

Домак

бөдүцүн, нарын

нарынчыттырган домак

ногаан

Демдек ады

кол сөс

холбаа

чугаа

Тыва дыл

СИНТАКСИС

тодарадылга *кызыл*

немелде *школаны*

ат орну *мен, сен, ол*

тоожуушкун

Тыва дыл

8 КЛАСС

Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл – 2023

ББК 81.2 Тув
К 88

Авторлар:

Е. М. Куулар, Л.Х. Ооржак, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар

Эртем талазы-биле редактору: **Е. М. Куулар**, филология эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: **А. С. Шаалы**, педагогика эртемнериниң кандидады; **Н. Д. Сувандии**, филология эртемнериниң кандидады; **Ч. Э. Балчий**, дээди категорияның тыва дыл болгаш тыва чогаал башкызы.

Номда «Дыл дугайында ниити билиглер», «Чугаа чорудулгазы, чугаа культуразы» деп эгелерни дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы *Ч. А. Сарыглар*; «Сөс каттыжышкыны», «Бөдүүн домак», «Домактың ийиги черге кежигүннери», «Чаңгыс составтыг домактар», «Долу болгаш долу эвес домактар» деп эгелерни дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы *Т. Б. Оюн*; «Нарынчыттыңган домактар» деп эгени ф.э.к. *Е. М. Куулар*, улуг методист *Л. Х. Ооржак* кылган.

К88 Тыва дыл. 8 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному / **Е. М. Куулар, Л. Х. Ооржак, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар.**
— **Кызыл:** Национал школа хөгжүдөр институт, 2023. – 216 ар.
ISBN 978-5-6049751-2-1

Өөредилге ному РФ-тиң чаарттыңган **ӨФКС-түң** негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5–9 класстарыңга тыва дылдың федералдыг ажилчын программазыңга дүүштүр кылдыңган.

© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2023
© Институт развития национальной школы, 2023
Все права защищены

ISBN 978-5-6049751-2-1

Тускай демдектер:

- — шын бижи
- — бижимел ажилдар
- — шинчилел ажылы
- — аас чугаа сайзырадыры
- — сактып ал
- — немелде онаалга
- — өске дылдар-биле деңне
- — катаптаашкын
- — бедик чаданың онаалгазы

Домак кезигүннерин шыяры:

- ===== кол сөс
- ===== сөглекчи
- немелде
- ~~~~~ тодарадылга
- . - . - . - . - . - . - байдал

Сайгарылга демдектери:

*чурт*¹ — фонетиктиг сайгарылга

*амыдырал*² — морфемниг сайгарылга

*тон*³ — морфологтуг сайгарылга

*Өггө кижилерниң олурар чуруму ужурлу*⁴. — синтаксистиг сайгарылга

*Тыва — ак-көк хемнер, хөлдөрниң чурту*⁵. — бижик демдектеринге сайгарылга

*шооча*⁶ — сөстүң лексиктиг сайгарылгазы

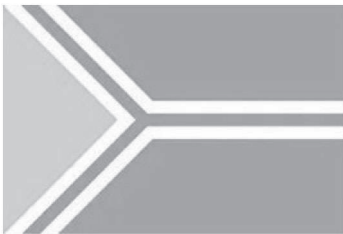
*пирофилит** — сөстүң тайылбыры

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

1. Тыва Республикага, ооң үндезин чурттакчы чонунга хамааржып турар одуругну айтыңар. Чүге оларны шилип алганыңарны тайылбырлаңар.

- 1) Кремль, балалайка, самовар;
- 2) «Азия төвү» тураскаал, хөөмей, игил;
- 3) Дракон, инь-ян, торгу.

2. Тыва Республиканың сүлде демдектеринин чуруун көрүңер. Чуруктарда айыткан шыйыг, демдек бүрүзүнүң илередип турар уткаларын боттарыңарның көрүжүңер-биле тодаргай кылдыр тайылбырлаңар. Сөзүглелдерни номчааш, бодуңарның тайылбырыңар-биле деңнеңер.

... Тываның чаа тугу мындыг чүве-дир: сып талазында сарыг өңнүг үш-булуңчук бар, ол-ла ийи азыгдан ак-көк дилиндектиг ак кожаа эдерип баткаш, ортузунга тутчу бергеш, туктуң дал ортузун дургаар бады барган. ... Сарыг үш-булуңчук, ак-көк дилиндек, ак кожаадан өске черде шупту ак-көк өң бар. *(М. Ховалыг)*

Тываның күрүне сүлдези — беш бүрүлүг чечек ышкаш хоонуң ак-көк фонунда саргартыр чураан национал хептиг аъттыг кижини үнүп оран хүннүң херелдеринче уткуй шаап бар чоруур. Ооң адаанда кадакта «Тыва» деп бижик бар. Сүлде ак-көк, сарыг болгаш ак өңнерлиг. *(Ю. Дарбаа)*

3. Тываның сүлде демдектеринин дугайында медээлер-биле таныжыңар. Тываның ыдык ырының кол бодалын тайылбырлаңар, ону шээжилеп алыңар.

Тыва Республиканың тугу, сүлде демдээ 1992 чылдың сентябрь 17-де күрүне демдээ кылдыр Дээди Хуралдың доктаалын өзугаар хүлээп алдыңар.

Тыва туктуң авторлары: Сат Оюн-оол Доктугуевич, Салчак Иван Чамзоевич.

«Тыва Республиканың Күрүне гимниниң дугайында» (№ 828 ВХ-I, 10-гу чүүл) Тыва Республиканың хоойлузу 2011 чылдың август 11-де хүлээп алдынган. Ук хоойлу 2011 чылдың август 13-те № 85 «Тувинская правда» солунга парлаттынган болгаш күш кирген.

МЕН — ТЫВА МЕН

Арт-арттың оваазынга
Дажын салып чалбарган,
Таңды, Саян ыдынга
Агын өргээн тыва мен.

Мен — тыва мен,
Мөңгө харлыг дагның оглу мен.
Мен — тыва мен,
Мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.

Өгбелерим чуртунда
Өлчей тарып иженген,
Өткүт хөөмей ырынга
Өөрүп таалаан тыва мен.

Аймак чоннар бүлези
Акы-дунма найыралдыг,
Депшилгеже чүткүлдүг
Демниг чурттуг тыва мен.

§ 1. Төрээн дылдарны камгалап-кадагалаары

4. Номчуңар. Бодуңарның төрээн дылыңарны кандыг деңнелде билир бис деп санап турар силер? Чон бүрүзү бодуңуң төрээн дылын камгалап алыр дизе, кандыг ажилдарны кылып чорудар ужурлугул?

2010 чылдың бүгү Россияның чон чизезиниң түңнели-биле алырга, Тыва Республикада 87 аңгы-аңгы нацияның төлээлери чурттап турар (2002 чылда — 112 турган). Республикада эң хөй санныг чоннар — тывалар болгаш орустар. Ниити чурттакчы чоннуң 82 хуузу тывалар болуп турар.

Чон бүрүзүңүң культуразының национал демдээ — дыл. Ие төрээн дылыңга хүндүткелдиг хамаарылга сайзыраңгай ниитилелдиң нор-

мазы, национал чоргааралдың демдээ болур. Тыва Республиканың девискээринде чурттап чоруур үндезин чоннуң шак ындыг дылы — тыва дыл.

(«Тыва дыл» капсырылгазындан)

 Орус болгаш тыва дылдардан аңгыда, кайы дылдарны өөренип база сонуургап турар силер? Тывада чурттап турар өске аймак-сөөк чоннар боттарының төрөөн дылын кандыг арга-биле өөренип ап турар деп бодаар силер?

Россияның эртемнер академиязының (РЭА) Дыл эртемниң институтунда (Институт языкознания) дылдарны камгалаар, диргизер, хумагалап арттырар Эртем төвү ажылдап эгелээн. Ында дылдарны ажыглаттынып турарының аайы-биле бөлүктерге чарып алгаш, тускай шинчилелдерни чорудуп турар. Россияда эң-не идепкейлиг ажыглаттынып турар дылга орус дыл хамааржыр. Ол күрүне дылы болурундан аңгыда, аңгы-аңгы чоннарның аразында харылзажырының дылы.

Ажыглалдан үнүп, чидип бар чыдар, чидериниң айыылында келген болгаш 1–2 кижини артып калган **дылдарны диргизериниң, сайзырадырының аргаларын** ук Эртем төвү өөренип көрүп турар. Чижээлээрге, диргизер деп турары дылдан артып калган бижимел материалдар (солуннар, чогаалдар, словарьлар, документилер), үннүг болгаш чуруктуг бижидилгелер (теле-, радио-, видео) болгаш ук дылды диргизеринге киржир күзелдиг кижини азы бөлүк улус бар болза, шыгжаттынып артып калган материалдарны (сөстөрүн, чугааны) ажыглап тургаш, ийи-чаңгыс азы кезек кижилерниң аразында дылды непередир. Дылды билир, ону чугаалап турар кижилерниң саны көвүдээн тудум, өлүг дыл дириг дылче шилчий берип болур аргалыг. Катап идепкейлиг ажыглалче эгиткен дылга **иврит** дылды хамаарыштырып болур.

Төрөөн дылын кадагалаарының аргалары:

- 1) хүн бүрүде төрөөн дылынга чугаалажыр, ажил-чорудулгага ажыглаар;
- 2) ажы-төлдү төрөөн дылынга өөредип кижизидер;
- 3) улустуң аас чогаалын, чечен чогаалды, төрөөн дылында солун-сеткүүлдү, шинчилел ажылдарын сонуургап номчуур, сайгарар;
- 4) дылдың бижимел материалдарын, үннүг болгаш чуруктуг бижидилгелерин непередир ажылга идепкейлиг киржир, ону архивтерге, музейлерге шыгжап кадагалаар;

5) төрөөн дылды өг-бүлеге, уруглар садтарынга, школага, орту-мак болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредир болгаш өөренир дээш оон-даа өске.

Делегейде дылдарны кадагалап арттылары-биле Төрөөн дыл хүнүн февральдың 21, а Тыва Республикага Тыва дыл хүнүн ноябрь-ның 1-де демдеглээр кылдыр доктааткан.

5. Тыва Республиканың баштыңының 2016 чылдың январь 18-те үндүргени 11 дугаарлыг Чарлыының сөзүглелин номчунар.

ТЫВА ДЫЛ ХҮНҮНҮҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва дылды Тыва Республиканың күрүне дылы болгаш тыва чоннуң культура болгаш сагыш-сеткил өнчүзүнүң чарылбас кезээ кылдыр камгалаар, деткиир болгаш сайзырадыр сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Тыва дылдың хүнүн доктаадып тургузар болгаш ону чыл санында ноябрь 1-де демдеглээр.

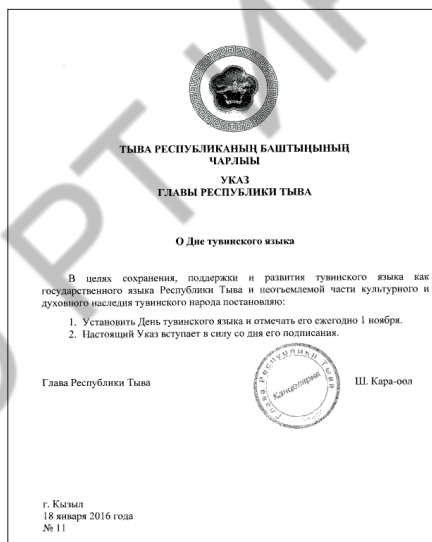
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва дыл хүнүн школаңарда канчаар демдеглеп турарыңарны тайылбырлап чугаалаңар. Эрттирип турарыңар хемчеглерниң ужур-утказын канчаар билип ап турарыңарны, ооң ужур-дузазын чугаалаңар.

6. Шүлүктү номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Сагыш-сеткилиңерни, бодалдарыңарны кайы дылга тода, хостуг илередип чорууруңарны хынап, эштериңер-биле ажык чугаадан кылыңар. Ол дылды эки билип алганыңарга кым азы чүү салдарлыг болганын чугаалаңар. Шүлүкте бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

ТӨРӨӨН ДЫЛЫМ

Төрөөн дылым, база катап сээң-биле
Төнмес-батпас чугаавысты уламчылап,
Аравыста ынакшыл-даа, чөрүлдээ-даа,
Айтырыглар, харыылар-даа — дөгере бар,

Амыр эвес харылзаавыс бодап ора,
Бичии-даа бол, билип чоруур шаам-биле
Бирден бир чок, төөгүвүстү шинчип көрейн.

Шулурткайнып бадып чыдар дамырак-даа,
Чулчуруп каап, ойнап орап хензиг чаш-даа,
Сыннар кырлап эдип чоруур сыннар-даа,
Сымыранчып, сылдырашкан бүрүлөр-даа,
Чассыг төлүн аадып-чайгаан авалар-даа,
Чаашкынай каап, диңмирей бээр бедик дээр-даа,
Төнмес-батпас ырын ырлаан кушкаштар-даа —
Дөгерези үнүн сенде сиңирген-дир. (Э. Мижит)

7. Филология эртемнериниң кандидады К. Доржунуң тайылбырын номчааш, тыва дылдың бөгүнгү хүнде байдалы-биле деңнеп, ажык чугаадан кылыңар.

ЮНЕСКО-нуң (Каттышкан Нациялар Организациязының чурттар аразында тайбың болгаш айыыл чок чорукту камгалаар сорулга-биле 1946 чылда тургусканы өөредилге, эртем болгаш культура айтырыгларын деткиир тускайлаттынган албан чери) шиитпирин ёзугаар делегейде улуг-биче чоннарның дылдарын болгаш культуразын камгалап арттырар сорулга-биле февральдың 21-ниң хүнүн бүгү делегейде Төрээн дыл хүнү кылдыр доктааткан. Ону 2000 чылдан тура чылдың-на демдегеп турар. Төрээн дыл хүнүн бүгү делегейниң календарынче кирип тура, чидип бар чыдар дылдарга хүндүткелди оттуруп, оларны хумагалап арттырарыңа хамаарышкан айтырыгларже кол кичээнгейни угландырган. Таптыг тодаргай хемчеглер алдынмас болза, амгы үеде делегейде ажыглаттынып турар дылдарның хөй кезии ХХI чүс чылда чиде берип болурунуң айыылы тургустунуп келген. (К. Доржу)

1. Амгы үеде тыва дылды салгалдан салгалче канчаар дамчыдып турарын хайгааранар. Өг-бүлелерде кырган-ава, кырган-ачаларыңар уйнуктары силер-биле кайы дылда чугаалажып турарыл, түңнелден үндүрүңер. Силер төрээн дылыңарны келир үеде салгалдарга канчалдыр, кандыг арга-биле дамчыдар деп бодап турар силер, харыыңарны чижектер-биле бадытканар.

2. Силерниң школаңарда тыва дылды кандыг деңнелде ажыглап турарыл? Эге школада, ортаакы класстарда өөреникчилер тыва дыл, тыва

чогаал кичээлдеринден аңгыда, тыва дылды кайы эртемнерде ажыглап турар-дыр, хайгаараңар. Түңнелинде кыска дыңнадыглардан кылыңар, чижектер-биле бадыткаарын утпаңар.

☞ Дараазында бөлүктөр аайы-биле дылдарны интернет четкизинден тыпкаш, улаштыр бижир.

- 1) шуут чиде берген дылдар: айн дыл, ...
- 2) чиде бээриниң айыылы бар: ительмен, ...
- 3) чиде бээриниң айыылы улуг дылдар: чуко́т, нивх, карел, ...
- 4) чиде бээриниң кырында келген дылдар: калмык, удмурт, идиш, ...
- 5) чиде берип болурунуң айыылын тургузуп турар дылдар: якут, тыва...

§ 2. Тыва дыл болгаш улустуң аас чогаалы

8. Кичээнгейлиг номчуңар. Тыва дылдың бөгүнгү хүнге чедир кадагалаттынып келгенинге улустуң аас чогаалының салдарын айтыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Тыва улустуң аас чогаалы бодунуң үнер дөзүн ыраккы шагда-ла алгаштың, салгалдарны дамчып чорааш, бистиң үевиске чедир болдунар-ла байлаа-биле болгаш хөй хевирлии-биле хөгжүп чедип келген. Тыва бижимел литератураның төрүттүнеринге фольклор уран-чечен үндезин болган. Ол маадырлыг тоолдар (эпос), тоолдар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, ырлар, үлегер сөстөр болгаш үлегер домактар, ёзулалдың шүлүк чогаалдары, тывызыктар, дүрген чугаалар дээн ышкаш хөй-хөй хевирлерлиг. *(А. Калзан, Д. Куулар, М. Хадаханэ)*

Тыва дыл — тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы хевирлерин (өпөй ыры, үлегер домак, тывызык, дүрген чугаа, узунтыныш, йөрээл, улустуң ырлары, тоолдар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, маадырлыг тоолдар) кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы.

Аас чогаалы — чоннуң эрткен үедеги угаан-бодал культуразының кайгамчыктыг тураскаалы. Ында күш-ажылчы чоннуң коллективтиг угаан-бодалы сиңниккен. Аас чогаалының уран, мерген дылы чүс-чүс чылдарның дургузунда улустуң амыдыралды шын билип, кижизиг мөзүшүнарларны сиңгээдип алырынга, сагынгыр-тывынгыр болурунга дузалап келген. *(А.К)*

9. Тыва улустуң үлегер домактарын, оларның орус дылче очулгаларын номчааш, уткаларын тайылбырлаңар. Бир үлегер домактан шилип алгаш, ооң утказын тайылбырлап бжиңер азы «*Үлегер домактарның ажык-дузазы*» деп кыска сөзүглелден чогаадыңар. Үлегер домактарны чедимчелиг очулдурган деп бодаар силер бе, бодалыңарны бадыткап чугаалаңар.

Үлегер сөсте нүгүл чок, В поводе нет рыбы,
Үер суунда балык чок. В пословице нет лжи.

Сөске шын херек, Слову нужна правда,
Багга доң херек. Ремню нужен узел.

Сөсте шын күчүлүг. Правдивое слово сильнее всего.

2) Үлегер домактарны чедир бжиңер:

Ажылынга кызымак — Кто любит ... ,
Амыдыралга Тот любит жизнь.

Алгының чымчаа идээзинде*, Мягкость кожи зависит от выделки,
Аъттың чаажы Ладность коня — от

3) Дараазында үлегер домактарны орус дылче очулдуруңар азы «Тыва үлегер домактар, чечен сөстер» деп номдан очулгазын тывыңар.

Мал киштежип таныжар,
Чон чугаалажып таныжар.

Сагышты ыры-биле ажыдар,
Чаяанны ажыл-биле ажыдар.

Чурукта: Тыва үлегер домактар
чечен сөстер / тург. К. Б. Будуп. — Кы-
зыл: ТывНУЧ, 2016.

10. Дүрген чугаа деп терминни орус дылче очулдуруңар. Орус болгаш тыва дылдарда дүрген чугаалардан чугаалаңар, оларны шээжилеп алыңар. Кайы дылга чугаалаарыңарга силерге эптиг болду, чылдагаанын тайылбырлаңар. Тургузуунуң, хемчээлиниң аайы-биле оларда ылгал бар-дыр бе, деңнеңер.

1) Торлаа, тогдук, торга, таан,
Терек, терезин, тен, тал,
Терге, тавак, тон, тонак,
Таңныыл, тараачын, төлээ,
Дес-дараалаан дес-дараа.

2) Буга база бустазын,
Булут база бусталзын.
Булут база бусталзын,
Буга база бустазын.

3) Эзирни хоюзар,
Эзерни чазаар,
Эзерни чазаар,
Эзирни хоюзар.

Орус дылда дүрген чугаалар:

- 1) Шесть мышат в камышах шуршат.
- 2) Сок с берёзы стёк, стёк с берёзы сок.
- 3) Шла Саша по шоссе и сосала сушку.

11. Номчуңар. Тыва улус күш-ажыл байырлалдарының үезинде ажыглаар йөрээл сөстөринге кандыг деңнелгелерни, кылыг сөзүнүң болгаш домактарның кандыг хевирлерин ажыглап турганын чижектер-биле бадыткаңар. Деңнелгелерни өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, айтыр-гларын салыңар.

ДҮК САЛГАНДА ЙӨРЭЭЛ

Эр хойнуң дүгү
Эргек дег кылын болзун,
Тогду хойнуң дүгү
Торгу дег чымчак болзун!
Буга мойнаа ышкаш
Быжыг-ла болзун!

Булак чаагай болзун.
Үүле бүтсүн,
Кидис салдынгыр болзун!
Дээр суу өтпес болзун,
Тевене дынымас болзун!

Дүк салыр ажылга киришкен силер бе? Дүктү кидис кылдыр салырының мурнунда кылып чорудар ажылдарны дес-дараалаштыр санап чугаалаңар. Билдинмес таварылгада улуг улустан айтыргаш, «Дүктү салырының тайыл-быры» деп темага тоожушкун хевиринге сөзүглелден тургузуңар

 12. Тывызыктарны номчааш, харыыларын чуруктар дузазы-биле тывыңар. Харыызын тыварыңга кайы сөстөр азы уран аргалар силерге дузалаанын тайылбырлаңар. Кандыг чугаа кезектериниң тывызыктар тургузарыңга делгеренгей ажыглаттыңганын айтыңар. Боттарыңар тывызыктардан тургузуп шенеңер.

Дег-дег дээрге дээшпес,
Дегбе-дегбе дээрге дегжир.

Куй иштинде кулунчак дешкилеп тур.

Хыл дег боттуг,
Хымыш дег баштыг.

Кара хөлдөн суг ишти,
Харлыг черже орук үндүрдү.

Ажар арттыг,
Адар октуг,
Он ийи оолдуг,
Он беш харлыг.

Он ийи харлыг,
Опан-чипен угаанныг,
Дөрбелчин боттуг,
Демир аргамчылыг.

13. Сөзүглелди номчааш, аас чогаалының кайы жанрыңга хамааржырын тодарадыңар. Маадырларның омур-хевирин, аажы-чаңын көргүзүп турар сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын, домактарны тыпкаш, оларның ажыглалының онзагай талаларын тывыңар. Тыва улустуң амырлажып-мендилежириниң ёзулалын канчаар көргүскенин амгы үе-биле деңнеңер.

Тывалар өске чоннар-биле дөмей, кижиниң аажы-чаңыңга, хепсын кедеринге, бодун ап чорууруңга, чугаа-домаанга хамаарышкан шаг-төгүдөн туруп келген чаагай чаңчылдарлыг. Чоннуң чаагай чаңчылдары бурун үеде-ле тывылган дээрзин улустуң аас чогаалы херечилеп турар. Чижээ, эки-менди, кижизиг сөс чок кижини шаандагы үеде-ле буруу шаап турганын «Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөге» деп тоолдан көрээлиңер:

«... кара паштың хөөзү ышкаш, дүндерик-дүрзүгүр* кара арынныг эр хап келген туруп-тур.

Чазылып-хүндүлөп, амыр-мендини айтыргалак чорда:

— Кайыын келген черниц чексээ, сугнуң суксаа, кулуксаан буга, кулбураан* согун сен? — дээн иргин ийин.

— Амыр-менди чок, кандыг аайлыг кижиге болдуң, эжим. Мен соңгу чүктө Арзылаң-Ала тайганы ээлей чурттап турар Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөгениң оглу Хан-Шилги аъттыг Дем-Тээли дээрзи мен болгай мен, эжим — деп турган иргин». (Ч. Доржу)

☞ Тыва улустуң тоол ыдар чаңчылдарын Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту шинчилеп эгелээн. Оларның соон дарый Тыва үндезин культура төвү, Национал театр база ол ажилды уламчылап турар. Сөөлгү чылдарда тоол ыдарыңа мөөрейлерни удаа-дараа эрттирип турар апарган. Тоол ыткан үнүг бижидилгелериниң чижектерин интернет четкизинден тыпкаш, дыңнап, тоолдан ыдып өөрениңер.

Тыва улустуң аас чогаалын чыып, ону шинчилээр улуг ажилды 1945 чылда тургустунган Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту (ТДЛТЭШИ) чорудуп эгелээн.

Баштайгы тоолчулар: Түлүш Баазаңай, Ооржак Чанчы-Хөө, Ооржак Маңнай, Саая Самбуу, Сүрүңмаа Шожал, Монгуш Тевек-Кежеге, Монгуш Хүргүл-оол...;

Тоол чыыкчылары: Г. Потанин, Н. Катанов, В. Радлов, Ф. Кон, Л. Чадамба, М. Идам-Сүрүң, А. Калзан, О. Дарыма, М. Хадаханэ, Ч. Куулар, С. Сарыг-оол, Д. Куулар, Э. Таубе...;

Тоол шинчилекчилери: И. Вчерашняя, Л. Гребнев, С. Орус-оол дээш оон-даа өске. (З. Самдан)

14. Тыва улустуң тоолундан үзүндүнү номчааш, эдерти чугаалаңар. Тоолдуң кол маадырын, аьдын, ыдын эки билип алырыңа кандыг демдек аттары, причастиелер ажыглаттынган-дыр? Тоолдуң уран-чеченин бадыткап турар сөстөрни айтыңар.

ДЕМИР-ШИЛГИ АЪТТЫГ ТЕВЕНЕ МӨГЕ

Эртенгиниң эртезинде, бурунгуңуң мурнунда, тевениң чолдак кудуруу черге сөөрттүнүп турар, тениң эңмек мыйызы дээринге шаштыгып турар шагда Арзылаң-Ала тайганың аар ийин чурттаан, көшке болган кадыр хавактыг, хөлчүк болган ала карактыг, хавааның он алды сыгы он алды кырлаң чоога болган, хачылаңнаан кадыр кулактыг, каң-болат дөрт дуюглог Демир-Шилги аъттыг Тевене мөге деп эрниң эрези эр-даа чурттап турган чүвең иргин.

...Арзайган-корзайган Арзылаң-Ала тайгалыг, аар ийинде амытынының чамдыы болган улуг тел ыяш дагылгалыг, дээрде шаштыккан демир баглааштыг, азыраан малын малдаар Качыга-Калдар ыттыг чүве-дир эвеспе.

Демир-Шилги аъттыг Тевене мөге дээрзи арт болган алчайган-калчайган эзерлиг, шөл болган шөйүлген-чаттылган чонактыг, алдын хүмүш чүгенниг, узак, ыракка чоруур улуг кара таалыңныг, улуг ак майгынныг, өртемчейни өттүр көөр тос чүстүг кара дуранныг, үстүү оранның үжен эки эрин адап туруп сиилбээн үжен буур кежи, алды оранның алдан эки эрин адап тургаш сиилбээн алдан буур кежи содактыг, хем болган кеңгейген кадыг кара чалыг, өлүр-чидерин, өзер-төрүүрүн билир дөңмээниң кырында алдын тойлу күзүңгүлүг, час баштыг чайыр соруулдуг даңзалыг, алдан кулаш селемелиг чүве иргин.

Тевене боду карак чивеш аразында өртемчейни өттүр көөр, делегейни дескиндир көөр муң хуулгаазын илби-шидилиг, Демир-Шилги аъттыг, ол аъды Тевенеден артык илби-шиди хуулгаазын билдилиг-даа чүвең иргин. *(Саая Манмырович Самыя тоолчу Чанчы-Хөөнүң ытканын сактып бижээн, Мугур-Аксы)*

 1. Тоолда «тевениң чолдак кудуруу черге сөөрттүнүп турар ... шагда» деп бодалды бадыткаары-биле тевениң кудуруун, мыйызын чидиргениниң дугайында тоолчургу чугааларны сактыңар.

§ 3. Тыва дыл — чечен чогаалдың дылы

15. Номчуңар. Чечен чогаалга дылдың ужур-дузазын канчаар үнелеп турарын авторнуң сөстери-биле бадыткаңар.

Дыл болза чогаалчыга чүзүн-баазын өңнерни бээр будуу, бийири болгаш ооң эргезинде солуттунмас кара чаңгыс чепсек болур. Чогаалчыларны сөстүң **чурукчулары** деп адап турарының чылдагааны шак-ла мында. Ынчангаш чогаалдың дылынга негелделер канчаар-даа аажок улуг.

Салым-чаяанныг шүлүкчү Владимир Маяковский чогуур таварылгада эң-не чугула сөстү тып алырын бүдүн тонна рудадан чаңгыс грамм радийни тывары-биле деңнээн. *(С. Сарыг-оол, А. Калзан)*

Чечен чогаалдың аймактарын (эпос, лирика, драма) болгаш оларның хевирлерин (жанрларын) салгалдарга дылдың дузазы-биле дамчыдар.

Чечен чогаалда болушкуннарны, ооң киржикчилерин, бойдушту чүгле сөстүң күжү-биле чуруп көргүзер. Чечен чогаал сөс чокка туруп шыдавас. Дылды чогаалга ажыглап турар үеде эң-не кол негелделерниң бирээзи — сөстүң чиге болуру. Ынчангаш чогаалда сөс, домак бүрүзү тода, билдингир болур ужурлуг. Чогаалдың уран дылы номчукчуну бүгү талазы-биле өөредир, сайзырадыр, бодандыра, кижизидер.

Тыва дыл — чечен чогаалды сайгарарының, сайзырадырының база өске чоннарның чогаалдарын очулдурарының дылы болур.

16. Номчуңар. «Араттың сөзү» деп романдан алган үзүндүнүн дылының онзагайын сайгарыңар. Сөзүглелде чурумалга даянып алгаш, бодуңарның чурттап турар черинерниң бойдузу болгаш ону долгандыр турар онзагай чүүлдериниң дугайында уран-чечен аргаларны ажыглап тургаш, чурумал хевиринге чогаадыгдан бжиңер.

Кашпалга кире бээривиске, кыдыгларын чалым-хаялар дуглаан, өрү көөрге, чүгле дээр көстүр. ...Хаяларның куйларын ажыглап алгаш, аңгылар, тааннар, үгүлөр, эзирлер уялар кылып алган чурттап, төлүн өстүрүп турар. Те, чуңма дээрге анаа-ла оргу черде ышкаш, хаяларның ортаа үезинде үстүүртен куду хереп көрүп, өрү-куду халыжып, сал-биле дужааштыр маңнажып, чалым-хая төнүк-сей бээрге, дедир чоруп каар. Адаанда хаяларда кезек те, чуңмалар имиңейнип-ле турарлар. Ырак эвесте, чанывыста хая кырында, кара эзир кайыын-бир черден тып эккелген олчазын чулбарлап чип каап, чамдыкта бистиң салывысче көрүп каап олур. Кашпал тускай амыдыралдыг, амытаннарлыг, дөмейлээр чүве чок бергелиг болза-даа, төнмес санныг көрүштүг. Мынчангаш чалым хаялыг кашпалды эртип келдивис. Ус аксының оймактары көстүп кээрге, ана карак чырып, орук делгем апаар чорду. (С. Тока)

17. С. Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун» деп романынга хамаарыштыр эртемден У. Донгактың кылган сайгарылгазындан чүнү билип алганыңарны тайылбырлаңар. Чогаалды эртем ёзузу-биле сайгарарының үлегерин номчуп алгаш, кандыг-бир номчаан чогаалыңарны сайгарыңар.

«Тывалаар кускун» — тыва амыдыралдың үндезин дөстөрүнүн дугайында роман. Чүге автор чогаалын «Тывалаар кускун» деп адааныл? Кускунну чүге романда киригенил? Бо чогаалда Кускунну мегелевес куш деп турар. Ылап-ла, тыва бурун чугааларда Кускун — мерген куш. Ол «Аарыг-аржык болурун, өлүм-чидим болурун база кандыг черде сек үнгенин хамыкты мурнай ... билир» деп, М. Кенин-Лопсан «Тыва хамнарның торулгалары» деп номунда бижип турар. Мифтерден, тоолдардан эгелээш, амгы үениң чечен чогаалынга чедир делегейниң хөй янзы чоннарының бурунгу культуразының киржилгезин шинчилээн эртемден Е. Мелетинский Кускунда өгбелерниң овуру сиңген деп бижип турар.

Чогаалдың кол маадыры малчын Салбак-оол — Иргит Шактар ашактың оглу. Ол адазының чагып чораан чаңчылдарын салбаан, харын-даа тыва бооп төрүттүнген салымынга чоргаарланып, тыва кижиниң национал ыдыктарын кадагалап чоруур. Ол тыва чем, тыва идик-хеп дугайында чугаалаарынга ынак кижиле ... «Тыва кижиле тыва бооп чоруур болза эки-дир ийин» дээн сөстери ... кандыг-даа язы-сөөк кижиле бодунуң үнген угун-дөзүн салбас ужурлуг; бурунгуларның чаа салгалдарга арттырган чырык өнчүзүн кадагалап, хумагалап, кижиле мөзүзүн бедик тудуп чоруур ужурлуг ... дээн ол боор.

Кижиниң кажан кезээде туттунуп-халбактанып чоруур ыдыктары бар. Ол болза төрөөн чери, төрөөн дылы, чоннуң мерген ужурлары.

(У. Донгак)

1. Кускун дугайында чаа чүну биллип алдынар? Чогаалдың кол маадыры номчукчуну чүү чүвөгө өөредип турарыл? 2. Зоя Самданның чыып тургусканы «Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» деп номундан кускун дугайында чугааны тыпкаш, номчааш, үстүндө сөзүглел-биле деңнеңер.

18. А. Даржайның «Тыва дылым» деп шүлүүнден алган үзүндүде авторнуң төрөөн дылынга хамаарыштыр кандыг бодалдары, сеткил-хөөнү илереттингенин тодарадынар. Шүлүктүң тургустунарынга кандыг чурумалдыг аргалар ужур-дузалыг болганын сайгарыңар.

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун кежээзинде сени танааш,

Маадырлыг өлбес чоннуң дылы-дыр деп,
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен...

Чоннуң мерген сөзүн дыңнап, номнар номчааш,
Чогум байлаан, эртинелииң билдим, дылым.
Ооң соонда дүнелерде уйгум читкен,
Одум чырык, даңны атсы кывар болду.

Өөскүп кыпкан сеткил одун канчаптар мен,
Өртээр эвес, баглаар эвес — хоржок чорду:
Бодум чайгаар демир-үжүк сегирип ап,
Бодаан шүлүүм сенден бижип алыр-дыр мен.

Тыным болган тыва дылым, кызыгаар чок
Октаргай дег делгем-дир сен, байлак-тыр сен.
Оглуң менден эртиненни харамнанма,
Тыртым болба, дээжизин хайырлап чор.

Сен чок черге сеткил-чүрээм куруг-хоозун,
Сен чок черге хову кезээн каңмыыл-дыр мен.
Чаагай чолум, алдар адым сенде тудуш,
Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва дылым!

§ 4. Чечен чогаал стили

19. Шүлүктөрдөн алган үзүндүлөрдө доора болгаш көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрү айтыңар, харыңарны бадыткаңар. Олар дылдың кандыг чурумалдыг аргаларын тургузуп чоруурун айтыңар, оларның чечен чогаал сөзүглели тургузарыңа уjur-дузанын тайылбырлаңар.

I.

Күскү үе тыва черге магалыг-ла,
Хүнү биле алдын өңнүг үнүш чижип,
Карактары чылчырыктай чиргилчиннээр,
Харлыг сыннар сериин тынып, үргүлей бээр.

(О. Сувакнит)

II.

Чер дег кежээ, ишчи болгаш дыжын билбес,
Чер дег байлак, делгем чүве черле бар бе?

Черниц холу — тынар агаар, кавайывыс,
Чемин берип, бисти чылдып, хепкерер-даа...
Черниц холу — чуртталгавыс каастакчызы,
Сеткил сергеп, чоргаарланыр өнчүвүс-түр.
(О. Сувакпип)

Чечен чогаал стилиниң кол сорулгазы кандыг-даа омур-хевирни, чүвени болгаш болуушкунну каракка көстүп кээр уран-чечен аргалар-биле чуруп көргүзери, кижилерниң сагыш-сеткилин хөлзедип доюлдуары болур.

Чечен чогаал стилинге кайы-даа стилидин сөстери, чугааның хевирлери, дылдың чурумалдыг аргалары делгеренгей ажыглаттынар:

Харлыг шуурган **улуп хонду,**
Халалыг соок **хаарып турду,**
Арга-арыг дызырай-дыр,
Ажылчын суур **оттуп келди.** (С. Куулар)

Аныктарның аразында амыдыралче оруун шын шилип алган-даа, арай-ла дадагалзап-даа чоруур кижилер бар. Бо чугааны профессиязын ылаптыг шын тып алган кыстың чагаазы-биле эгелээн.

«Эргим редакция! Сенче каш сөстүг чагааны бижип, өөрзөн сеткилимни илередийн.

Мен амыдыралдың амданын ам чаа-ла амзап, ажылдың ааскежиин көрүп эгелээн чалыы мен. Мээң тускай мергежим повар. Ажылымда эң-не аныяа мен. Ажылга, амыдыралга дуржулгалыг улук кижилер-биле ажылдаарга, эки-дир, кижиге арга-сүмени үргүлчү кадар.

Суурга эң-не тенек, ааспырак уругларның бирээзи чордум. Ынчан орта эдержир эш-өөрүм-даа эвээш турду. Ынчалзажок ол эш-өөрнүң меңээ хамаарылгазын шын угаап билгеш, чаа амыдыралче кирип, бодумнун аас-кежиктиг оруумну дилеп тыптым. Мен ам каяа-даа барзымза, чалгынныг куш дег, чүге-даа торулбас, ёзулук бердинген эш-өөрлүг-даа мен.

Чемненир дээш кирип келген кижилерге чемниң бүгү-ле дээжизин салыксаар-дыр мен. Олар база-ла кижини бүрүзү ажылдыг, чонга бир-ле ажыктыг чүвени кылып турар ишчилер-дир. Олар база-ла мен дег ажылдап чоруур, чүге дээрге мен база чоннун хензиг дыргак каразы дег кезээ-дир мен».

... Школага ат-алдарлыг аалчылар келген.

Бистер, он класстың оолдары, танывазывыс кижиге адааргал-биле көрбүшаан, аравыста сымыраштывыс:

- Ак-Довурактан келгени ол бе?
- Ындыг-дыр.
- Бисти кажан мынчаар уткуп турар ирги?
- Кажан кижиге болу бээриңге.
- А мен кажан «кижиге болу бээр» деп мен. Өштүгү чүө дег, үениң чылбазы кончуг ышкажыл.

Үстүндө чечен чогаалдың шүлүк болгаш очерк хевирлеринден алган чижектерде диригжидилгелер, метафоралар, албан-херек стилинге хамааржыр чагаа, чугаа стилинге хамааржыр диалог-даа ажыглаттынган. Олар чогаалдың утказын уран-чечен тодарадырынга ужур-дузалыг.

20. Номчуңар. Доора болгаш көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөрүни ийи аңгы бөлүккө ушта бижээш, оларны аңгылаанының чылдагаанын тайылбырлаңар. Ук сөстөр, сөс каттыжышкыннарының шүлүктүң тургустунарынга ужур-дузазын тодарадыңар. Чогаалдың темазын, кол бодалын тодарадыңар.

МӨҢГҮН ДЕЛГЕМНЕР

Сылдыс хоюн барадаан ай
Сындан таваар чортуп үндү.
Шыпшың дүннүң ыраажызы —
Сыгырга куш ырлап олур.

Салгын-биле мөгаттынчып,
Салдырашкан шарланнарны
Кадарган ай сонуургаан дег,
Карак уштап кайгап туру.

Мөгеннер дег чалгыларга
Мөңгүнелчек херел шонуп,
Эвеген чаш төлү ышкаш,
Эргеленип ойнай берди.

Эдеришкен чалгылар кээп,
Эриктерни часкай каапкаш⁵,
Хөлдүң мөңгүн делгеминче
Хөлчөк дүргөн дезип турлар⁴.

(Б. Куулар)

  21. Номчуңар. Сөзүглелди чечен чогаал стилинге хамааржыр деп бадыткаңар. Чогаалдың утказын чедимчелиг кылдыр дамчыдарыңга диалогтуң ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Кара-кыс башкы столунуң артында чүө чугаалап турган.
— ... Ынчангаш бөгүн байырлыг шугум чыскаалыңга бээр рапорттуң сөзүн номчуптайн — деп, Кара-кыстың чаактары аажок долбаналы берген номчуп эгелээн. — Класстың бүгү өөреникчилери, бистер, эрткен чылгы чайгы дыштанылгавыста төрөөн суурувуска шору дузаны чедирген бис: он дөрт кижиге сизгенге, тос кижиге суурнуң огоро-

дунга ажылдап чайлаан. Будук-бүрү белеткелинге чеди кижиги киришкен. 56 шоодай картошканы казып савалааш, машинага чүдүргөш, складка уруп берген бис. Ховудан арбузтарны чыып, дөрт машинага чүдүрүп чоруткан. Тос тонна ажыг демир кескиндизи болгаш 833 кг эрги саазыннарны дужааган бис. Школа даштында харыылаар девискээривисте алдан дөс ажыг ыяштарны, чадаңнарны база хөй чечектерни олурткан бис — дээш, Кара-кыс кезек ыт чок турган.

— Оон ыңай чүнү бижиир бис, уруглар?

— Хөккөйге бир дугаар чер алган бис.

— Өөредилгевис — дээн үннер дыңналгылаан.

— Ол чугула — деп, башкы чөпшээрешкен. — Бирги чартык чылда «багай демдек чок» өөрөнгөн бис. Ынчалза-даа шынары куду, үштер хөй. Че, оон ыңай номчувут, Кара.

— Кошкак эш-өөр бүрүзүңге үргүлчү дузалажып тургаш, класстың бүгү өөреникчилери чүгле «эки» болгаш «кончуг эки» өөредилгени чедип алыр бис — деп, уруг уламчылап номчаан. — Билдингир-дир бе, оолдар?

— Билдингир-дир!

— Сен, Сарыг-оол, дыка «билдингир-дир!» деп алгырба! Математикада «ийиңни» кажан эдер сен?!

Сарыг-оол аажок дүвүрей хона берген:

— Дүүн эдип кааптым чоп! «Үш» алчык мен.

— «Үш-үш» деп алган! — деп, уруг хыйланган. — Оон ыңай дыңнаңар! Доо оолдар, сымырашпаңар! Бо чылын школа даштынга бистиң класс алдандан эвээш эвес ыяштарны болгаш чадаңнарны олуртур бис. Ясли даштынга чээрбиден эвээш эвести. Кырганнар чурттап турар ийи бажың даштынга беш-беш — он ыяштарны олуртур. Чүгле олуртуп каар эвес, а канчаарыл, оолдар? Билип олур силер бе?

— Ажаар, суггарар.

— Оон ыңай чүнү бижиир бис?

— Он тонна демир кескиндизи, бир тонна эрги саазыннар чыып дужаар бис.

— Эвээш-тир! — деп, Даш-оол суглар алгыржы бергилээн: — Он беш тонна демир кескиндизи чыыр бис дээр.

— Эрги саазыннар кай баарыл! Беш тонна дизе эки!

Башкы туруп кээрге, класс оожургай берген.

— Пионержи рапортувуска бодал чокка, күш четпезивис хире хөй саннар бижип алырывыска, хоржок, күүсеттинмейн баар болгай.

Ынчангаш бис база ыяап-ла күүседип болур саннарывысты бижип алзывысса эки боор...

— Бистиң 7 «б» класстың мурнундан рапортка ат салыр төлептиг кижилер болза — дээш, отряд даргазы стол кырында кыдыраажын шылырадыр ашкылаан... . (М. Эрген)

Сөзүглелди үлегер кылдыр алгаш, төрээн школаңарның, сууруңарның, хоорайыңарның амыдыралыңга чайгы үеде силерниң клазыңарның киржилгезиниң дугайында кыска медээден бжиңер.

22. Тайылбырлыг диктант. Хэй сек орнунга чогуур үжүктөрни са-лыңар. Аңгылаан домакта чедир салдынмаан бижик демдектерин салгаш, дүрүмүн чугаалаңар. Чогаалчының шүлүүңге берген үнелелге хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер. Чечен чогаалга овор-хевирлер тургузарыңга эпитет, деңнелге, метафора, диригжидилгелерниң уjur-дузазын тайыл-бырлап, чижектер дузазы-биле бадыткаңар.

«ЧАРАШ СААРЫГ»

Даглыг черниң дошкун хеми — Алаштың кыдыыңга өскен болгаш, Антон Үержаа саары...а дендии ынак чораан. Бодунуң бир баштак шүл...н безин ол «Чараш саарыг» деп адап каан. Аныяк чараш кыс кижиниң овурун ынчаар ойзуп кааны ол. **Хемниң агып бадып чыдар чериниң чылда хүннүң аайы-биле саарыг каш янзы өскерлип келир: бирде ол назы хары чаа ла четчип олулар чалыы кыс дег ча...ыг у...н ...өрүк; бир черинде кижичагдаар уjur чок коя...ргак дошкун шир...н агай*** даа кылдыр көстүп келир ле.

«Шүлү...е бодунуң бодалын чажырып билири кончуг чараш уран аргаларның бирээзи» деп бистиң билдингир шүлүкчүлеривистиң бир...зи бижээнин номчаан мен. Литературлуг дылда ону метафора дижир. Антон Үержаа бодунуң өзек бодалын «саарыг артында» чажырып каан⁴. (А. Бегзин-оол)

7 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 5. Кылыг сөзү

23. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүнүн кандыг грамматиктиг хевирлерде ажыглаттынганын тодарадыңар, оларга хамаарышкан дүрүмнөрүн сактыңар.

Кезек аъттың маңы ышкаш үзүк чаашкын **дидиредип-ле келген**. Ындыг чаашкын **көрүп чорбаан** Шолбан биле Херел кезек када **аймап, дөженип алганы** шары чоанаанче **сыңны бергилээн**. Олар ийиниң кырын орта кандыг-бир күчүлүг амытан **туруп алгаш**, ол-бо кыйыындан үрүп, бүлгүрүп, савааш* бажын савалдыр хап, ыяш будуун дызырадыр сый долгап турган ышкаш **сагындырып келгилээр**. Чаъс дамдызынга **соктурган** бойдуштуң сая-сая үүрмек кезектери шупту-ла дагжап, янзы-бүрү үн-биле шимээрге келген-даа ышкаш апаргылаар. Оолдар ынчап чыдырда, чаашкын эртип, хүннүң алдын херелдери чайнап келгилээн⁴. (А. Даржаа)

24. Кылыг сөзүнүң темалыг бөлүктөрүн тодарадыңар. Одуруг бүрүзүндөн 1–2 чижектен шилип алгаш, кыска домактардан чогаадыңар. Бердин-ген чижектерден укталган кылыг сөстөрүн тыпкаш, кандыг арга-биле укталганын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар.

- 1) Челер, чыраалаар, саяктаар, шошкуур;
- 2) Хөөмейлээр, сыгыртыр, каргыраалаар, борбаңнадыр;
- 3) Динмирээр, кызаңнаар, үерлээр, доңаттаар;
- 4) Соктаар, хоорар, челбиир, тыртар.

25. Кылыг сөстөрүнүн тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүн сактыңар, чижектер-биле бадыткаңар. Бердинген сөстөрдөн нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүндөн тургузуңар. 1-2 чижек-биле домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Халы-, маңна-, ал-, агар-, көгер-, кызаңна-.

26. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, ажылдаңар: 1) болбас хевирде кылыг сөстөрүн аңгылааш, кожумактарын айтыңар; 2) залог хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бжиңер, кожумактарын шыйыңар; 3) вид хевиринде

кылыг сөстөрүн тыпкаш, хевирин, кожумаан айтыңар; 4) причастиелерни ушта бижигер, хевирин, домакка кандыг кижигүн болуп чоруурун тодарадыңар; 5) деепричастиелерниң бөлүүн, синтаксистиг хүлээлгезин айтыңар; 6) болушкун наклонениезинде кылыг сөстөрүн ушта бижигер, үезин, арын, сан хевирин айтыңар. Ажылдарыңарның түңнелин бөлүк аайы-биле демниг камгалаңар.

АДАЗЫНЫҢ АДЫН СЫКПАС

Хову турлааның* повары Хажыт угбай бөгүн суур кирип чорааш, тос-он хире харлыг бичии оглун эдертип келген.

Аксы-сөзүнүң чымчаа кончуг, улус-биле даады «угбай», «акый», «даай» деп чугаалажыр, картошка аштажып, аяк-сава чуп, от салып турда, кезээзи мырыңай хат-салгын ышкаш эстеп турар төл болган.

— Мындыг кезээ кымның оглу боор бо? — деп, хоочун механизатор Төгүс-оол оолду дораан сонуургай берген.

Повар бичии оглун чассыткан-даа болза, чоргааралы илдең үн-биле харыылай-дыр:

— Авазының оглу-дур ийин!

Оол аңаа дораан удурланган:

— Ачамның база оглу мен.

— Ийе, адазының база оглу болбайн канчаар — деп, чугаакыр Төгүзүң амырай берген. — Чаш уруглар, ылаңгыя оолдар, адазын кончуг дөзексээр, аңаа чоргаарланыр. Ооң ужурунда төлүнүң кандыг болурунга ада кижиге кол харыысалгалыг болгай. Бо эрни көрбөс бе, адазы Шулуунуң ажылгыры аайлыг эвес, ону кезе* дөзөп алган. Ынчангаш ам безин адамның оглу мен деп чоргаар адаттынып болур эрдир бо.

Оолдарның аразындан бир кижиге хамиренди ийин оң:

— Кижиге бүрүзү-ле адазының оглу чүве ыйнаан. Адазы чок кижиге кайда боор.

— Ындыгызы ындыг-ла. Ынчаарга адазының оглу диртир шаа чок төлөп чоктар база бар-ла болгай. Кижиге бүрүзү чонунга бир дөмөй хүндүлүг-дүр бе?

Айтырыгының харызын-даа манавайн, боду уламчылады:

— Чаңгыс хепке куткан ышкаш бир дөмөй эвес-ле болгай, эштер! Бодунуң ажылгыр аргаларын, күжүн күзүрүмче* кирип тепкеш, чүү-даа кылбас, чүгле өскениң дерин, күжүн маңгыстап билерлер, хаая-даа бол, база таварышкылаар. Олар боттарының борбак хырнын безин тоттурар аргазы чок, чүгле өске кижиниң ажаап каан таразын, ажылдап каан акшазын, азырап каан малын оорлап, ооң-биле хүн

эртирип чоруурлар. Мындыгларны чон кижиге санаваc, а араатаннар-га, ыттарга дөмейлээр чүве болгай. **«Ийи буттуг бөрү!»** азы **«Чазый ыт»** дижир ышкажыгай.

— Төгүстүү чөп-түр оо! Эр кижии өөдежок болбайн, ёзулуг **адазының оглу** болур ужурлуг — деп, бистен озалааш дыңнап чыткан таңныыл ирей Төгүстү деткиди.

— Улууңар-даа, аныяңар-даа чүнү бодап чоруур силер, оолдар? **«Лопсаңчап — Тываның оглу»** деп киножурналды, энир чылын ийикпе, каяа көржүк бис моң? Ынчангаш бүгү улуска буян-кежиктиг чаагай херекти бүдүрген эң шилиндек оолдар чүгле адазының эвес, а бүгү **чоннуң оглу** диртип ададыр ышкажыл — чоннуң оглу болур аан. А олар чоннуң чүрээнге мөңгө чурттаар, бодап көрүңер даан силер!

1. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарының уткаларын делгереңгей кылдыр тайылбырлааш, түңнелден үндүрүңер. **2.** Сөзүглелдиң кайы стильге хамааржырын айтыңар, харыыңарны бадыткаңар.

27. Номчуңар. Чалбарыглар тургузарыңга кылыг сөзүңүң кайы наклонение хевири ужур-дузалыг бооп турарын тайылбырлаңар. Сөзүглелде кайы наклонение хевиринде кылыг сөстери делгереңгей ажыглаттыңганын айтыңар. Аңгылаан кылыг сөстериңиң тургустунган аргазын тодарадыңар. Сөзүглелдиң кол бодалының дугайында сайгарылгалыг ажык чугаадан кылыңар.

— Өршээ, таңды хайырака-ан!

Доо-ла, булуттарны деже теп үне берген, тос чүкче дески шөйлүп чоруткан шил баштыг тайга кырында кезек булут диргелип кел чораан. Кырган шуваганчы тос савада* сүт тудуп алган, тос-карактап тос чүкче чашкан, өгнү долгандыр чүгүрүп, сөдүртүңчек үнү-биле йөрээл салып турган:

— Өршээ, алдын тайга хайырака-ан! Бо чылын үнер тарааның кулаа* чоон болзун, кааң-халыыңга кактырбазын! Бо чылын быжар тарааның кудуруу* биче болзун, дош-бажы* арбын болзун!

Анаада-ла **уёлап-човуурлап** чоруур шуваганчының хей-аъды көдүрүлген, омак-маңнайы киткээн!

— Бо чылын оолдаан малдың хыл-быкты* куспакка сыңышпазын, сүт-сааны элбек болзун, кылаштаар четпээн чаш уруг итпекке боражып, кырып-назылаан кижии бүлгээр ажыр сыкырып олуар болзун!

Кырган эки чайны күзөп, эки чолду кыйгырып-ла турган:

— Өршээ, таңды хайырака-ан! Чиirimни чиген мен, алырымны алган мен, чаш ажы-төлүмгө, чалбак чон-хөйүмгө колдап*, дилеп тур мен! Бо чылын кижиге болган уруг-дарыг дуруя дег эжеш чорзун, тор-лаа дег өөрлөш чорзун, кады-кожа чонунга ак шайын кудуп турзун, **адап-сурап** келген аалчызынга чаглыг эъдин дүлүп турзун!

(А. Даржаа)

28. Чурукка болгаш сөзүглелдин утказынга хамаарыштыр бодал-дарыңарны илередиңер. Сөзүглелди очулдуруп бижидер. Очулдурган ажылыңардан 3–4 кылыг сөзүн шилип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

(В. Демянович)

ПРИТЧА О ДРУЖБЕ

Двое друзей шли по пустыне. Однажды они поспорили и один из них дал пощечину другому. Последний, чувствуя боль, но ничего не говоря, написал на песке: «Сегодня мой самый лучший друг дал мне пощечину». Они продолжали идти и нашли оазис, в котором решили искупаться. Тот, который получил пощечину, едва не утонул, и его друг его спас. Когда он пришел в себя, он написал на камне: «Сегодня мой самый лучший друг спас мне жизнь». Тот, кто дал пощечину и который спас жизнь своему другу, спросил его: «Когда я тебя обидел, ты написал на песке, а теперь ты пишешь на камне. Почему?»

Друг ответил: «Когда кто-либо нас обижает, мы должны написать это на песке, чтобы ветры могли стереть это. Но когда кто-либо делает что-либо хорошее, мы должны выгравировать это на камне, чтобы никакой ветер не смог бы стереть это. Научись писать обиды на песке и гравировать радости на камне».

«Ёзулуг эштиң арны амыдыралдың берге үезинде көстүп кээр» деп чугаа бар, ону канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар

§ 6. Наречие. Өттүнүг сөстөр

29. Домактардан наречиелерни тыпкаш, бөлүүн айтыңар. Оларның кандыг айтырыгларга харыылап, домактың кандыг кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар.

1. Шолбан ол-бо шыпыраңнадыр² көрүп, чүнү канчаар аайын тышпайн турган. 2. Хенертен ооң бажынга бир бодал кирип келген. 3. Оол дуңмазын алаактырып, ол-бо докпаңнадыр² чүгүргүлээн. 4. Оолдар удур-дедир көрүшкөш, каттыржышканнар. 5. Бөгүн чеме-лежиң болбас хүн-дүр, барып ойнаңар. 6. Шаанда кырган-ачаңар бир-ле хүндүс хөм соктап* турда, аал чоогунга одарлаан адыглар көстүп келген⁴. 7. Кырган-ачаңар девидээш, докпаан* меңнээн аайы-биле ырадыр² октапкан. 8. Отта кургаг сыра сыдырадыр² хып, өг иштин чырыдып турган. (А. Даржаа)

30. Бердинген сөстөргө кожумактарны немеп тургаш, наречиелерден тургузуңар. Утказының аайы-биле кайы бөлүктүң наречиези тургустунуп кээрин айтыңар.

Кижиги, ыт, куш, аң; агар, карар, көгер; дескин, долган; эки, багай.

 31. Номчуңар. Наречиелерни бөлүктөй ушта бижигер, оларның тургустунган аргаларын тодарадыңар. Аңгылаан домактарның утказын канчаар билгениңерни делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрни тыпкаш, тайылбырын бериңер. Сөзүглелге даянып, боттарыңарның төрөөн чериңер дугайында «Төрөөн Тывамның бир онзагай булуңу» деп темага чурумал хевиринге чогаадыңдан бижигер.

Чанында чаагай суланы эртенгиниң сериин салгыны эргеледиң суйбаарга, таалай берген, чиңгир ногаан хөл ышкаш, ынаар дырал-

чакталдыр маажым чалгып чыткан. Хүн черни чылдып эгелээн, чүгө дээрге дүнекиниң шалыңы дуяаланчак туман болуп, көдүрлүп эгелей берген.

Чайның хүнүн байырлалдыг өөрүшкү-биле уткуп ап турар кедек черниң шынаазының чүзүн-бүрүн куштарының эдери, ооң иштинде онза ылгалып турар хамнаарактың шил коңгулуурлар дег арыг үнү үзүктел чок уяранчыг ыры-хөгжүм болу берген, мээң эът-сөөгүмче чимиредир сиңип кирип, мээң сеткил-сагыжымны кижиргендир өөртүп, сергедип турган.

Чайның эртенинде бойдуштуң ындыг кем чок чайгаар бүткен магалынга эргеленип, өөрээнимден таалап, уярааш, эът-боттуң кайдаазы-даа уттундуруп, бойдуштуң тудуш кезээ бооп, шыңайнып чоруп бердим. **Бойдуштуң чаражын болгаш магалыын көөрү база дыңнаары меңээ чүглө ол эртен ажыттынып келген, чүгө дээрге мооң мурнунда олче хайгааралым согур болгаш дүлей турган. Кижин амытангы хензигие-даа кезин болза, мен ышкаш бойдушту хайгаараары согур болгаш дүлей турар чүвө болза, ээ-та, ыгланчыг-даа, хомуданчыг-даа-дыр. Ынчангаш хензиг-даа када болза, ындыг кем чок чаш болу бээр таварылга кижин бүрүзүнүң назынынга, ооң аас-кежии бооп, оода чаңгыс-даа удаа бол, таварышсын деп йөрээп-ле чоруп көрейин. (О. Сеглеңмей)**

 32. Номчуңар. Өттүңүг сөстөрнүң домакка кандыг кижигүн болуп чоруурун тодарадыңар. Оларның шүлүккө кандыг утка, аян кирип турарын тайылбырлаңар.

Алгыг-делгем шынаа-шыгым — хөлбең-хөлбең,
Арбай-тараа, оът-сиген — чиндиң-чиндиң,
Арбын көвей өшкү-хоюм — чи-чи, мээ-мээ,
Аъттаныптар аъттар-хөлдөр — ии-хоо, ии-хоо.

Агаар-бойдус арыг, хостуг — айыс-айыс,
Аныяктар омак-хөглүг — ой-оой, шу-де,
Амыдырал хүннүң чыгыгы — саглаң-саглаң,
Ада-чурт хөгжүлдөже — херии-херии.

(Д. Демчик)

  Өттүңүг сөстөрнү ажыглап, кыска чечен чугаадан азы шүлүктен чогаадыңар.

§ 7. Дузалал чугаа кезектери

 33. Чагырыштырбас эвилелдерни үш бөлүкке аңгылап бижээш, домактардан чогаадыңар. Оларның күүседип чоруур хүлээлгелерин тайылбырлаңар.

Болгаш, ынчалза-даа, бирде... бирде, биле, база, ыңдыг болза-даа, а, азы, ийикпе.

34. Таблицаны көрүңер. Бөлүктерге чарлып алгаш, артынчылар-биле 2-2 домактан чогааткаш, оларның домакка (чугаага) уjur-дузазын тайылбырлаңар.

Утка талазы-биле артынчыларның бөлүктери				
айтырыгның артынчылары	бадыткалдык артынчылары	дадагалзалдың артынчылары	күштелдирериниң, ылгаарының артынчылары	даап бодаарының артынчылары
бе, але, кай, ирги, ирги бе, ыш-кажыл, че (чээ).	ийик, ийин, болгай, аан, дедаан, денаан, ышкажык, ышкажыгай, -дыр, -дир, -тыр, -тир, -тур, -түр дээш оон-даа өске.	эвес, деппе.	-даа, -ла, -ле, -на, -не, черле, чүгле, мырыңай, көңгүс, безин, оода дээш оон-даа өске.	ыйнаан, чадавас, магат чок, боор, боор оң, боор ол, хире, ыш-каш, дижик, дийик дээш оон-даа өске.

 35. Артынчыларны тыпкаш, утка талазы-биле бөлүктерин тодарадыңар. Оларның домакка кандыг немелде утка кирип турарын тайылбырлаңар.

Кырган-авамның иези энем Чавыр-Хам деп кижиге улуг хам чораан. Кончуг уран-чечен алганыр, үнү-даа кедергей, дериг-дүңгүрү, чүс манчаан-даа хөлчок каастап даараан. Хамнаанда даады-ла хомустаар, чанынга кыстар, оолдарны кожа тургузуп алгаш, ырладып өөредир хам дижир. Ынчангаш ооң хамнаан черинге уруг-дарыг хөй чыгыр, хөглөп ойнаар чораан деп, кырган-авам сактып хөөрөп олурар

Кырган-авам эки ырлаар, чараш үннүг боорга ындыг чүве ыйнаан: кожа аалдар хураганын хоскан хойну тоотпалаар*; анайын хоскан өшкүнү чучуулаар*; бызаазын хоскан инекти хөөглээр* дээш ону чалап аппаар. Оларны ырлап алзыр тус-тус аяннар бар... Малчын кижжи бүрүзү, ылаңгыя херээжен чон, ол аялгаларны билир. Мал-даа болза эки аялгага уярап, таалаар, хөңнү чымчап келир дээрзинге мен-даа бүзүрөп чораан мен. Авам, кырган-авам сугларның уруг өпейлээри безин мырыңай онзагай. (С. Тока)

 Сөзүглелде тыва хам кижини канчаар чуруп көргүскен-дир? Ырның, аялганың ужур-дузазы чүде деп бодаар силер?

36. Номчуңар. Сөзүглелден чиңгине эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны аңгылаңар, оларның домакка ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Улуг чалым баарында чемненир дажывыс бар. Боду аптара дег дөрбелчин, кыры хаарыылдап каан дег дески. Аваларывыстың берип каан хүнезиннерин — пөс хаптарда тараа болгаш ааржыны — ол даш кырынга төп алыр бис. Ону Аяңмаа үлээр, меңээ бодунуундан ыяапла дап кылдыр. Ооң ындыг чаагай сеткилдиин ынчан эскерерим кайда боор. (К.Маспык-оол)

37. Тайылбырлыг диктант. Хей сек орнунга чогуур үжүктерни киринер. Дузалал чугаа кезектерин, аян сөзүн тывыңар, оларның домакка хүлээлгелерин чугаалаңар. Тире демдекти болгаш кавычкаларны чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

Бир катап казах чур...унуң хааны ийи албатызын кыйгыргаш, мынча дээн:

— Алтай хайырака...ың хүн үнер чүгүнде ураанхайлар деп улус бар чүве-дир, шинчилеп көрүп келиңер.

Үш айның тозан хон...нда элчилери бо келген. «Че, чүү деп ындыг чурт-тур? Чүзү-биле онзагай чон-дур?» — дээн хаанның айтыр...нга амдыы элчилери: «Адын-сывын ураанхайлар эвес, а ...ывалар бис дээр чон-дур. Оран-чур...у онзагай улус-тур. Кайгамчык ...едик тайгасы...ар, арга-арыг бүргээн. Көрүнчүк дег хөлдерден, ...оргу дег шынаа-шыктардан өске, улуг-биче шапкын хемнерден бүткен орандыр. Анаа ырыдан аңгыда, каргыраа, х...мей, сыгыт деп элдеп

кайгамчык ырызы база бар улус-тур. Олар каргыр...зын сала бээрге, дажыг хемнерниң, саарыг хорул...штарның даажы сагындырар, хая-даштарның чаңгызы дег дыңналыр хөөмей ырызы кижини чайгаар-ла тааладып, өпейлеп кээр, а эң уран к...селдези — сыгыт болур чүве-дир» — деп харыылап орга...ар иргин. (Ч. Чүлдүмнүц-биле)

§ 8. Сөзүглел

 38. Номчуңар. Айтырыгларга харыылавышаан, утказының аайы-биле херек сөстөрни киир бжиңер. Сөзүглелден чүнүң дугайында билип алганыңарны тайылбырлаңар.

Утка болгаш грамматика талазы-биле каттышкан домактар болгаш абзацтар ... (чүнү?) тургузар.

... (чүнүң?) кол демдектери: кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалы. ... (чүнүң?) кезектери болгаш ооң иштинде домактары харылзашкак, төнгөн уткалыг болур.

Теманың эң бичии кезээн ... (чүү?) дээр. Ону абзацтар көргүзүп турар. Абзац — сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынар ... (чүзү?).

 39. Номчуңар. Сөзүглел чугааның кайы хевиринде бижиттинген-дир, ооң демдектерин айтыңар. Бода мал дугайында билип алган чүүлүңерни чугаалаңар. Тыва чоннуң тос чүзүн мал деп чугаазыңга хамаарыштыр тайылбырдан бериңер, аттарын адаңар.

БОДА МАЛ

Аал малында инек биле сарлыкты бода мал дээр. Инек малга колдуунда-ла им-демдек, таңма салбас. Ол кодан малы үргүлчү кадатта турар болгаш өске аалдың мал-маганы-биле салчашпас, өөрүндөн чарылбас. Ийи-чаңгыс малга каттышканда, аңаа ижикпес, аалынче чанып кээр. Чүзүнү: кара, ак, шилги, кара-шокар, сарыг-шокар, ак-шокар, куу, көксүмээр. Назы-хары: бызаа, молдурга, хунан, дөнен, бештиг, алдылыг инек, бештиг буга, чедишкен улуг буга.

Сарлык малдың чүгле даштыкы хевир, өң-чүзүнү инектен өскерлип турар, а назы-хары инек-биле дөмей болур. Сарлык мал соокка кончуг шыдамык. Кыжын тос-тостуң соогунда хар кырынга төрүпкөн бызаазы иезиниң эмиинге четкен соонда, ээпкеш, дешкилеп маңнай бээр.

Сарлык бөрүгө бодун-даа, молдурга, казыразын-даа алыспас. Кодан бөрү халдаан болза, улуг-аныяа чок бөрүнүң кырынга баар. Үзүп, башкы даваннары-биле хап, таптап, мөөреп тургаш, ойладып-тар. (И. Самбуу, М. Самбуу)

 40. Номчуңар. Сөзүглелдин хевирин айтыңар. Кол бодалын тодарат-каш, ооң планын тургузуңар.

МУЗЕЙ ЭКСПОНАДЫ

1992 чылда 9 дугаар школага улусчу ёзу-чаңчылдар төвүнүң кол тургузукчулары — хүндүлүг башкылар Валентина Дөмүр-оол, Анна Ооржак, Светлана Шулуу-Маадыр — чонунуң культуразын, төөгүзүн уругларга өөредип, шинчиледири-биле тыва өгнүң дериг-херекселдерин четчелээр ажылды чорудуп, школага өг-музейни ажыткан.

Школаның музейиниң бир солун экспонады — тыва кавай. Ол — Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга суурунуң хоочун чурттакчылары, хөй уругларлыг Сарыглар Коштугбай Шагдырович биле Дургун Чадамбаевнаның дун оглунуң кавайы. Ону Ондар Соңгуваа оолдуң дөжек доюнга теректен чазааш, белекке берген. 1993 чылда Анна Кыдат-ооловна 5 уругну өстүрген ук кавайның ээлериниң холун актап дилээш, өг-музейниң шыгжамырынга бүрүткээн.

Кавай — тыва чоннуң эрте шагдан эдилеп чораан ыдыктыг эдилели. Ол чаш уругну кыштың соогундан доңурбас, чайның изиинден албыктырбас. Тыва кавайга өпейлеп өскөн чаш кижиниң дурт-сыны чараш, кадыкшылы эки бооп өзүп келир. (С. Балган)

  41. Номчуңар. Тыва аъттың ылгалдыг талаларын көргүскөн домактарны ушта бижээш, тыва дылче очулдуруп алыңар. Тыва уксаалыг аъттар амгы үеде эвээжеп турар деп бодал бар, аңаа хамаарыштыр харыыдан бергеш, ажык чугаадан кылыңар.

Тувинская порода лошадей выведена арадами-скотоводами Тувы. Она близка к монгольской лошади, однако, обладает более крупным телосложением. У этой породы лошадей удлиненный корпус, хорошо развитые грива, щётки и хвост. По данным первых учёных, которые проводили исследования на территории республики в конце 19 века, лошади тувинской породы отличаются низкорослостью и имеют среднюю высоту в холке около 128 см. Уже в начале 20 века учёные выявили то, что рост лошадей изменился и стал около 141 см. Можно предположить, что на рост повлияло то, что в этот период в Туву нача-

ли приезжать переселенцы из России. Они завозили своих упряжных лошадей и произошло скрещивание, что и явилось причиной укрупнения качеств тувинской лошади. В основном на сегодняшний день тувинская лошадь так и осталась низкорослой.

Отличительная черта тувинской породы лошадей — это её выносливость, высокая работоспособность и приспособленность к суровым климатическим условиям среды обитания именно на территории Республики Тува. Эта порода приспособлена к длительным верховым поездкам. Она выдерживает перепады температуры, отсутствие воды и корма (при длительных переездах). (В. Соколова)

СИНТАКСИС

Синтаксис — дыл эртеминиң бир адыры. Ооң өөренир кезиктери — **сөс каттыжыышкыны** болгаш **домак**. Синтаксиске сөстүң чугаага ажыглаттынар дүрүмнерин база сөс каттыжыышкыннары болгаш домактар кылдыр каттыжарын өөренир: *Хемниң ол чарыында хатка чалгып турар көк-тараа шөлдери калбарган. Бо домак көк-тараа шөлдери, чалгып турар көк-тараа, хатка чалгып турар, хемниң ол чарыында шөлдер* деп сөс каттыжыышкыннарындан тургустунган.

Сөс каттыжыышкыны дээрге домак тургузар кезик болур. Ол чувелерниң демдектерин, болушкуннарны, кылдыныгларны делгереңгей кылдыр илередип турар: *эргенги* (кандыг?) *туман*, *чоорту* (канчаар?) *көдүрүлген*.

Домак — кижилерниң аразында харылзажырының бир аргазы болур, ол **коммуникативтиг** хүлээлгени күүседип турар. Кижилер боттарының бодалдарын, сеткилин илередирде, бот-боттарының аразында харылзажырда, домактарны ажыглап турар: Эргенги туман чоорту көдүрүлген.

СӨС КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

§ 9. Сөс каттыжыышкыннарының грамматиктиг уткалары

42. Номчуңар. Сөс каттыжыышкыны деп чүл, ооң дүрүмүн сактыңар. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, эге хевиринге салыңар. Схемазын шыйгаш, өзек сөстен чагырткан сөзүнче айтырыын салыңар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Сөс каттыжыышкыннарының тургузуунуң аайы-биле хевирин тодарадыңар.

Тыва шүлүк колдуунда ритмиктиг тургузуг талазы-биле ийи болгаш дөрт слогтуг сөстөрдөн тургустунган болур болгай. Үш слогтуг сөстөр тыва шүлүк тургузуунда ховар таваржып турар. Сергей Пюрбю саарзык слогтуг ритмиканы тыва шүлүкчүлерден бир дугаар ажыглааш, ону болур-чогуур бышкан, **быжыккан хемчээл** кылдыр **тыва поэзияга дүрүмчүдүп** доктааткан.

Ол болза тыва поэзияда чаартыкчы, көстүп көрбээн ажыдышышкын болган. Сергей Пюрбюнуң шүлүктөрүн сайгарып олургаш, ооң тыва поэзияны хемчээлдер, аялгалар-биле чепсеглээнин хандыр бо-дап келгеш, улуг башкының аныяанда деңнелинге бистерниң ам-даа **оранчок четпезивисти** миннир ужурга таваржыр чорду. (А. Даржай)

Өзек болгаш чагырткан сөзүнүң аайы-биле сөс каттыжышышкын-нарының аразында уткалыг хамаарылгалар:

1) **Чүве болгаш ооң ылгавыр демдээ.** Чагырткан сөстери кандыг? кайы? каш? кымның? чүнүң? каш дугаар? (кашкы?) деп айтырыгларга харыылаттынар:

кандыг? кайы? чүнүң? каш дугаар?
 ↓ ↓ ↓ ↓
 алды шак, мурнуку одуруг, тергениң дугую, чедиги класс,
 кандыг? кандыг?
 ↓ ↓
 чанган куштар, хоорайда төрелдерим

2) **Бир чүвениң өске чүвеге хамаарылгазы:**

кымнарның? чүнүң? чүнүң?
 ↓ ↓ ↓
 өгбелерниң чагы, Москваның метрозу, колледж сургуулдары

3) **Кылдыныг болгаш ооң туружу, угланган чүүлү** (кылдыныг болгаш аңаа таваржыр чүүл). Чагырткан сөстери доора падежтерниң айтырыгларынга харыылаттынар азы кандыг-бир дузалал сөс (эдеринчи)-биле каттай чоруур:

кымга? чүзүн? кая?
 ↓ ↓ ↓
 чонга бараан болур, кежээзин дөзөп алган, стол кырынга салыр

4) **Кылдыныг болгаш ооң ылгавыр демдээ.** Оларның чагырткан сөстери кажан? кайда? кая? кайыын? кайнаар? канчалдыр? канчаар? чүге? деп айтырыгларга харыылаттынар:

кажан? канчалдыр? чүге?
 ↓ ↓ ↓
 эртен чанар, ындынналдыр ырлаар, чаптааш каттырар

5) **Ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээ.** Чагырткан сөстери кандыг? кайы хире? деп айтырыгларга харыылаттынар:

кандыг? кайы хире?
 ↓ ↓
 торгу тоннуг, аажок чараш

43. Сөс каттыжыышкыннары грамматиктиг уткаларының аайы-биле кандыг чугаа кезектеринден тургустунуп болурун таблицадан көргөш, сактып алыңар. Бердинген майыктар (модельдер) ёзугаар сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар, ёзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Чүвениң демдээ, саны	Кылдыныг болгаш аңаа таваржыр чүүл	Бир чүвениң ёске чүвеге хамаарылгазы	Кылдыныгның ылгавыр демдээ	Демдектиң демдээ
майыы (модели)				
д.а. + ч.а. с.а. + ч.а. причастие + ч.а.	ч.а. + к.с.	ч.а. + ч.а.	нар. + к.с.	д.а. + д.а. нар. + д.а. нар. + нар.
<i>күскү бойдус, үш алышкы, чугган хеп</i>	<i>хепти чуур, лагерьже баар, эжи-биле ойнаар</i>	<i>ыяштың будуу, өгбем чагыы</i>	<i>дыңзыдыр чугаалаар, дүрген кылыр, эрте өөренир</i>	<i>кызыл өңнүг, дыка чараш, эртен эрте</i>

44. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, үстүндө дүрүм ёзугаар сөс каттыжыышкыннарын ушта бжиңер. Сөс каттыжыышкыннарын эге хевиринге салырының чурумун утпаңар, ёзек сөстен харылзаалыг айтырыгларын салыңар. Харыыңарны ёске бөлүктерге билдингир кылдыр тайылбырлаңар.

ШЕВЕР ООЛЧУК

Шала бышкан чодураа дег хүрең-кызыл
 Чаактарында баткан дери борбак-борбак,
 Билектерин бар-ла шаанче сывырнышкан
 Бичии оолак изиг түлүк ажылдаан тур.

— Адың кымыл, эреспей? — деп айтырган мен.
 — Алдын-оол — деп топтуу сүргей харыылады.
 Хааржаан үр-ле сонуургаксап турарымга:
 «Кара-баарзык аалчымга белээм» — дей-дир.

Хаг дег кургаг, чымчак пөштү хаарыылдаарга*,
 Калбак чоңгу* күскү талдың бүрүзү дег,

Шаладыва тоглап баткаш көвүктелди.
(Шаа баргаш*, кандыг шевер болур ыйнаан!)

(Б. Каадыр-оол)

«Кижн болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домактың утказы оолга хамааржып болур бе, бо дугайында ажык чугаадан чорудуңар.

45. Айтырыглардан салып тургаш сөс каттыжыышкыннарының грамматиктиг уткаларын тодарадыңар.

Үлегери: *чаш хадылар* — кандыг хадылар? — *чаш хадылар*, чугула сөс — *хадылар*, чагырткан сөс — *чаш*; утказы: чүве болгаш ооң ылгавыр демдээ.

Чалгы назын, шевер холдар, эгелээнин төндүрер, күш-ажылчы базым, ада-чуртунга чоргаарал, спортка хандыкшылдыг, сээң сорулгаң, дыка эрте, орай күзүн, уран чүүлге салым-чаяанныг, күженииш-кинниг ажылдаар.

46. Хей сек орнунга утка талазы-биле тааржыр чагырткан сөстөрнн немевишаан, сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар. Сөс каттыжыышкыннары-биле харылзаалыг сөзүглелден тургузуңар, аңаа аттан бериңер.

... аалчылар, ... сургуулдар, ... ужуражылга, ... чыгып келген, ... таныштырган, ... эмчи, ... сүмелер, ... херектиг, ... сонуургаан, ... кадык болур.

§ 10. Сөс каттыжыышкыннарының өзек сөзүнүң аайы-биле бөлүктери

47. Номчуңар. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарын өзек сөзүнүң аайы-биле бөлүктөй ушта бжиңер, эге хевирже кииргеш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Юрий Кюнзегеш — **тыва шүлүкчүлөрннн аразында баштайгы шүлүкчү** болур. Амгы тыва поэзияда ол дег хүндүткелдиг шүлүкчү чок деп бодаар мен. Ооң **парлалгага көстүп келген чаа шүлүктери** номчукчуларны-даа, **шүлүкчүлөрннн-даа хаара тудар, сонуургалын доюлдурар.**

Юрий Кюнзегеш — **форма талазы-биле мастер**, чечен сөстүң шевери. **Чогаадыкчы оруунуң** эгезинде-ле **шын орукту** шилип алган.

Эрги-даа формаларны ажыглап, ону **утка талазы-биле чаартып, чаа хевирлерже** шилчидип келген. (А. Даржай)

1. Ю. Кюнзегеш хэй чылдар дургузунда каяа ажилдап чорааныл, ооң адын мөңгедидери-биле кайы албан черин адааныл? **2.** Ю. Кюнзегештин чогаадкчы ажылының дугайында шинчилел ажылындан чоруткаш, презентация ажыглап тургаш, дыңнадыгдан кылыңар.

Сөс каттыжыышкыннарының өзек сөстери янзы-бүрү чугаа кезектеринден тургустунар:

кандыг? *чүнү?* *кайы хире?* *кандыг?*

изиг күзел, шылгалданы эртер, аажок бедидир, торгу тоннуг

Өзек сөзүнүң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин барым-даалап сөс каттыжыышкынын дараазында **бөлүктөргө** чарып турар:

1) **аттыг:** *кызымак өөреникчи, аажок идепкейлиг, ийиниң бири, силерниң мооңар;*

2) **кылыг сөстүг:** *ажылга өөрөдир, кичээл үспестээн, ам-даа сайзыраар;*

3) **наречиелиг:** *хөглүү кончуг, дыка чараштыр, орай кежээ.*

Аттыг сөс каттыжыышкыннарының өзек сөзү аттыг чугаа кезектери-биле (чүве ады, демдек ады, ат орну) илереттинген болур. Оларның майыктары:

ч.а. + ч.а. — *чемниң амданы, авамның тону;*

д.а. + ч.а. — *чайгы хүн, будуктуг ыяш;*

прич. + ч.а. — *чазылган чечек, өөренир күзел;*

с.а. + ч.а. — *үжен өшкү, бешки каът;*

ат.о. + ч.а. — *мээң өңнүүм, бистиң хүлээлгевис;*

нар. + д.а. — *дыка херектиг, аажок чоон.*

д.а. + д.а. — *өкпең өңнүг, сарыг чечектиг;*

ат.о. + ат.о. — *сээң ооң, оларның шуптузу.*

Кылыг сөстүг сөс каттыжыышкыннарының өзек сөзү кылыг сөзү-биле илереттинер. Оларның майыктары:

ч.а. + к.с. — *шаланы чуур, хепти базар;*

д.а. (нар.) + к.с. — *сонуургалдыг өөренир, хөглүг чурттаар;*

ат.о. + к.с. — *силерни кыйгыртыр, оларны ойнадыр;*

прич. + к.с. — *тевектээр бодаан, кижини базып каа (< каг+гы) дег маңнажып келген;*

деепр. + к.с. — *лимбулеп ойнаар, өөрөнмишаан ажилдаар;*

нар. + к.с. — *таваар чоруй баар, бедидир шураар.*

Наречиелиг сөс каттыжыышкыннарының өзек сөзү наречие-биле илереттинген. Майыы:

нар + нар — *дыка эрте, аажок орай, күскээр чайын*

 48. Сөс каттыжыышкыннарын өзек сөзүнүң аайы-биле бөлүктөй ушта бжиңер, харылзаалыг айтырыын салыңар: аттыг, кылыг сөстүг, наречиелиг. Сөс каттыжыышкыннарының майыктарын тургузуңар.

Элээди назын, эртен эрте, школачы өөрүм, кыштың соогу, аткан оккулаштыр, дыка шыдамык, ажилдың шынары, хөлге эштир, хүнзедир манаар, үштүң бири, дыка орай, чаагай чем, онзагай үе, мөңгеде артар.

49. Хөй сек орнунга чагырткан сөстөрдөн кирибишаан, сөс каттыжыышкыннарындан тургускаш, схемазын шыйыңар. Өзек сөзүнүң аайы-биле сөс каттыжыышкыннарының бөлүктөрүн тодарадыңар.

- 1) ... ёзулал, ... шылгалда, ... чедишкынниг, ... чоок, ... бири;
- 2) ... чаңчыктырган, ... амырап, ... дузалажыр, ... ылгалбас;
- 3) ... долдур, ... мурнай, ... эниккилештир, ...эрте.

50. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрүни хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, эге хевиринге салыңар, схемазын шыйыңар. Өзек сөзүнүң кандыг чугаа кезээнге хамааржырын барымдаалап, сөс каттыжыышкыннарының бөлүктөрүн тодарадыңар.

Тайгага дүннүң дүжери онзагай болгаш солун. Хүн ашкалакта-ла, хем ишти караңгылаар, ооң соонда **дүргени кончуг** имиртиңнеп, до-раан-на **аът кулаа көзүлбес дүмбей дүжер**. **Дүмбейге** болгаш **дыштыг чыдынга** чагырткан дег, мал безин шимээн чок баар, хойларның **та-ваар кегженип** болгаш **ында-хаая чөдүрүп турары** дыңналыр. (А. Даржаа)

 51. Деңнеңер. Орус дылда сөс каттыжыышкыннарының схемазын шыйыңар, өзек сөзүнүң аайы-биле хевирин тодарадыңар. Оларны тыва дылче очулдургаш, өзек сөзүнүң аайы-биле кайы бөлүккө хамааржыр чижектер тургустунуп келирин тодарадыңар.

Пользоваться компьютером, преодолеть препятствие, собрался в лес, теплый прием, любить красоту, обидеть ненароком, идти лесом, контрольная работа, контролировать работу, контролируемая работа.

52. Номчунар. Сөс каттыжышкыннарын өзөк сөзүнүң аайы-биле бөлүктөй ушта бижээш, схемазын тургузуңар, харылзаалыг айтырыгларын салыңар: 1) ат сөстүг, 2) кылыг сөстүг, 3) наречиелиг.

ХАЯДА ХАДЫҢНАР

Өрүмнекчилер* мастери оол ажилчыннарже эргилип келген.

— Силерге бөгүн изиг-ле болур эвеспе. Чүл дизе бо турган хаяны өрүмнээр силер. Карьерниң* мурнуу талакы эрии шыйыг ёзугаар ооң ындынга турар ужурлуг чүве-дир...

— Хая кырында хадыңнарны канчаар деп бодап тур сен, Сергей? — деп, өрүмнекчи эр мастеринден карак салбайн, айтырыг салган.

— Аа, хая кырында хадыңнар үнүп турар чүве ийикпе моозу? — деп, демгизи бээр кел чыда сагышсырап турган бодалын чажыраар дээш билбээчөңнэн. — Силер хаяны долгандыр өрүмнеп каарыңарга, оларның салымын чазылдырыкчылар-ла билир-дир. Хаяны чаза тепсиптерге, хадың хамаанчок, бажың хире даштар сай-элезин боор ышкажыгай, Достай.

— Элезин-сай деп че? Хадыңнардан чүгле чээрген артар ыш-кажыл?

— Ийе, хадыңнар харааданчыг болбайн аан, ынчалза-даа кежээге чедир канчап харын бо хаяны өрүмнеп доозар улус боор бис...

А бригадир Комбуевич ол үеде ажилчын касказын* бир холунда уштуп тудуп алган, эртенги сырынга дыдыраш бүрүлери сылдыраан, бедик кара хая кырында үнгөн үш угбашкы дег хадыңнарны чаа көрүп каан дег, олардан карак салбайн кайгаан, ханы бодалга алзыпкан турган. «...Чеже кыштың ажыг соогун, чеже кааң изиг чайны ажып эртиңер! Каракка илдигер ыяш чок Кара-Даштың даглар, тейлериниң каастакчызы бооп өзүп, быжыгып келген-дир силер! Амыдыралдың күштүүн бадыткаан дег, хүнче углай чүткүп үнгөн, бистиң сеткиливис өөртүп турар хадыңнарны, Достайның чугаалааны дег, амызын үзеривис ол бе? Чок! Оларны камгалап аар, чаа черге чаа чуртталганы оларга бээр ужурлуг бис. Өөрүмнүң хаяга дегбес бис дээри чөптүг». (М. Ховалыг)

1. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. **2.** Хая чазылдырыкчыларының оруунга таварышкан үш хадыңның салым-чолунга хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер. **3.** Орук чериниң ажилдакчыларының онзагай,

ажыл-ижиниң дугайында бодалыңарны илередип, «*Орук — сайзырал-дың эгези*» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижіңер.

§ 11. Сөс каттыжыышкыннарының холбаалары. Башкарылга холбаазы

53. Номчуңар. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгларын салыңар. Чүге ындыг айтырыглар салганыңарны тайылбырлаңар.

Өөрлүг-эштиг болуру-даа магалыг-ла:
Өөрүшкүң, **муңгаралың үлежиң кээр.**
Эки тура хөңнү-биле сүме кадып,
Эжиң ажып, эпти бо-ла кирип кээрлер.

Эштиг-өөрлүг болуру-даа магалыг-ла.
Эки харын, ынчалза-даа чуртталгада
Чамдык-чамдык үелерде сагыжыңны
Чааскаан оргаш, шүгдүнери база херек.
(*Н. Харлампыева. Очулга С. Комбунуу*)

Домак иштинге сөстер сөс каттыжыышкыннары кылдыр дараазында **холбаалар** дузазы-биле каттыжып чоруур:

Башкарылга: *эртемче чүткүл, бажың долгандыр чүгүрер.*

Хамааржылга: *амыдыралдың оруу, кижиниң намдары.*

Каттыжылга; *дүрген чугаалаар, сериин оран, хайыңган шай.*

Тыва дылда **тааржылга холбаазы** кол сөс биле сөглөкчиниң арын болгаш саны дөмей болурун негээр холбаа болур, ындыг болганда ук холбаа дузазы-биле каттышкан сөстер каттышкаш, домак тургузар: *Бис сүмелештивис.* *Силер шиитпирлеңер.* *Ол таныштырды.*

54. Үстүнде дүрүмде чижектерге даянып, башкарылга, каттыжылга, хамааржылга холбааларының дузазы-биле каттышкан 3-3 сөс каттыжыышкыннарын сөзүглелден бөлүктөй ушта бижіңер. Чүге ынчаар аңгылааныңарның чылдагаанын тайылбырлаңар.

Сергей Пюрбю бойдус чурумалын уран сөске сиилбип турда, тергиин мерген-чечен кылдыр бодун көргүскен. Эртең биле кежээ,

дагларның байдалы, хевирин ооң канчаар «Эртен» болгаш «Кежээ» деп ийи аңгы шүлүккө чуруп көргүскенин хөлчөк-ла магадаар мен. Катап-катап номчуксаар мен. Ол магадаашкынымны сөс-биле канчаар илередирин черле тыппаан мен. Боттарыңар деңнеп көрүңөр даан:

Ашкан хүннүң алдын хаваа артты ажып,
Аъттан дүшкөн кижини ышкаш, бадып чытты.
Барыын даглар хөлегези имиртиңни
Башкы даглар эдээнге кээп уткууп алды.

Бо дээрге «Кежээ» деп шүлүктүң бирги строфазы-дыр. Ам дараазында одуруглар:

Башкы даглар хирээлер дег баштарындан
Алдын-сарыг чырык хаяа үнүп келди.
Барыын даглар үнгөн хүнчө уткуй көрүп,
Арнын чунуп, хүлүмзүрүү кыва берди.

«Эртен» деп шүлүктүң ийиги строфазы-дыр.

Ийи аңгы шүлүк. Хонуктуң ийи аңгы удурланышкак үезиниң дугайында шүлүктөр. Ол хиреде чаңгыс хевирниң, аянын, улуг хемчээлдиг шүлүглелдиң эгелери ышкаш номчуттунар. Шүлүктөрдө бойдус чурумалын сиилбип көргүскөн-даа болза, кижиниң чаңгыс хүнде чурттап эрткен чуртталгазын чүс-чүс чылдарның хемчээлинге илередип болур дээн философчу өндүр бодалды илередип турар.

(А. Даржай)

 Шүлүктөрдөн алган үзүндүлөрдө көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрни тывыңар, олар дылдың кандыг чурумалдыг аргаларын тургузуп чоруурун тодарадыңар.

Өзөк сөс чагырткан сөстү хамаарыштыларының падежинден аңгы доора падежке турарын азы кандыг-бир дузалал сөс (эдөринчи)-биле каттыжарын негеп турар холбааны **башкарылга** дээр:

ажыл[га] (б.п.) дузалажыр;

хөп[ти] (о.п.) чуур, хөйлеңи[н] (о.п.) базар, чем (о.п.) кылыр;

документи[де] (т.п.) айыткан;

ном[дан] (ү.п.) дүжүрүп бижиир;

өөредилге[же] (у.п.) сундугар

кежээ **дээш** мактадыр; бажың **долгандыр** чүгүрер.

чүү чүвеге өөренир?

канчаар?

кымның-биле?

ажылга өөренир, хемни кежир хемелээр, эжи-биле ойнаар.

55. Башкарылга холбаазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыннарын бөлүктөй ушта бжиңер:

- 1) чагырткан сөзү падеж кожумактыг (кайы падежте турарын айтыр),
- 2) чагырткан сөс эдеринчилиг азы дузалал сөстүг.

1. Боттарының оран-чуртунга хора чедирбейн чурттаар кылдыр Черниң чурттакчыларының угаан-медерелин өскертири дыка берге. 2. Кижилер аразында өскелешпейн, күрүнелер бооп аңгылашпайн, Черниң агаар-бойдузу-биле тааржып, найыралдыг чурттаар ужурлуг. 3 Хүннүң чылыын канчаар үүжелээр, канчаар ажыглаарының дугайында билиглерни силерге дамчыдып бээривиске, ол бүгүнү Черниң чурттакчылары ажыглаар кылдыр боттандыраары силерден хамааржыр. 4. Бир эвес Хүн-Херелдиң билиглерин шиңгээдип ап, оларны Черниң чурттакчылары-биле боттандырып шыдаптар болзуңарза, оларның кырында диргелип келген айыыл-халап соңгаарлай берип болур. (Ш. Суваң)

Башкарылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарынга доора падежтерде турар чагырткан сөстөр падеж кожумаа чок турар таварылгада чагырткан сөстүң падежин харылзаалыг айтырыглар дузазы-биле тодарадыр: *орун* (чүнү?) *эдер* — онаарының падежи, башкарылга; *тайга* (кайнаар?) *үнер* — углаарының падежи, башкарылга.

56. Хөй сек орнунга башкарылга холбаалыг кылдыр чагырткан сөстөрдөн тып бжиңер, схемазын тургузуңар. Өзөк сөзүнүң аайы-биле бөлүүн тодарадыңар. Сөс каттыжыышкыннарын ийи бөлүккө аңгылаанының чылдагаанын тайылбырлаңар

1. ... эштир, ... чуруур, ... кылыр, ... аргалаар, ... ынак, ... дөмей, ... тодаргай, ... бүзүрээр, ... ылгалдыг, ... дыштаныр;
2. ... дээш чорупкан, ... чанынга тарып каан, ... дег хүндүлээр, ... кырынга салыр, ...ажыр шывадаар, ... удур демисел.

 57. Үлегер домактарда кандыг кожумактар азы эдеринчилер чедир бижиттинмейн барганын айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар. Үлегер домактарның утказын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар.

Билиг... дескен чазыг.. дүжер,
Ажыл... дескен түрег.. дүжер.

Өөрүң... өжээн бодава,
Өлең... өрт салба.

Булут ... хүн караа чылыг,
Улус ... ава караа чымчак.

Даг ... кара...
Довук ... ак базар.

§ 12. Хамааржылга холбаазы

58. Номчуңар. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижип алгаш, өзек сөстен чагырткан сөзүнче харылзаалыг айтырыын салыңар, өзек болгаш чагырткан сөстөрнүң өскертилге кожумактарын айтыңар. Сөс каттыжыышкыннарының тургузуун айтыңар, эге хевирге салыңар.

Мөңгүн-Тайганың мөңгө **мөңгизинден** чуглуп баткан **Мугур хемниң оглу**, сураглыг шүлүкчү Салчак Молдурга биле Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң **Кызылдың башкы училищезинге** өөренип тургаш, кады бижээни «Тыва фестиваль ыры» динмиреп үнгеш, **оларның чогаадыкчы ажылынга** хей-аът киирген. Салчак Молдурганың «Мугур-Аксы — ынакшылым», «Мөңгүн уруу», **Саая Майнактың шүлүктеринге** «Мени сагын», «Төрээн уям», «Чурттап чоруул» деп ырлары Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүңнү даглыг **черниң ыраажызы** деп бадыткаан. (*С. Майнак*)

 Тываның сураглыг композитору Б. Чүлдүм-Сүрүңнүң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында материалдардан чыгаш, презентациядан белет-кээш, эштериңерге таныштырыңар.

Хамааржылга холбаазы — бир чүвениң өске чүвеге хамаарылганын илередир холбаа. Бо холбаада өзек сөзү хамаарылга хевиринге (арын кожумактыг) турар, а чагырткан сөзү хамаарыштыларының падежи-биле илереттинер болгаш *кымның чүзү? чүнүң чүзү?* деп айтырыгларга харыылаттынар:

<i>кымның?</i>	<i>чүнүң?</i>	<i>кымның?</i>	<i>кымнарның?</i>
↓	↓	↓	↓
x	x	x	x

чылгычының сыгыды, хемниң агымы, мээң күзелим, оолдарның оюну

 61. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының схемазын тургузуңар. 2—3 чижек-биле домактардан чогаадыңар.

Тоорук сайы, аржаан суу, элик-хулбүс турлаа, даг эдээ, даг бажы, суг уну, соңга көзенээ, ажыл хүнү, дуңмам холчугажы.

62. Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннары кирген үлегер домактардан тывыңар. Сөс каттыжыышкыннарының схемазын тургускаш, сайгариңар.

§ 13. Каттыжылга холбаазы

63. Номчуңар. Аңгылаан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижип алгаш, схемазын тургузуңар, харылзаалыг айтырыгларын салыңар. Өзек болгаш чагырткан сөстери кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар.

Күскү сериин, бүргег хүн. Аар кара булуттар чер кырынче чавы-
задыр халайгылап бадып келгилээн. Чаашкынның ийи-чаңгыс дам-
дылары-даа дүшкүлөп турар. Күс бүгү-ле чүвени бодунуу-биле ээлеп
эгелээн: ыяштарның бүрүлери саргаргылап калгылаан, черни өңгүр
хевис-биле дуглаар дээн-даа чүве дег, уурук-суурук дүжүп тургулаар.
Оът-сиген оңа берген. Эртинелиг бажында баштайгы хар-даа көстүп
келген. (К. Аракчаа)

Чагырткан сөс чугула сөске чүгле утка талазы-биле (кандыг-
даа кожумак азы эдеринчи чокка) каттышкан болза, ол **каттыжылга
холбаазы** болур:

кандыг? каш? канчаар? канчаар?
↓ ↓ ↓ ↓
кылын хар, он одуруг, дүрген кылыр, каттыржып чугаалажыр

Чагырткан сөс биле өзек сөстүң аразыңа **деп** деп дузалал сөс
немежип болур: *Тарыс деп* (кандыг?) *аржаан, Мугур деп* (кандыг?)
кудумчу.

 64. Сөзүглелден утка аайы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижирер, өзек болгаш чагырткан сөстери кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбыр-лаңар.

«Институтту доозупкаш, кайнаар баарыл? Төрөөн черим — Вологдаже бе? Чок, чурттуң кайы-бир булуңу солун тур боор!»

1959 чылдың күзү. Дөспөс күзөлдүң теви Павелди Тываже октапкан.

— Мөңгүн-Тайганың эмнелге салбырын эргелекчилээр бооп-тур силер ийин. Чедишкиннерлиг бооруңарны күзээр апаар-дыр бис...

Дараазында хүн Павел «ИЛ-2» дээр ужар-хемээ олурупкаш, томуйлаткан черинче ужупкан. Шак дыка ажып чорда, чалгын адаа-биле хирээ бизи дег сүвүр-сүвүр кожагарлар, ханы кашпал хемнер союп эрткилээн. Канчангаш-ла көөрге, мурнундан ак-хайыракан сагышка кирер, мөгеннелчек улуг ак харлыг таскыл өскелерин мурнай ушта халааш, бедик-чаагайы-биле чайынналы берген.

— Сүлдө бо! Кедергей-ле көрүштүг-түр! Чүү деп мындыг күчүтөн боор — деп, магадаанындан Павел алгырыпкан. Аңаа кожазы тыва тайылбырлаан:

— Бо дээрге Мөңгүн-Тайга бо-дур. Силерни-биле — Серебряная-Тайга.

— Тывызык-ла адаан-дыр. Өске ат тывары берге-дир!

— Маңаа чурттаар болгаш ажылдаар апаар-дыр силер, эмчи.

(С. Молдурга)

65. Бердинген майыктарга дүгжүр сөс каттыжышкыннарындан тургускаш, улаштыр домактардан чогаадыңар. Кандыг холбаа-биле каттышкан сөс каттыжышкыннары тургузуп алганыңарны тайылбырлаңар.

ч.а. + ч.а.

прич. + ч.а.

прич. + к.с.

д.а. + ч.а.

нар. + д.а.

деепр. + к.с.

д.а. + д.а.

ч.а. + к.с.

нар. + к.с.

с.а. + ч.а.

а.о. + к.с.

нар. + нар.

ат.о. + ч.а.

прич. + к.с.

66. Бердинген сөс каттыжышкыннарынга даянып, шүлүк одуругларың тургузуңар. Кайы чогаалдан алдыңан одуруглар-дыр, тодарадыңар. Тургузуп алган шүлүүңөрдө кандыг холбаада турар сөс каттыжышкыннарың делгереңгей ажыглаттыңаның сайгарыңар.

Ажыл-ишчи чарыш, чүс он болган, ийи өңүк, ийи чүс хуу, өөрөөн өңүктөр, аштырган Пар, ол-ла дораан, кончуг дөмей, херексесес кижилер.

§ 14. Сөс каттыжыышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазы

Сөс каттыжыышкыннарының сайгарылгазының чуруму

1. Домактан сөс каттыжыышкынын ушта бижип алыр.
2. Эге хевири.
3. Схемазы.
4. Өзек болгаш чагырткан сөзү кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыр, харылзаалыг айтырыгдан салыр.
5. Тургузуу.
6. Өзек сөзүнүң аайы-биле хевири.
7. Өзек болгаш чагырткан сөстөрнүң аразында уткалыг хамаарылгазын айтыр.
8. Холбаазы.

Сөс каттыжыышкынының сайгарылгазының үлегери

Соок кыштың сугда сиңниккен тыныжы ам-даа үнмээни илдең.
(Е. Танова)

кандыг?
a.n. ↓ x ч.а.

Соок кыштың — эге хевири — *соок кыш*. *Соок кыш*, өзек сөзү — *кыш*, чүве ады-биле илереттинген. Чагырткан сөзү — *соок*, демдек ады-биле илереттинген, *кандыг?* деп айтырыгга харыылап турар. Тургузуу бөдүүн. Өзек сөзүнүң аайы-биле аттыг сөс каттыжыышкыны. Утказы чүвениң демдээн илереткен. Кезектерниң каттышкан аргазы — каттыжылга холбаазы.

67. Сөстерге чогуур кожумактарны немевишаан, скобкаларны ажыдыңар. Сөс каттыжыышкыннарының өзек сөзүнүң аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыңар. Үш сөс каттыжыышкынының сайгарылгазын кылыңар.

Театр — (уран чүүл) эң-не бурунгу хевири болган. Шаг-шаанда-ла кижилер аңнаарда, (бот мага-бот) (аң-мең эскертпейн), өске хевир-дүрзүже кажары-биле «хуулдуруп» аптар кылдыр өөрени берген. Театр уран чүүлү оон эгелеп төрүттүнген дизе, чазыг чок. Ол (бот төөгү) шын (сорулга тывар) дээш, нарын болгаш шаптараазынның орукту эрткен. Чээрбиги чүс чылда чүгле эртем-техникага эвес, (театр уран чүүл) база улуг эргилде болган. Шап ол бурунгаар депшилгелиг эргилдени совет театр (үндезилекчи бирээ), шылгараңгай режиссёр болгаш артист Константин Сергеевич Станиславский боттандырган.

Ол сцена теориязы болгаш артисчи арга-мергежилди канчаар сайзырадырының дугайында айтырыгларны ханы сайгарып, (театр төөгү) бир-ле дугаар улуг эртем (ажыл кылган). (Л. Солун-оол)

68. Орус дылда сөс каттыжышкыннарын үлегер ёзугаар өскертиңер. Ол-ла сөс каттыжышкыннарын тыва дылче очулдуруңар. Кандыг очулгалар үнүп келирин тайылбырлаңар.

Үлегери: *лапа медведя — медвежья лапа*

Хвост лисы — ... — ..., шерсть овцы — ... — ..., вой волка — ... — ..., молоко козы — ... — ..., нора барсука — ... — ...

КАТАПТААШКЫН

1. Сөс каттыжышкынының сөстен ылгалы кандыгыл?
2. Сөс каттыжышкыннары кандыг кезектерден тургустунарыл?
3. Сөс каттыжышкыны биле домактың аразында ылгалы кандыгыл?
4. Сөс каттыжышкынын эге хевирге салырда, чүнү сагыырыл?
5. Бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжышкыннарын канчаар тодарадып алырыл?
6. Өзек сөзүнүң аайы-биле сөс каттыжышкыннарының бөлүктөрүн адаңар.
7. Сөс каттыжышкыннарының холбааларының дугайында тайылбырдан бериңер.

  69. Бөлүктерге үстүп алгаш, сөзүглелдерден башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазында сөс каттыжышкыннарындан тып-каш, сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелдерниң уткаларынга дөмейлеп, кандыг-бир чүвениң, болуушкуннун, девискээрниң чурумалын тургузуңар.

I.

Шуурган! Ол дээрге бойдустуң база бир күчүлүг болуушкуну-дур. Ол бодунуң оруунга турган бүгү-ле чүүлдерни кээргел чокка силгип, оожургалды бербейн туруп бээр. Аңаа чүгле эң-не күштүг, быжыг, коргуш билбес чүвелер дескежиң артар.

II.

Ам ол улуг кушкаш апарган. Соңгам дужунга бо-ла соктап чедип келир. Чогум боду чараш-даа, аянный-даа болдур ийин. Харын чамдык улус болза ону кояаргак* куш-тур-даа дизе хөңнү-ле. Костюму көк, хөйлеңи сарыг, галстугу кара, бөргү көк, бажының дүгү кара, арын-шырайы сарыгзымаар амытан, караа боп-борбак кара, бичии чинчи-ле. Шак ындыг чараш болгаш чаптанчыг чаңныг кушкаш азырап, өстүрүп каан мен де, уруглар. (О. Сувакпит)

БӨДҮҮН ДОМАК

§ 15. Бөдүүн домак дугайында билиг

☞ **70.** Шииден үзүндүнү номчааш, ында домак дугайында өөренгениңер кандыг билиглер чаштып чыдарын делгерөңгей кылдыр тайылбырлаңар.

Б и р г и к ү ж ү г е н. Күдер аңчыдан дуза дилевээже хоржок. Дүрген чоруптаалы, айыыл-халап диргелгенин аңчыга дамчыдаалы. Оон өске биске кым дузалаар деп. Че, дүргеде!

И й и г и к ү ж ү г е н. Күдер аңчы бистиң өңнүүвүс ышкажыл?

Б и р г и к ү ж ү г е н. Ол — эки кижги. Ол чүгле бистиң эвес, бүгү аң-меңниң, куштарның, бо арга-арыгда болгаш тайга-сында чурттап турар дириг амытаннарның өңнүү-дүр.

И й и г и к ү ж ү г е н. Ол чүден-даа кортпас бе?

Б и р г и к ү ж ү г е н. Кортпас. (В. Серен-оол)

Сөстүң янзы-бүрү хевирлеринден болгаш утка талазы-биле харылзаалыг, грамматика талазы-биле хевирлеттинген долу уткалыг сөс каттыжышкыннарындан **бөдүүн домак** тургустунар: *Вляштың бүрүлери салдырткайнып тур.*

Бөдүүн домакта кирип турар долу уткалыг сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары домактың кежигүннери болур. Оларны **чугула** болгаш **ийги черге кежигүннер** деп бөлүктөп турар: *Бис дөгеревис ававыстың өпейиниң тааланчыг уяралынга эргеленип өскен бис.* (А. Даржай)

Домактың **грамматиктиг ооргазын** (предикаттыг төвүн) **чугула** кежигүннер (*кол сөс, сөглөкчи*) азы оларның кайы-бирээзи тургузар.

Домактың кайы-бир кежигүнүн улам делгерөңгейжиткенинен **нарынчыттыңан** домактар тургустунар:

Өгге шак ынчалдыр уярадыр чаңгыланган (кандыг?) өпей ыры өртемчейже ужугуп тарап турар. (А. Даржай).

Бөдүүн домактарның каттышканындан **нарын** домактар тургустунар. Нарын домактар ийи азы оон хөй предикаттыг төптүг болур:

Күжүр Лопсаң дошпулуурну ала тыртып алгаш, хөөнүн киририп ора, сыгырты берген. — Бо домак чаңгыс предикаттыг төптүг, ынчангаш бөдүүн.

Лопсаң ырлап-ырлап сыгыртыптарга¹, сеткил-хөөн сергек-омак кыннып келген². (Нарын, чүгө дээрге ийи предикаттыг төптүг).

71. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Чугула кежигүннери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин сөстөрнүң кырынга айтыңар. Аңгылаан сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Билип кээримге-ле, **кырган-авамны Улуг, Биче Аяңгатыларның чону Чолдак-Кадай** деп адаар чораан. Боду ол адынга дыка тааржыр, чолдамыргай дурт-сынның кижиле болгай. Бүгү назынында мал-биле халбактанчып* келген. **Мал-маганга** дыка-ла өөрөнгөн. Чогум хып дээн аныяанда кырган-авам тыва бижик айтып, башкылап база чораан. (*М. Күжүгет*)

72. Номчуңар, сөзүглөлгө аттан бериңер. Бөлүктерге чарлып алгаш, ажылдаңар. Бердинген домактарның предикаттыг төвүнүң санын барым-даалап, 1-ги бөлүк — бөдүүн, 2-ги бөлүк — нарын домактарны тодарадыңар. Ажылыңарның түңнелин делгерөңгей кылдыр тайылбырлаңар.

Ыраккы Саглының Ортаа-Халыын бажында орун хире калбак даш кырында салып каан көдүрер-даш бар.

Ол үе-дүптөн бээр Саглы, Чыргакы, Аяңгаты таварты Ары, Өвүр чонунуң аргыжар чоон оруунуң аксынга чыдып, амыдыралдың хай-гааракчызы, төөгүнүң херечизи, төрөөн черивистиң шимелдези болуп келген. Көдүрер-даш хөйүнү көрүп, чоннуң, өгбелеривистиң өөрүшкүзүн, кударалын, муңгаралын деңге үлежип келген. Көдүрер-дашты көөргө-ле, өлүг, үн чок ышкаш сагындырар. Оң төөгүзүн коптарып, эрткен үеже хая көрнүп, кичээнгейлиг дыңнап көөр болзуңза, солун болгаш муңгаранчыг төөгүнү ол тоожуп бээр. (*М. Эргеп*)

73. Сайгарылгалыг диктант. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Хөй сектер орнунга чедир салдынмаан үжүктөрни кириңер, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Кандыг үжүктөр бижээниңерни, бижик демдектерин чүгө салганыңарны бижимел ажил соонда аас-биле тайылбырлаңар.

Кыштың сөөлгү айы. Даң бажы. **Кезек кезек б...релчин ша...ар үстүндө бедик кожагар б...рында кыштаг.**

Кудай дээр дүүнгүзү дег, ...үндүгүр хевээр. Ол ла дүргек кара булу...ар ам мырыңай хат-бораан оштап, соңгу барыын ...айгалар баштарында дойлуп тургулаа...ар. Бүргег дээр быскан харын шиш-кивишаан, чидиг сырын тогланчыларны челбив...ш...н. **Хар ам безин майык ажып турар.** Малчын кижиниң сеткили дүвүревес, сагы...ы карарбас аргажок. (Ч. Чулдум)

74. Бердинген сөстер болгаш сөс каттыжышкыннарындан бөдүүн домактардан тургузуңар, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кандыг темалыг бөлүктөр үнүп келгенин айтыңар.

Тоолдар, тывызыктар, аас чогаалы; чечен чогаал, басня, шүлүк, хевир, жанр; алдарлыг чурукчу, делгелге, чоннуң сонуургалы, үнелел.

§ 16. Ийи составтыг домактар

75. Домактарның предикаттыг төвүн шыйыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Нарын домак болза, кезектериниң кызыгаарын айтыңар. Домактарның характеристиказын аас-биле бериңер. Аңгылаан кылыг сөзүнүң үезин айтыңар.

Мынчан кадыргылар ойнап кааптар. Олар ам кайда-бир терең ээрем дүвүндө дыштанып чыдар. Оларның мынчан чиир чеми колдуунда-ла элезин. Шокарлар* бо үеде база-ла үүргенезин чажып кааптар. Оларны база-ла хөлчок терең, көк ээрем дүвүнден дилеп болур. А белдер харын чаа ойнап* тур боор. Оларга харын эртен, кежээ, чамдыкта хүндүс-даа хемнер кыдыыңга сайлыг сыык черлерге душ бооп таваржы берип болур. Бо бүгүнү балыкчылар, кижиде бодаарга, кижиден артык билги дег. Ол хиреде, чүгө мында сырлып кел-

геннерил болар ынчаш? Азы анаа-ла агаарлап алыр дээни ол бе? Азы олча хараан чүве ирги бе? (С. *Суруң-оол*)

 Сөзүглелдин сөөлүндө риториктиг айтырыгларны ажыглаанының дугайында ажык чугаадан кылыңар.

Домак чугула кежигүннериниң аайы-биле **чаңгыс** болгаш **ийи составтыг** деп бөлүктөрлиг.

Домакта кол сөстүң составы (аңаа хамааржып чоруур кежигүннер) болгаш сөглөкчиниң составы (аңаа хамааржып чоруур кежигүннер) бар болза, ол **ийи составтыг** болур: *XX чүс чылдың бежен чылдарының эгезинде тыва чечен чогаалдың улуг хемчээлдиг проза чогаалдары чаа-ла бижиттинип, тускай номнар кылдыр үнүп эгелээн.* (Д. Күнзегеш) Бо домакта *тыва чечен чогаалдың улуг хемчээлдиг* дээрге проза чогаалдары деп кол сөстүң айтырыныга харыылап чоруур болгаш ооң составынга хамааржып чоруур, а *XX чүс чылдың бежен чылдарының эгезинде чаа-ла* деп кежигүннер *бижиттинип, тускай номнар кылдыр* деп кежигүннер *үнүп эгелээн* деп сөглөкчилерниң составынче кирип турар.

Домак чүгле чаңгыс кол сөс азы чүгле чаңгыс сөглөкчиден тургустунган болза, ол **чаңгыс составтыг** болур:

Күс үези. Алдын-сарыг бүрүлөр.

 76. Номчуңар. Домактарны чаңгыс азы ийи составтыг деп бөлүктөргө аңгылаңар. Харыыңарны делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Сөзүглелге даянып, амыдыралга билип алыры чугула кандыг түңнел үндүрүп болурун чугаалажыңар.

Сактыр-дыр мен. Ынчан мен Кызылдың башкы институтунуң 2-ги курузунга өөренип турган мен. Дун* оглувус чаа-ла бир хар ажа дүжүп чораан. Мээң мурнумга институтту каар бе, кагбас бе деп айтырыг тургустунуп келген.

— Институтту черле каап болбас! — деп, Юрий Шойдакович чугаалады. — Экзаменнер доозулгуже чедир мен алың.

Черле уруг алырынга эптии аажок кижжи болган. (Д. *Күнзегеш*)

77. Бердинген сөстөрдөн болгаш сөс каттыжыышкыннарындан чаңгыс болгаш ийи составтыг бөдүүн домактардан тургускаш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Тиилелгениң байыры, Ада-чурттуң Улуг дайыны, маадырлыг камгалакчылар, хосталга, чөптүг чорук.

78. Эдэртиг. Сөзүглелди ийи катап кичээнгейлиг номчунар. Ийи болгаш чаңгыс составтыг, бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглап, сөзүглелди эдэрти бижирер. Бижимел ажыл үезинде номунар хаап алынар.

ДАШ-ЧУГЛУР

Манчүрек-Аксын өрү чоктап чыдарга, Бел-Орук үстүндө бодунун адын боду-ла сөглөп чыдар кыштаг бар. Далай деңнелинден барык-ла 3000 метр бедикте, дендии кадыр кыштаг. Манчүректің баштарынга улуг хар дүжер, адаа талазынга хар чуга боор. Аал хонупку дег черлер шупту ээлиг, ол шагда кижилер көжүп-дүжүп, чүгле мал азырап чораан.

Кыжын хем тыныжы соок, хыраалаар, а бедикче үне бээрге, сүт безин доңмас чылыг. Ол кыштагга хонган кижилер «өг хондурар чер тыпты бээр, аяк салыр чер тывылбас» дижир турган. Эртен аякка суг кудуп алгаш, даштыгаа чунуп алыр дээш, ону иемдик* черге шын эвес салып каарга, дөвүн шыңдыва* чуглуп бады баар — бо хире кадыр оран-дыр. Часкаар хар эрип турда, хой-мал кылаштаарга, даш чуглуп турар.

Чиңгис Айтматов «Теве караа» деп номунда «өгбелерим Эне-Сайга чурттап чораан. Мал-маганын чутка алыспас дээш, үргүлчү кыр* кырынга кыштаар. Оон кыргыз деп атка чединген» деп бижээн. «Бедик даг, мээстерге хат хадып кааптар, хар чыдар эвес, чеже-даа шээр* чүве тодуг-догаа дешкилежип кыштаар» деп чугаа шын. (О. Борбак)

§ 17. Кол сөс, ооң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери

79. Домактарны тыва дылче очулдурунар. Кайы-даа бөлүктүң кол сөстөрүн шыйгаш, деңнеер. Түңнелин делгеренгей кылдыр тайылбырланар.

Скоро начнутся летние каникулы.

Летние каникулы скоро начнутся.

Кол сөс — домакта чугаалап турар чүвени көргүзөр, адаарының падежиниң кым? чүү? кымнар? чүлөр? чүзү? чүлери? деп айтырыгларынга харыылаттынар болгаш сөглөкчи-биле холбашкан чоруур чугула кижигүн. Ол тыва дылда ыяап-ла сөглөкчиниң мурнунга чоруур.

Кол сөстүң илереттинери:

1) Адаарының падежинде чүве ады-биле: Уян **аялгалар** куттулуп эгелээн. (С.Майнак)

2) Адаарының падежинде ат орну-биле: **Мен-даа** барып удуп чыдыптайн. (С.Майнак)

3) Чүве адынче шилчий берген демдек ады, сан ады, кылыг сөзү нүң причастие хевири-биле илереттинер: **Дүрген** — чиг, **оожум** — быжыг. (Үлегер домак)

Бирээзи бистиң-биле байырлашкаш, сууржугашты куду алзы дүргени кончуг кылаштап бадып кагды. (Д. Бегзи.)

Шаңнатканнар база-ла чазык каттырышканнар. (Д. Дыртык.)

Өөренири — кижы бүрүзүнүң херээ.

4) Чүве адынче шилчий берген өске чугаа кезектери-биле илереттинер: Артымга хенертен **«үё»** дыңналды.

Илеткелчиниң чугаазында **«болза»** дыка-ла хөй болду.

5) Утка талазы-биле чардынмас сөс каттыжышкыннары-биле илереттинип болур:

Мастер кыс улуг көрүнчүкке бодунуң, чайгы кааң дээр быжындызы дег, карактарыңче көрүп алган, кезек када боданып турган. (К.-Э. Кудажы.)

Бодалдарымга **эрткен үем** улам-на эвээш сагындырар-дыр, кижизиг бүдүш-шынарым бурун шагның тудугларының бузундуларының элезини-биле деңнешкеш, чиде бээри дег, чидип бар чыдары ол боор. (Н. Аюси.)

6) Быжыг сөс каттыжышкыннары-биле илереттинер:

Ак орук кезээде силерниң амыдыралыңарның оруун чырыдып чоруур болзун!

80. Номчунар. Домактарда кол сөстөрни чогуур шыйы-биле дем-деглеңер, кандыг чугаа кезээ-биле илереттигинин айтыңар. Дефис болгаш тире демдекти ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар.

Чайның башкы айының сөөлгү хүннериниң бирээзинде, кылаң дээрде хүн чаа-ла өрүлөп орган-даа болза, агаарның ышкам, дунааргайы аажок. Соңга талазындан Тулаан-Кара дагларыңа хүрээледип алган Эдегей шынаазы дүдүскекте шымнып алган, чиңгир-ногаан өңнүг чадып каан хевиске дөмейлежи берген чыткан. Барыын талада, көк даглар ындында, бажында ак бөрттүг Бай-Тайга дүдүскек өттүр көзүлгөн. Чиңгир ногаан хевис кырында илип каан таналар* — өглер ол. Ооң кыдыгларын дургаар баткан дээр өңнүг чиңге дыйлагар диллиндектер — Эдегей суу. Шынаа долдур мал-маган — ак ааржы-ла.

Ужу-кыдыы көзүлбес ол хевистин дал ортузун доора алзы кара дилдиндек кожаа кешкен, кадыр Саянны ажыр Абаза баар чоннуң чоон оруу бо-ла болгай. (М. Ховалыг)

81. Домактарның предикаттыг төвүн айтыңар. Кол сөстүң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

1984 чылдың тос ай. Москва хоорай. Ермолова аттыг театр. Сценада — «Хайыраан бот»⁵. Девиденчин чүү дээр!⁵ «Хайыраан ботту» найысылал Москвага көргүзөр деп чүве — тыва театрга эң улуг харысалга. Бодум база назы-харым аайы-биле шииде Сарыг-Ашак⁵ апардым.

Сөөлгү «Хайыраан бот» чүнү-даа мурнай бодунуң сценографиязы*-биле кол ылгалдыг. Легенда жанрынга чагырткан шак ол сценографияны Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга кылган. (Л. Солун-оол)

Кол сөс биле сөглөкчини холбаштырар, кол сөстүң утказын онзалап көргүзөр, ону чугула деп айтыр, күштелдирер **болза, дээрге** деп дузалал сөстөрни **кол сөстүң көргүзүкчүлери** дээр. Олар кол сөстүң сөөлүңгө турар:

1) **Хем дээрге** черниң эң кол байлаа. 2) **Эр киж**и **болза** тос бергени эртер ужурлуг.

Кол сөстүң көргүзүкчүзү чугаага ховар хереглеттинер, чүге дээрге, бирээде, кол сөстүң утказын үргүлчү онзалап демдеглээри албан эвес, ийиде, **болза, дээрге** деп көргүзүкчүлери үргүлчү ажыглаар болза, олар чугаага чевен аян киирер. Кол сөстүң көргүзүкчүлериниң соонга биче сек салбас.

82. Домактарның предикаттыг төвүн айтыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Кол сөстүң көргүзүкчүзү кирген домакты тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Даспының бажы Тожунуң сыннарындан сыстып үнгеш, чоорту улгадып, күчү кирип, саң дорт бадып чыдар. Чүзүн-бүрүн даштар кыры-биле шурап бадып чыдар кылаң кара суунуң чүгүрүү кедергей. Кезек-кезек көк ээремнер бо-ла таварышкылаар. Даспы дээрге элбек, байлак күчүлүг Улуг-Хемниң бир аттыг-чарлыг төлү-ле болгай. (К. Чамыян)

83. Ийи бөлүккө үстүп алгаш, домактарда болза деп сөстүң ажыглалын тодарадыңар: 1) даар наклонение хевиринде турар дузалал кылыг сөзү (холбакчы); 2) кол сөстүң көргүзүкчүзү. Биче сектерниң ажыглалын тайылбырлаңар.

1. Киш кежи болза кончуг үнелиг чымчак алдын-дыр. 2. Диин, тоорук чок болза, көвүдөвес аң. 3. Улар болза Кызыл дептерже кирген үнелиг куш-тур. 4. Хек-даван, хар эривээн-даа болза, мурнай-ла частып келир чечек. 5. Кускун болза дыка узун назынныг куш. 6. Чаш уруг, хырны тодуг-ла болза, белен-селен ыглавас. 7. Чаъс, хат үзе шаапшас болза, элээн чааптар хевирлиг. 8. Дазыл болза үнүштүң эң кол кезээ.

84. Школа солуну дугайында медээни номчуңар. Кол сөстүң көр-гүзүкчүзү кирген домакты тыпкаш, ооң кандыг хүлээлге күүседип чоруурун тайылбырлаңар. Силерниң школаңарда үндүрүп турар солунуңар дугайында медээден бжиңер. Республика чергелиг солуннарга школачы амыдыралыңарга хамаарышкан материалдардан бижээш, чорудуңар.

«ҮЕМ ҮНҮ»

Силерге «Үем үнү» деп солуннуң баштайгы үндүрүлгезин бараалгаттывыс. «Үем үнү» дээрге чурттап эртип турар үевистиң солун болушкуннарын, амгы үевистиң кижилериниң ажил-амыдыралын анаа-ла кыдыындан хайгааравайн, оларның дугайында хөйге билдингир кылдыр чырыдар сорулгалыг солун. Солунувус арыннарының маадырлары дээрге башкылар, өөреникчилер, ада-иелер — бистиң үениң кижилери-дир. Олардан интервью алыры, материалдарны хоюглап бжижири, чырыкче белеткеп үндүрери берге-даа болза, солун, чогаадыкчы ажил болду. Баштайгы кичээлдеривиске МИЧ (массалыг информация чепсектери) хевирин, журналист мергежилдиң чажыттарын, журналистиканың жанрларын (репортаж, интервью, статья, рецензия, очерк, демдеглел...), солунну канчаар өрүүрүл дээш, оон-даа өске чүүлдерни билип ап, кончуг сонуургадывыс.

Солуннуң доктаамал рубрикаларынга «Спорт — бистиң өңнүүвүс», «Школавыстасалым-чаяанныглар», «Демир-үжүкшенелдези», «Чогаал делегейинде», «Чарлал» хамааржыр.

Хүндүлүг номчукчу! Бир эвес чырыдар, парладыр солун, ажыктыг материалдарыңар, чуруктарыңар бар болза, дараазында электронуг шуудаңче чорударын дыңнаттывыс: zhurnalist.2@bk.ru

Школаның 8-киклассчылары

§ 18. Сөглөкчи, ооң илереттинери

85. Тыва дылда домактың сөглөкчизиниң доктаамал туружунуң дугайын сактыңар. Домактарның сөглөкчилерин айтыңар, оларның кандыг айтырыгларга харыылаттынарын болгаш кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар, сөзүглелде олар кандыг утказында ажыглаттыңан-дыр?

Тыва чогаал критиказынга эң-не көскү черни ээлээн кижиги — Антон Калзан. Ол кончуг аныяанда Ленинград университетин дооскаш, С. Сарыг-оол-биле бижээни «Литература дугайы» деп ажылы-биле хөйге билдингир апарган. Оон бээр-ле ол чаа быжыгып, бут кырынга туруп орган тыва чогаалдың сагыш човангыр «эмчизи», ооң «келди* аарыгларын» тодарадыр, ону хөгжүдөр ажылга ак сеткилдиг база шудургу киржип чораан.

Ол кымны-даа мурнай шии чогаалын сайгаргаш, эртем адын чедип алган. Уран чогаалдың бо нарын аймааның дазыл-дамыры тоол, тывызыктарда болгаш улустуң оюн-тоглаазында чаштынып чыдарын ажыдып көргүскен. (Ч. Куулар)

Сөглөкчи — кол сөс-биле холбашкан, кол сөстүң көргүзүп турар чүвезиниң кылдыныын, демдээн, шынарын бадыткап азы бадыткавайн турар болгаш *чүнү канчанганыл? чүнү кылып тур? чүнү канчаарыл? кымыл ол? чүл ол? кандыгыл? кажыл? кайдал?* деп айтырыгларга харыылаттынар домактың чугула кежигүнү. Ол кол сөс-биле кады домактың предикаттыг төвүн тургузуп чоруур.

Кол сөзү чок домактың сөглөкчизи болбушаан, ол чааскаан домактың предикаттыг төвүн тургузуп шыдаар. Кол сөс биле сөглөкчи арын, санга дүгжүп чоруур болгаш, олар тааржылга аргазы ёзугаар холбажыр.

Сөглөкчи кылдыр янзы-бүрү чугаа кезектери хереглеттинер:

- 1) кылыг сөзү: **Караңгылаан.** Чаъс-чайык-даа **кудуп-ла келген.** (Д.Н)
- 2) чүве ады: *Кырган-авам — **башкы.***
- 3) демдек ады: Чайгы дүн **кыска.** (Д.Н)
- 4) сан ады: Мээң авамның хары **сезен болгай.**
- 5) ат орну: Кырган-ачам олудун чазай олурупкан болза, өгдө олурганнарның бүгү кичээнгейи **ында.** (Е.Т)

6) наречие: Сугнуң элбээ база аажок-тур. Хөл кыдыының оът-сигениниң чаагайы дендии. (Е.Т)

7) бар, чок деп сөстөр: Тывада кандыг-даа аңнар бар.

86. Домактарның сөглекчилерин шыйыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Аныяк-Чыргакы деп хемде Сыын-Баштыг⁶ деп улуг каът бар⁴.
2. Ол эртен шуут-ла сын кырынче үне бергеш, кылын күдүрээлиг* мөөрүктерге* дииңнеп чор мен. Бүргөг хүнде оон кедилиг чер чок. (А. Донгак) 3. Сукпай — кылаң, шапкын Хорнуң бир адыры⁴. Хор Уссуриже агып кирген. Уссури Амур-биле каттыжа берген. Амур бодунуң күчүлүг агымнары-биле далайже чүткүп кирип чыдар. Улуг болгаш бичии хемнерниң унунга шыпшың, кижини буду бастынмаан тайга турган. Долгандыр чүс-чүс километр черде — чүгле арга-ыяш болгаш даглар. (Ю. Шестакова)

87. Хөй сек орнунга домактың утказынга тааржыр сөглекчилерни адаанда бердинген чижектерден кирип салыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Тайга черге эртенги агаар ...! Ий черге хүннүң херелдери ..., кижини эргеледип турганзыг, Хем эриинге баарга ...: салгын-даа ..., хүннээрек-даа чок, сугнуң оккур саары сеткилди 2. Ол ийи амытан бот-бодунга кончуг 3. Кырган-авазы вертолеттуң удавас кээрин билгеш, оолдарны ызырты 4. Вертолёт катап хонупканда, адыг оолдарын ынаар алгаш баарга, оолдарны чүгле ынчан дашкаар 5. Күчүлүг машина өрү көдүрлү бээрге, чүрек 6. Оолдар кырган-ачазындан так (А. Даржаа)

Ажыглаар чижектер: чылыг, магалыг-ла, бир янзы, чымчак, дөмей болган, чок, өпейлеп турганзыг, үндүрген, сирбектенипкеннер, кадаргаш турупкан, сиилээр.

 88. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар. Номчаан чүүлүңерге даянып, дириг амытаннарның аажы-чаңынга, омур-хевиринге хамаарышкан темага чурумал хевиринге чогаадыгдан бижичер.

Лайка улуг мага-боттук, моң думчуктук, халбагар кулактарлыг, чүгле ооргазында, тейинде кара дүктерлиг, артканы ак өңнүг, аң сүрер уксааның ыды. Одагга келгенде, ээзиниң дөжээниң кырынга чоргаары кончук кылаштап баргаш, таваар чыдып аар, бодунуң күжүңге бүзүрелдиг болгаш артык шимчээшкин кылбас. (М. Ховалыг)

 Чамдык таварылгаларда кол сөс биле сөглөкчи бот-боттарының аразында арын болгаш сан талазы-биле дүүшпейн база барып болур.
*Харлыг-харлыг даглар көргөш,
Хамык бодум дидирексеп.
Көвей-көвей чонум көргөш,
Хөөкүй бодум хөөрексеп. (Улустуң ырызы)*

 89. Бөлүктөргө чарлып алгаш ажылдаңар. 1) Хөй сек орнунга үлегер домактарның утказынга дүжүр сөглөкчилерни тывыңар. Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар. 2) Тывызыктарның харыыларын номчааш, хөй сек орнунга кандыг сөглөкчи туруп болурун тодарадыңар, ол кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар.

I.

Кургаг ыяшта чулук ...,
Куруг чугаа дуза

Олутта олча ...,
Чыдында чыргал

Бак кижиниң чоруу
Баарда, кээрде — ...

Чашпаа кижиниң сөзү ...
Чалгаа кижиниң чылдаа ...

Хаандан хаалгачы ...

Чымаарайда ужур-ла ...
Чылбай сугда байлаң-на ...

Серемчиде хорамча ...

II.

Алдын хөлдүң ортузунда
Адыр сандан ыяштың будуу ...,
Будук санында ... кушкаш,
Кушкаш бүрүзүңүң аксында ... тараа. (12 ай, 30 хонук, 24 шак)

Алдын теректиң адыры ...,
үңген бүрүзү ... (12 ай, 365 хонук)

90. Ат оруннарын сөглөкчилер болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадып бжиңер.

Мээңии, бистии, сээңии, силернии, ооңуу, оларныы.

§ 19. Сөглөкчиниң хевирлери. Кылыг сөстүг сөглөкчилер

  91. Номчуңар. Домактарның сөглөкчилерин тыпкаш, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Номчаан чүүлүңерге даянып, «Хей дыл билир кижиге делегейже орук ажык» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер.

ТАЙВАНЬНЫҢ РАДИОЗУ ЧУГААЛАП ТУР

— Бөгүн четверг. Тайвань болгаш Тайбейниң дугайында таныштырар-дыр бис — дээш-ле, орус дылда тыва омактыг уруг чугааланып олулар. Ол болза Россияның чараш булуңнарының бирээзи бедик Саян дагларының эдээн эжелей чурттаан тыва чоннуң кызы Чечена Куулар-дыр.

Чечена амгы үеде далай кыдыында Тайваньда өөрөнмишаан, орус албан чериниң Тайваньда делегей чергелиг радиозунда орус, кыдат эш-өөрү-биле кады солун репортажтарны көргүзүп, тырттырып турар. Бо радио он ажыг дылдарга солун дамчыдылгаларны көргүзүп, чугаалап, тырттырып турар база бир ат-сураглыг албан чери. Чечена тыва, орус, кыдат, англи дылдарны билир.

Тайвань деп ортулукта 23 сая чурттакчы бар, а Тайбей хоорай 2 сая 600 муң чурттакчылыг. Дендии сайзыраңгай, эвилең-ээлдек чоннуг, агаар-бойдузу, чаңчылдары бистиң-биле дөмей.

Кыдат чонга Чечена Тываның төөгүзүн болгаш хөөмейин таныштырган. (А. Тюлюш)

Тургузуунуң аайы-биле сөглөкчилер **бөдүүн кылыг сөстүг, составтыг кылыг сөстүг** болгаш **составтыг ат сөстүг** деп бөлүктөрлиг.

Бөдүүн кылыг сөстүг сөглөкчиниң илереттинери:

1) кылыг сөзүнүң чаңгыс дөзү-биле: *Аргада оожум чортуп орав аът даванының даажы дыңналган.*

2) нарын кылыг сөстери-биле: *Дүнеки аалчыны танып каапкаш, ооң ооргазы арта-ла соолаш дээн. Кижиге эш-өөрүн хүндүлээр херек, соң даарта оларның-биле дөмей-ле үнчүп-киржир сен.*

Составтыг кылыг сөстүг сөглекчи составтыг кылыг сөзү-биле илереттинер: кол кылыг сөзү + дузалал кылыг сөзү.

Составтыг кылыг сөстүг сөглекчининң майыы:

деепричастие + дузалал кылыг сөзү

дееприч. дузалал

к.с.

↓
↓
Кежээликтей сырыннап келди

причастие + дузалал кылыг сөзү

прич. дузалал

к.с.

↓
↓
Уруглар чечек олурткан турган.

Кол лексиктиг утканы илередип чоруур причастие азы деепричастиниң соонга чүгле чаңгыс эвес, а ийи, үш, дөрт-даа дузалал кылыг сөстери немешкен туруп болур. Ындыг таварылгада составтыг кылыг сөстериң тургустунган кезектериниң (компонентилериниң) саны көвүдей бээр:

Буруттар далай кырынче улам-на кудулап турган. (М. Горький)

Шимчедипкен чаңгыс даш соондан бүдүн көшкө-хоруму сөктүп бадып болур. (Д. Сарыкай.)

Кара чаңныкка дөмей Буревестник чалгыларның көвүүн чалгыны-биле үзе шаап чоруп турар. (М. Горький)

Авамның эртер ужурлуг соңгазының караанга барып олуруп алган турган болдум. (М. Эргеп.)

Сөглекчининң составынга артынчылар, модальдыг кылыг сөстери кирген чоруур: *Ынаар ыракта дуруяалар-даа ырлашкан ышкаш. Тиилелге хүнүнге тураскааткан хүреш маргылдаазынга аныяк мөгө шүглүп үндү ийин харын.*

92. Бөдүүн кылыг сөстүг болгаш составтыг кылыг сөстүг сөглекчилерни кол сөзү-биле катай ушта бижээш, сөглекчи болуп чоруур кылыг сөзүнүнң наклонение, үе, арын, санын айтыңар. Составтыг кылыг сөстүг сөглекчилерниң майыын тургускаш, кезектериниң санын айтыңар.

1. Арга-эзимде ыяштар янзы-бүрү өңнерге туттура берген. 2. Хадыңнар саргарган. 3. Шуурганның ыяштардан дүжүр шаап каан бүрүлери хемни куду хөөреп бадып турган. 3. Шупту улус херекселин чыгдынып эгелей берген. 4. Хемеге олурупкаш, Сукпайны куду эжиндирип бадып каан бис. 5. Хем кырында туман бусталбышаан, сигенде шалың кылаңнавышаан, а Канси биле бис херги кылыр хаактарны опайтыр кезип апкан бис. 6. Ангирча бодунуң бижээн чаныдып алып дээш келгени ол. Кыргыз-ачам чүве-даа ыгтавайн, хүн дег кыза берген демирже көрүп алган турар болду. Ооң холунда барык чөвээнге чедир элеп калган бичии балдыжыгаш. Оозу-биле демирни чык кылыр орта, чалбырааш чүк башка тарап чаштай бергилээн. (Д. Кимонко)

93. Сөзүглөлдө бөдүүн болгаш составтыг кылыг сөстүг сөглекчилер кандыг наклонение, үе, сан, арын хевиринде турарын тодарадыңар.

I.

— Кижидик-хеви кедерге, бутка човаг, кижидик аъды мунарга, ботка човаг чүве болгай, оглум. Бо баткан кара хемниң бажында улуг кара тайга бар, ооң дал ортузунда дөрбелчин кызыл хая туруп турар. Шак ында чиге соңгаар көрүнгөн дедир аастыг куй турар, дөнен инек дег дөрбелчин бора даш-биле аксын дуй базырып каан турар эвеспе. Ооң иштинде эр кижиниң эт-херексели дөгере бар. Эрликке-даа баарда, эл-чаага-даа баарда, ону кедер ужурлуг чүве. Эр кижиниң эргээнге үш ораар багдан эгелээш, шупту ында чүве, оглум — деп чагып сөглөп олуруп-тур эвеспе.

II.

Дошкун-Сарыг хаан аъдын муна каапкаш, Багай-оолду сүрүп чоруп берип-тир. Сүрүп чоруп олуарга, Хан-Шилги аът кастынган довураа-биле эрткен черин дуй теп чоруп олуар, а Биче-Сарыг аът кастынып чоруп олуар бооп-тур.

Багай-оол оруктуң аксын Арзайтының хаязын тура тырткаш, дуй каапкаш, алды оранче бадып-ла каап-тыр эвеспе. Дошкун-Сарыг хаан авыгай Арзайтының хаязын тура тепкеш, үне халдып кээрге, Багай-оолдуң аъдының кудуруу кестүп кирип чыдып-тыр. Дошкун-Сарыг хаан авыгай соондан кирип-ле каап-тыр эвеспе.

(Тоолдан)

94. Бердинген сөстөр-биле сөглекчизи аңгы-аңгы наклонение хевиринге турар кылдыр домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңарда сөглекчилерниң кандыг грамматиктиг хевирде турарын тайылбырлаңар.

Үлегери: **Ава-ачавыска дузалаштывыс. Дузалаштывыс** — бөдүүн кылыг сөстүг сөглекчи, болуушкун наклонениезиниң чоокта эрткен үезиниң хөйүнүң санының 1-ги арнында турар.

Дуңмам-биле даштыгаа ойнаан болзувусса аа — составтыг кылыг сөстүг сөглекчи. Кол кезээ **ойнаан** — эрткен үениң причастиези, а дузалал кезээ даар наклонениениң, хөйүнүң санының 1-ги арнын көргүзүп турар.

Төрөпчиле-, көр-, кылашта-, ужул-.

95. Бердинген сөстөрдөн нарын кылыг сөстөрүн тургускаш, домактардан чогаадыңар. Тургускан домактарыңарда сөглөкчилерниң хевирин айыткаш, тайылбырлаңар.

Ойнаар, кызаш, үнер, калбаш, шокараш, ырлаар.

96. Немелде онаалгалыг кызыра бжиир эдертиг. Бөдүүн болгаш составтыг кылыг сөстүг сөглөкчилерни ажыгларышаан, сөзүглөлдүң утказын кызыра бжиңер. Эдертиңерге улаштыр адаанда айтырылгларга хариыларыңарны немей бжиңер.

ХУУЛГААЗЫН ХОЛ-ХАП

Соңгу чүкте бир-ле бичежек турлагда бедик хаялар баарыңа ашак кижичурттап чораан чүве-дир. Бай-даа эвес, хам-даа эвес, карачал* кижичурттап. Ынчалза-даа ооң бир-ле үнелиг эди бар. Оозу — хуулгаазын хол-хап-тыр. Өртемчей кырында бар хамык-ла агаар-бойдус: шуурган-даа, соок-даа, чылыг дүжүүшкүнү-даа, күчүлүг хаттар-даа, оожум салгын, чаашкын, кодан-майыктап чаап турар хар-даа демги ол хол хол-хаптың иштинге чораан. А кижилерге күзенчиг ачылыг аяс хүннер, чылыг болгаш чымчак агаар база ында чүве-дир.

Ашак чаагай херекти кылып, хат-шуурганны кончуг хаая уштуп, ынчаар-ла чурттап чораан. Оларны чүгле эриктен тырылган доштар ырадыр дээнде хереглей бээр турган.

Ашак өлүр үези чоокшулап келгенин билгеш, боданып-тыр: «Хуулгаазын хол-хавымны кымга дамчыдып бээр кижичурттап мен? Бодунуң угааны-биле угаанныг, бодунуң күжү-биле күштүг кижини кайыын тыварыл?»

Ыттарын шанакка кошкаш, суурлар, турлаглар кезип чоруп-ла каан. Үр-ле чоруп келген, ынчалза-даа тааржыр кижичурттап. Эныткын мугулдур* биле элезинниг Тэпкэн сайның аразыңа чорда, ашактың тыныжы үстү берген. Хуулгаазын хол-хавы хар кырыңа кээп дүшкөн. Яңзы-бүрү хамык агаар-бойдус доозазы ол-ла дораан хол-хавындан үне халышкаш, казыргыландыр чаржып, хөглөвишаан, чер кырын дургаар тарай берген. Оон бээр өртемчей кырында агаар-бойдус аай-баш чок апарган чүве-дир. Хаттар, шуурганнар, сооктар, чылыг дүжери аай-баш чок чоруп бергилээн. (Ю. Рытхейу)

 1. Кижичурттап чагырып шыдаар деп бодаар силер бе, бодагыңарны илередиңер. **2.** Метеорологтар деп кымнарыл, оларның ажылының түңнели каяа, кымнарга ажык-дузалыгыл, тайылбырлаңар. **3.** «Агаар кухнязы» деп

чүл, ону кижилер кайда чыдар деп санап турарыл? **4. Бодунуң угааны-биле угаанныг, бодунуң күжү-биле күштүг киж**и деп кандыг кижил, бодалыңарны илередип тайылбырлаңар.

§ 20. Составтыг ат сөстүг сөглекчилер

97. Номчуңар. Аңгылаан сөстөр домактың кандыг кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар.

Чекпе дээрге бистиң Тываның тайга-таңдыларында **бар-даа** болза, **шоолуг элбек эвес**, колдуунда дүн **чоруктуг** болгаш **ховар таваржыр аң**. Бодунуң мага-боду аал коданчызы ыттан улгатпас. Ол хирезинде дүрзүзүн көөрге, хайыракан сагышка кирер, **улуг баштыг, шыырак мөчүлөрлиг**. Өңү **хүрең, кара-хүрең, ала-даа болгулаар**. Кончуг сырый узун дүгүнүң кыры кылаңайнып, сырыланып чоруур.

Чекпениң даваннары **чолдак** болгаш **чоон**. Доктаамал турумчаан чери чок, кончуг улчумал аң. (А. Донгак)

Кылыг сөзүнден өске чугаа кезектери-биле илереттинген сөглекчилерни **составтыг ат сөстүг сөглекчилер** дээр. Составтыг ат сөстүг сөглекчилерниң **кол кезээ** аттыг чугаа кезээ-биле, а **дузалал кезээ** дузалал кылыг сөзү-биле илереттинген болур. Дузалал кезээн **холбакчы** деп адаар.

Составтыг ат сөстүг сөглекчилерниң ат сөстүг кезээ кол (лексиктиг) утканы илередир, а дузалал кезээ (холбакчы) грамматиктиг утканы (наклонение, үе, арын, сан) илередир.

Аттыг кезээниң илереттинери:

1) чүве ады: *Екатерина Танова – Тывада шии бижип чоруур ховар херээжен драматург*. (Л. Солун-оол)

2) демдек ады: «Хайыраан бот» театр критиктериниң тускай шаңналынга төлептиг болган. (Л. Солун-оол)

3) сан ады: *Дуңмамның хары беш*.

4) ат орну: *Хөй-хөй классиктиг чогаалдарның кайгамчыктыг сценографияларын тургускан чурукчувус бо-ла болгай*. (Л. Солун-оол)

5) наречие: *Ишкинниң Бозур аксынга чиңге-тараа тарып алган бис. Үнгени-даа дендии*. (О. Сегбе)

6) чүве ады уткалыг хереглеттинген причастие: *Кижиниң мурнунда эң берге чүүл – амыдыралдың шылгалдаларын төлептиг ажып эртери*.

7) **бар, чок** деп сөстөр-биле илереттинер: «Хайыраан ботта» хамның алгыштарында чаарткан немелделер база **бар**. Хай-бачыт бооп, кызыл-дустай-даа берзимзе, ажы-төлүмге, ада-төрөөн чуртумга, амыдырал-чуртталгамга хомудалым **чок!** (Л. Солун-оол)

8) Составтыг ат сөстүг сөглекчиниң **холбакчызы** кылдыр **болур, апаар, турар, чоруур** чергелиг кылыг сөстери хереглеттинер: 1972 чылдың ийи айның 3-ү — тыва театрның төөгүзүндө бир **уттундурбас хүн болур**. Чүгө дизе ол хүн тыва сценага «Ромео биле Джульетта» төрүттүнгөн. (Л. Солун-оол)

9) Составтыг ат сөстүг сөглекчи амгы үе хевиринге тускай холбакчы чок ажыглаттынар, эрткен болгаш келир үеге өскерттиптерге, дузазал кылыг сөстери немежип келир: *Театрның репертуары хөгжүмнүг шиилер-биле **байлак** (турган, болур)*. (Л. Солун-оол)

98. Кичээнгейлиг номчааш, домактарның утказынга тааржыр сөглекчилерни адаанда бердинген чижектерден кирип бижир. Составтыг ат сөстүг сөглекчилерниң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Агаар арыг болгаш шыксымаар, ынчангаш дөвүнчүктөөн хүн чеже-даа чылытса, ылаңгыя хөлегеде 2. Хөлчүктүң делгем ээремин дургаар, доора, шавый эжинген хемелерниң (*Б. Ондар*)
3. Чылдың кайы-даа үезинде аргага чоруурга, 4. Арга куштарының үнү шуут-ла 5. Кандыг үннү ында ... : эң чиңге сыйылаажындан эгелээш, чоон, дыңзыг үнге чедир бир-ле бүдүн хөгжүм херекселинге күүсеткен концертти оон дыңнап болур. (*Е. Танова*)

Ажыглаар сөстөр: хөйү-даа кончуг, магалыг-ла, сериини аажок, кайгамчык, чок дээр.

 99. Бөлүктерге үстүп алгаш, сөглекчилерни ушта бижир: 1) бөдүүн кылыг сөстүг; 2) составтыг кылыг сөстүг; 3) составтыг ат сөстүг. Харьыңарны делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. «Келир үеде шилип алыр ажылым болгаш ооң чонга ажык-дузазы» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижир.

Кижини бодунуң сагыш-сеткилинге тааржыр ажылды канчап тып алырыл?⁵ Резюмезин янзы-бүрү организацияларже тарадыр чедирип болур, ынчалза-даа бодунуң хууда херээн ажыдып ап болур арга база бар.

«Демография» деп национал төлевилелдин иштинде күрүне программасы ёзугаар социал керээни чарып, бодунуң хууда херээн ажыткан хамаатылар хөй. Оларның аразында Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксы суурунда Хаянмаа Чүлдүм «Хуулгаазын делегей» деп ойнаар өрээлди ажыдып алган⁵. Аңаа аныяк ада-иелер кезек үе дургузунда ажы-төлүн арттырып каап болур. Ында кижизидикчи башкы чаштарны хайгаараар.

Бажың ажылы кылып алырда азы хостуг үезинде кандыг-бир херек кылыр дээн ада-иелерге ажыктыг. Оон аңгыда чаштар-биле кады ол өрээлге ойнап-хөглеп болур. Хаянмаа Чүлдүм уруглар садынга ажылдап чораан арга-дуржулгалыг. Чүлдүмнерниң өг-бүлөзи хөй ажы-төлдүг⁴. (*«Тываның аныяктары» солундан*)

100. Сөзүглелден составтыг ат сөстүг сөглекчилер кирген домактарны ушта бжиңер, оларның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Составтыг ат сөстүг сөглекчиниң составында холбакчы кирген домактар бар болза, айыткаш, тайылбырлаңар.

Эң-не баштай билип кээримге, өөвүс ишти алды кижичүве, менден өске үш оол бар. Оларның эң улуу өглүг. Мен оларның эң бичези, авам биле ачамның дың кара чаңгыс кыс уруу чораан мен. Авам меңээ кончуг ынак. Акыларым мени даады-ла чаптап ойнадыр, ол хамаанчок кадыг-дошкун болгаш соок шириин шырайлыг ачам безин чамдыкта мээң бажымны суйбагылааш: «Уруум улгадып, чараш кыс апаарга, этке садып чиир чүве» суг деп каттыра аарак чугаалаан олурар⁵. (*С. Тамба*)

 101. Сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын составтыг ат сөстүг болгаш кылыг сөстүг сөглекчилерлиг домактар кылдыр эде тургузуңар.

Тоолчу кижичи, Эгер ирей, хамыктың мурнунда бүдүн чогаал, ооң тоолдары, бүдүн амыдырал. Хамык ужур, тоолдарны күүседир аянында, чүгле тоолдарында база эвес, а. Чамдыкта, шүлүк аянынга күүседир, ол ажык, алгаг, хөөмей хөөнүнге бадыргылаар, чамдыкта, шала таваар үн-биле өске таварылгада, ырлай аарак ыткылаар.

(*Ч. Чүлдүм*)

   102. Номчуңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар. Кандыг хевирниң сөглекчилери сөзүглелдин тургустунарынга ужур-дузалыг болганын

тайылбырлаңар. Сөзүглелге даянып, «Төрээн черимниң чараш булуңу» деп темага чурумал хевиринге чогаадыгдан бижинер.

УЛААТАЙ

(Чурумал)

Өвүрнүң Успа-Хөлче улай аккан Бора-Шай, Кадый, Ирбитей, Чоза, Тээли, Торгалыг, Хоолу дээш-ле баар, элдеп тывызык аттарлыг улуг-биче хемнериниң аразында Улаатай дээрге моол база бурунгу уйгур дылда «теректиг» дээн сөс дээр-ле болгай.

Ол шынап-ла ындыг. Хемниң унун дургаар үнген үнүштүң хөйү-ле — терек. Терек боорда, өске черлерде, ылаңгыя Чоза, Торгалыг дээн ышкаш хемнерде үнүп турар өөрүндөн ылгалдыг: ындыг кончуг чоон-чодур эвес, а узун суук бүдүштүг, чуга чөвүрээлиг, ак-куу үнүштер колдаан, көөрге безин көрүштүг. Будук-бүрүзү дээр шаар шиглей үнген болгаш чиик-чиик ышкаш сагындырар. Ол чүгле арыг иштинде ындыг. Ыяш-даш-даа болза элдептиг, бот-боттарын билчир чүве дег, иткилежип-сыңмарлажып турбас, будуктарын эмин эрттир чада салбайн, бот-бодунче «тыртып ап», өрү алзы дап берип, өскелеринге орук чайлап берип турган ышкаш сагындырар. Ооң-биле кады оларның «хүн былаажып», арыг агаарже, дээрже аттыгып үне бергилээннери база бар. Ак-куу чычыы тон кеткен чалыы кыстар дег, Улаатайның узун суук теректери бойдуска ынак кижиниң караанга ынчаар көстүр.

Ынчалза-даа Улаатайны чүгле теректен бүткен дээр болза, шын эвес. Хемниң алдыы талазында дөс-дөс чыжырганадан эгелээш, узун унун дургаар чөпкүр-чөпкүр бора талдар, чиирбейлиг хаакчыгаштар, чиңгежек хадыңнар, бедик чаагай дыттар-даа хөй.

Көөрге-ле, кызаа даг хеми. Алыс иштинде делгем-делгем алаактар-даа, айыраңнаан чечектерлиг аяңнар-даа долу. Кезек-кезек черлеринде кызыл-каттыг, кызырак-караалыг. Эм үнүш ыт-кадындан эгелээш, үстүү бажында чем үнүш согунадан бээр үнүп турар.

(Ч. Чулдум)

§ 21. Кол сөс биле сөглөкчиниң аразына тире

 103. Тире демдек салган домактарның чугула кежигүннерин айтыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Силерниң төрөл аймактарыңарның сагып чоруур ужур-чаңчылдарының,

ёзулалдарының дугайында кыска дыңнадыглардан кылып, эштериңерге сонuurгадыңар.

Ужур — чаңчылдың бир хевири. Бурун шагдан салгал дамчып келген чоннуң ыяк сагыыр ыдыктыг дүрүмү.

Чаңчыл — чоннуң чүс-чүс чылдарда амыдыралчы дуржулгазындан шилиттинген, кижилерниң угаан-медерелинде доктаап быжыга берген, салгалдан салгалче дамчып чоруур мораль-этиктиг нормалар.

Ёзулал — чаңчылдың бир хевири. Чаңчылчаан чүүлдү херек кырында кылыш күүседир сагылга.

Сагылга — чаңчылдың бир хевири. Аймак, төрөл бөлүктөргө хамаарышкан кижини бүрүзүнүн медерелдиги-биле шилип алган үзел-бодалының дүрүмү. Сагылга дээрге кижиниң арын-нүүрүңгө сагыш-сеткилинин сүзүглели болур. (*«Тыва ужур-чаңчылдар» деп номдан*)

Чугула кижигүннери иелээ адаарының падежинде чүве ады-биле илереттинген домакка кол сөстүң сөөлүңгө тире салыры:

1) кол сөстүң сөөлүңгө **болза, дээрге** деп көргүзүкчүлөр чок болза: *Аңчы, малчын чонум чурттаан Адыр-Кежиг — төрөөн суурум.* (Т. Кушкаш)

2) сөглөкчинин соонга **болур, апаар, турар, чоруур** деп холбакчылар чок болза: *Чыжыргана — эм шынарлыг кат.*

3) Кол сөс биле сөглөкчи чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ-биле илереттингенде, оларның аразыңга база тире салыр: *Эки өөренири — кижини бүрүзүнүн херээ.*

Тире салбас:

1) бир эвес кол сөс соонда көргүзүкчүлөргө болза: *Малчын-оол дээрге класста тергийн өөредилгелиглерниң бирээзи.*

2) ат сөстүг сөглөкчи холбакчылыг болза: *Кайгамчыктыг бойдус хүрээленген оранга өөрүм-биле ойнап өскөн балдыр-бээжек үем меңээ эң эргим сүзүглел, бедик ыдыкшылым болур.* (Д. Демчик)

104. Шүлүк одуруундан алган үзүндүдө тире демдекти ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар. Өөренип турарыңар чогаал номнарындан үстүндө дүрүмгө хамааржыр чижектерден тыпкаш, делгереңгей тайылбырын бериңер.

Эртемнерниң делгемнери —

Эгээртиңмес октаргай-дыр.

Сундулуглар күзел чедер,

Шудургулар бедик тевер. (*Д. Демчик*)

105. Сөзүглелди номчааш, каяа тире демдекти салып болурун делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Сөзүглелдин утказын билип тура-рыңарга хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар. Аңгылаан домактарга даянып, мөзү-шынар темазынга угаап боданышкын хевиринге чогаадыг-дан бижирер.

ҮШ ХАЛЫЫН

(Кырган-ачамның сургаалдарындан)

Мээң кырган-ачам Эдер-Хөрек ирей сөскүр-домаккыр, хөөремик-даа болза, чагыг-сургаал кылыр дээнде, чугаазы оожумнап, үнү арта аяар апаар дижир ийин...

— Чүведе үш халыын кончуг, оолдарым. Оларны ажып эртип алган кижиги ёзулуг эр болганы ол. Халыын дээрге моол сөс-түр ийин. Изиг дээни ол-дур.

Бирги халыын аныяк назын халыыны. Чалыы назын халыыны чайгаар чаяаттыңан от. Ол дээрге аныяк ханның хайныышкыны чалыы назын теви-дир. Сеткил-чүрээң ынаар-ла талыгырже ужуксап, шыдал-күш немежип, ам-даа чадыкпаан* чүректи чаза теп каар чазып келир. Ол чагай сеткилдиг эрни чалгыннап, чагай херекти бүдүреринче чайгаар-ла албадаптар. **А кошкак кижиги ооң эзининге шыдашпайн, орук ийинче чаштай берип болур.**

Ийиги халыын акша-мөңгүн халыыны. Олче эмин эрттир сундугар болза, чижең чорукка чедире бээр, оозу-ла кончуг. Ол халыыңга алзыпкан улустар «чүнү-даа садып аптар мен» деп мактаныр апаар. **Ындыг улусту чон акша халыыныңга алыскан, ооң аагын угбаан* кижиги дижир.**

Үшкү халыын албан-дужаал халыыны. Эдилеп билбес кижиге ооң халыыны база халалыг-ла болдур ийин. Ындыг улустуң кырындан чүгле куш ужар дижип улус чон чугаалажыр боор. **Чондан эрткен чүве чок дээрзи ындыгларның бажыңга ында-хаая кирер ирги бе?**
(Е. Танова)

106. Бот-сайгарылгалыг ажыл. Чогуур черлеринге бижик демдектерин болгаш салдынмаан үжүктөрнү немей салыңар. Ажылыңарның түңнелин тайылбырлаңар.

Өвүрнүң ыдык эртинези ...ус-...аг. Тываның кайгамчык, ховар байлаа душтуң шыгжамыры оран. Бойдузунуң өске даа байлактары: аржаан суглары, хемнер, хөлдери, арга эзими, тайга тандызы, аң

меңи биле чергелештир ...ус-...агның бир кол байлаа ооң үе-дүптен бээр ээлири кижилер, улуг биче арат чону. Олар төрөөн черин кадагалап, камгалап, муң муң чылдар ө...үр, хөй хөй салгалдар дамчыштыр маңаа ажы-төлүн төрүп, амыдырап келге...ер. (М. Ховалыг)

 107. Сөглөкчизи *кымыл ол?* азы *чүл ол?* деп айтырылгарга харылаттынып чоруур кылдыр бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар. Тургускан домактарыңарның чугула кежигүннерин, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Бижик демдектери ажыглаттынган болза, ону тайылбырлаңар.

Чыжыргана, механизатор, бел, аржаан, чөкпөк, экономист, мээң ачам.

   108. М. Кенин-Лопсанның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» деп номун тыпкаш, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарының дугайында номчуңар. Делегей чоннарының ужур-чаңчылдарының дугайында медээлерден чыып алгаш, оларның дөмейлешкек болгаш ылгалдыг талаларының дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар. Дыңнадыг тургузарда ажыглаан домактарыңарның чугула кежигүннеринин дугайында тайылбырдан бериңер.

§ 22. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстөр

  109. Номчуңар. Аңгылаан сөстөр домактарга кандыг утка кирип турарын тодарадыңар.

Бораш акымның ачазы — ус-шевер **кижи**. Хөрүктү үрдүрүп олурар, изий бээрге, аът дагазын дөжүгө салгаш, соп-ла эгелээр **чораан**.

Бораш акым дыка солун **кижи**. Бичии улусту, бисти, бо-ла каттырты берген турар. Ол мээң авамның кады төрөөн дуңмазы Серемаа даайымның улуг оглу **чүве**. Бис бичии турувуста, ававыс чок апаарга, даайым, күүйүм ачавыска дузалажыр дээш, бистерни өстүрүп кижизидип каан **улус**. (А. Арган-оол)

Чугаалап турар кижидыңадып турар болуушкунга бодунуң хамаарылгазын (болуушкунну бадыткаанын, аңаа чигзингенин, ону даап бодаанын дээш өске-даа) тускай сөстөр-биле илередир. Ындыг сөстөр домактың сөглөкчизинин составына кирер, оларны **модальдыг**

сөстөр дээр: Кыйгыртыр ирей чылдың дөрт шаг ээлчээндө бистиң өөвүс-биле кады көжүп, чурттап чоруур кижичүвө. Ол кавыда амыр эвес аңчыларның бирээзи чораан чүвө. (В. Сагаан-оол)

Модальдыг сөстөрнүң илередир уткаларының аайы-биле бөлүктөри:

- 1) бадыткаар: *ийин, иргин, аан, болгай, болгай аан;*
- 2) кошкадыр, бүзүрел чок: *ыйнаан, боор оң, чадавас, магатчок;*
- 3) хомудал, чигзинишкин, мактал илередир: *ийик, эртип, аар;*
- 4) хүлээндириг уткалыг: *херек, апаар, ужурлуг.*

Межерген дээрге үгүлөрнүң бир хевири-ле болгай. (К. Аракчаа)

Чурттап чоруур кижичүвө, аңчыларның бирээзи чораан чүвө, үгүлөрнүң бир хевири-ле болгай деп сөглөкчилернүң составында **кижи, чүвө, болгай** деп модальдыг сөстөр чугаалап турар кижичүвө болуушкуннарны ылап болган деп бадыткаанын илередир.

110. Номчуңар. Сөглөкчилернүң составында модальдыг сөстөрнү айтыңар, олар домакка кандыг немелде утка кирип турар-дыр? Сөзүглелде бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

Мээң ачам — заводта инженер кижичүвө. Ону кады ажылдап турар өөрү кончуг-ла хүндүлээр чүвө. Ачам-биле олар ужурашкан санында: «Экии, Херел-оол Дадар-оолович!» — деп мендилээрлер. А мээң өөрүм ачамны «Мергенниң ачазы» азы «Херел-оол акый» деп чылыг, чымчак адаарлар. Ол каяа-ла келир-дир, оолдар ону долгандыр дораан-на үглөй бээрлер. Чүгө дээрге ачам оларга элдептиг солун чугааларны бо-ла хөөрөп берген орап кижичүвө. Улуг, биче кижилерге ол хире хүндүткелдиг ачамга кончуг-ла дөмөй болуксаар мен. Ынчаарга кырган-авамның «Мерген база ачазын дөзөөн-дир» деп чугаазын дыңнааш, хөлчөк-ла амырадым. Ол аразында кырган-ачам база мени мактай тыртып кагды:

— Эр кижичүвө адазын дөзөвейн канчаар!⁵ Ындыг але, Мерген?⁵

— Ийе, кырган-ачай. Мен ачамны дөзөөн мен. Ачам ышкаш мөге-шыырак болур мен, ам безин шыңганнарымны көрбөс силер бе!⁵ — дээш, ыспагар өштүмнү ууштагылай туткуладым. (Х. Ойдан-оол)

111. Ийи бөлүккө үстүп алгаш, сөглөкчининиң утказынга тааржыр модальдыг сөстөрнү хөй сек орнунга немеп бижинер, ол модальдыг сөстөрнүң кандыг утка илередип турарын тодарадыңар. Бөлүк бүрүзү ажылыңарның түңнелин делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар.

I.

1. Үдэге* ыр шаг-төөгүдөн бээр-ле «тайга кижизиниң»⁵ эжи Өггө кыштын узун дүннерин ооң-биле эрттирери² чиик ..., үдэгелер ырлашпышаан, даглыг хемнерге көжүп чораан. 2. Ол боду кайгамчык аңчы, балыкчы, тайга исчизи (Ю. Шестакова)

II.

1. Мээң төрөөн ачам сураглыг дарган-даа, аңчы-даа (Д. Бегзи)
2. Адыгның эът-чаан чиксээн кижилер ону бакка аткаш, аңаа өлүртүп-даа алып ... болгай. 3. Мындыг боор чүве, күжүрүм, амыдырал дээрге-ле демисел-дир ... але. 4. Сүмө чагыымны чүрээңге сиңирип, сеткилицге сенчилеп* ал, чалыы назынга чагыгдан үнелиг ... чок боор чүве. (В. Сагаан-оол)

112. Номчуңар. Сөглөкчилерниң составында модальдыг сөстөр кирген домактарны айтыңар. Аңгылаан сөстөр домакка кандыг утка кирип турарын тайылбырлаңар. Таныр-билириңер онзагай салым-чаяанныг кижилер дугайында кыска сөзүглелдерден тургузуңар.

Олег Хомушку — ызыгуур салгаан дарган кижиге. Улус хамнарны ынча дээр **ышкажыгай** — ызыгуур салгаан дээр. Ону бодап көөрге, демир безин кижиниң сагыш-сеткили-биле харылзаалыг турган-дыр **аа**. Демир олуттуг деп чүве бар **болгай**.

Олег дарганның алыс чурту — Аяңгаты⁵. Чулар-чүгөн, демир-хомус, каасталга херекселдери... дээш, чүнү кылбас дээр!⁵ Ону ак сеткили-биле, кончуг кичээнгейлиг, харын-даа ынакшыл-биле кылып, ынчангаш ооң кылган чүүлдери онзагай болур кижиге.

«Республиканы удуртуп турар чаңгыс чер-чурттуувуска белек сунар дей бердивис, боданып көрөм» — деп, бир катап кожуундан келген төлээ дилээн⁵. Дарган узанып кирипкен. Уйгу-чыдын чок ажылдап келгеш, кончуг-даа нарын, чиңге угулза-хээ-биле каастаан чулар-чүгөнни кылып каан. Чурт баштыңчызы кижиге белек сунары — хүндүткелдиң демдээ **болгай**.

Тываның Улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Ондар Олег дарганга та каш катап келген. Бяңгылыг демир-хомусту чүгле аңаа чагыдар. Хөөмейжиниң делегейни дескиндир ойнап чоруур хомузу база Олегти **болгай**. (Ш. Монгуш)

113. Домактарда ажыглаттыңан модальдыг сөстөрни тывыңар, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар. «Каткы хоралыг азы

ажыктыг бе?» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер.

Мен аныяамда¹ чок дээн каткыжы кижилерниң бирээзинге санадып чораанымны чажырбас мен. Чааскаан-даа чорааш, бодумнуң бодалымны хөксүнүп каттыргаш, шаанга чедер кижии боор мен. Чогум-на харын ооң ужурундан-на мырыңай бичии оолак² чорааш-ла, улуска «Каткыжы-Кара⁵» деп шолалады берген бараскан мен.

Бир-ле катап мынчанган мен де. Ынчан күскээр чайын чүве. Дөшпер-Доруум⁵ былгыргылап каап кылаштап олурган чүве. Дунааргай изии кончуг турган чүве. Ол-ла чортуп олурумда, кожам Хойлак-оол ашактың чывыт сарыг хавазы сагыжымга кире хонуп келди. Сактырымга, чаптанчыг чыкпак амытан өгнүң дөрүндө ширтэниң кырында башчыгажын салыпкан удуп чыдар ышкаш... Ооң баарында ширтек адаандан «даш мөге» дээр доос-кара кылаштап үнгеш, ооң думчуунуң үттериниң бирээзинче барып кирер орта, хава бышкырыпкаш, улаарап сыылавышаан, тура-ла халаан кыннып кээр орта, туттундурбас каткым хеп-хенертен тадыңайндыр аттыгып-ла үндү эвеспээ!

Оон чүү боор, шөлээн удумзурап кылаштап чораан Дөшпер-Доруум мээң каткымдан чожуп, сырбаш кынгаш, хенертен хоюп ыңай болур орта, аңдарлып-ла баттым. Ча, оон ыңай билбес мен: чыкчак-ла дээн, карак оду кызанаңны берген де. Ийет, каткының хоразы кайы хире-дир чээ? (В. Саган-оол)

 114. Хэй сек орнунга чогуур үжүүн салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Домактарда ажыглаттыгган модальдыг сөстөр чугаалап турар кижиниң болушкунга хамаарылгазын канчаар илередип турарын айтыңар (ылап болганынга бүзүрээни, бадыткааны, чигзингени, даап бодааны ...) Модальдыг сөстөрниң кириген утказын домактың дужунга допчулап демдеглеңер. Бижик демдектерин салыңар, чүге ону салганыңарны тайылбырлаңар.

1. Бир чу...ук арт...н черге кээримге бодум изим даа ышкаш. Аскан кижии болдум. 2. Бөрүлер дөмей ле балыгланган эжин чиптер боор чүве. 3. Бо бөрүлер мээң а...дым изин истеп соомдан чедип кээр чадаvas боор. 4. Бир көрген чүвезинден адырылбас боор чүве. 5. Аъдымны б...ш салыптым одаг кагбас аът чүве. 6. Челер аъ...ар аразынга чарыштарга эр...ип турган ховар аъдым на болгай. 7. Бөрүлер сүре бээрге мени чадырда деп бо...ааш дуза даа дилеп турган

чадавас. 8. Үрелик бөрү какпазы бар чүве ...узактар биле ону кылып алдым. 9. Шырыш шивилер аразындан бөрүлерниң эртип турган кокпа оруу бар болду.

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР

1. Кол сөс деп чүл? Ол кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил?
2. Сөглекчиниң тодарадыын бериңер, ол кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил?
3. Бөдүүн кылыг сөстүг болгаш составтыг сөглекчилер дугайында чүнү чугаалап болур силер, чижектер-биле бадыткаңар.
4. Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга кандыг таварылгада тире салырыл?
5. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр дугайында чүнү билер силер, чижектер-биле бадыткаңар..

ДОМАКТЫҢ ИЙГИ ЧЕРГЕ КЕЖИГҮННЕРИ

§ 23. Домактың ийги черге кежигүннери

115. Аңгылаан сөстөрже оларның өзек сөстөринден харылзаалыг айтырыгларын салыңар, домактың кандыг кежигүннери болуп чоруун тодарадыңар. Домактың ийги черге кежигүннеринге кандыг кежигүннер хамааржып чоруун кылган ажылыңардан тодарадыңар.

Авам ыяштап эккел деп **мени** айбылаарга, аал адаанда **арыгже** кылаштап кирдим. **Суг кыдыындан** дыт будуу чыып кылаштап тур мен. Дазыл адаандан чодуудан (торлаа) арай-ла биче **бора** куш үнүп келгеш, менден-даа хойбайн, кылаштап бар чыткаш, чиде берди. Магалыг чаагай-ла чүвези — думчуу. Кара карандаш-ла, арта оозу сүвүр. Кудуруу өске куштарныы ышкаш узун эвес.

Ал-ла сагыжым — **ооң** думчуу. Кайда барган эвес дээш, барган уунче кылаштааш көөрүмге, ол **довуракче думчуун** мырыңай дөзүнге чедир кири иди алган чыдыр.

Бияжым чыып алгаш, авамдан көргөн кужум дугайында айтырымга: «Достак-чаак деп куш-тур ол. Думчуу када бээр дээш, **арга**

иштиниң өл-шыктыг черлеринге думчуун малгаш иштинге азы де-дир-даван мортунга* суп алгаш хүнзээр. Кажан хүн ажып, кежээ дү-жерге, даңны атсы «достак-чаактап» эдип тура хонар» — деп тайылбырлап берди. (О. Сегбенил-биле)

Домактың чугула кежигүннерин азы өске-даа ийиги черге кежигүннерни тайылбырлаар болгаш оларга утка талазы-биле хамаарышкан кежигүннерни **ийиги черге кежигүннер** дээр. Ийиги черге кежигүннерге **немелде, тодарадылга** болгаш **байдал** хамааржыр:

кандыг?
кымны?
кайы хире?

x
x
x

Суурувустуң улуг-биче кижилери ачамны кайгамчык хүндүлээр.
(Х. Ойдан-оол)

Домактың ийиги черге кежигүннери чаңгыс сөстен азы сөс каттыжышкынындан-даа тургустунган болур: Кушкаш-оол даг эдээнде оъттап чораан (кандыг?) хойларын хайгаарап (канчаар?), кырлаң кырындан (кайыын?) хем унун дургаар (канчаар?) эргилдир (канчаар?) көргүлээн. (М. Күжүгет) Соң даарта (кажан?) чүвениң байдалы билдине бээр.

Чугула кежигүннер чокка ийиги черге кежигүннер домак тургуспас.

 116. Аңгылаан сөстөрни тайылбырлап чоруур кежигүннерже айтырыглардан салыңар, оларның кандыг кежигүннер болуп чоруурун тодарадыңар. «Мээң ачам» деп темага тоожушкун хевиринге кыска сөзүглелден тургузуңар.

Бичии турувуста ачам бисти кара даң бажында **оттурар турган**. Даштын херим иштинде харны **ширбиттирер**. Оон машиназын аштаттырар чаңчылдыг турган. Ону дыка-ла **утпас мен**.

Оон-даа өске ажылдарны биске **кылдырып чораанындан** кандыг-даа ажылдан чалданмас, оон оспаксыравас кылдыр **өзүп келдивис**. Ачам бисти эр ёзу-биле өстүрүп каанынга чоргаарланып чоруур бис.

Ачавыс хөй чүве чугаалавас, үе-шакты **камнап билир**, салдынган сорулгазын албан чедип аар аажы-чаңныг кижиге. Малчын өг-бүлеге өскөн болгаш, бичии чажындан кара ажылга пат өөренип, чаңчыга берген. Ооң директорлап чорааш, туттуруп каан **школаларында** ажы-төл эртем-билиг чедип ап чорууру — ачамның буяны деп үнелеп чоруур мен. (Ш. Кара-оол)

117. Номчуңар. Ийиги черге кежигүннерниң кайда чаңгыс сөс-биле, кайда сөс каттыжышкыны-биле илереттингенин тайылбырлаңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Тыва Республиканың барыын талазында улуг хемни Хемчик дээр. Ол Даг-Алтайның кызыгаары Шапшаал сыннарындан баткаш, улуг-биче хемнер каттышкаш, Улуг-Хемче кирген. **Ишкин деп хем бодунуң үлүүн база ында кирип чыдар. Ишкинниң бедик-бедик тайга-сыннары, ооң хөл, хемнери аң-меңге, куштарга таарымчалыг.** Ынчангаш ында торлаадан эгелээш, хой дег улуг дас деп кушка чедир — бүгү куштар; астан эгелээш, кишке чедир — бүгү-ле үнелиг аңнар бар. Ишкиннерниң тайгаларындан чиңге болгаш улуг аңнарны хөйү-биле көрүп болур. *(О. Сегбе)*

- 1. Чиңге болгаш улуг аңнарга кандыг аңнар хамааржырын айтыңар.
2. Сөзүглелде ажыглаттынган хуу аттарның хевирлерин адаңар.

118. Номчуңар. Ийиги черге кежигүннерниң харыылаттынар айтырыгларын, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Өзөк сөзүнге кандыг холбаа дузазы-биле хамаарышканын айтыңар. Сөзүглелдиң хевирин, стилин тодарадыңар, аңаа аттан бериңер.

Ыракта көгүлдүр туман дег богааларлыг* адыр-мыдыр шорааннарның бөдейленчек сүүрлери карарып көстүп чыдар. Меңгиже дүрзүй-жүпкөн турар шак ол шорааннарда харлар чоорту эрип, эвээш-бичелеп тайлып бадып чыдар. Хүн херели изиткен тудум-на, дамдылар өг дег хаялар кырынга улам дүрген оргуланып, чыглып-чыглып алгаш, килчегер* тас эңгимелерден аккаш, артыш, шаанак аразы-биле, даштарны ажа халыгылап бадыптар. Удаткан чок-ла мырыңай дамырак хем кылдыр орукталып, чалымның сыскыгларында сүвүрлерге деггеш, кыңгырткайндыр сымыранып чыдар апаар. Ынчалза-даа дүннүң соок тыныжынга шыдашпаан, бадып чыда ара доңган дамдылар бизеңнерден салбакталдыр халбактаныптар. Эртенгиниң херелинге олар чаңныктың сыр октары* ышкаш, сүүр-сүүр апарган күзүңгүленип* турар. *(Ю. Кюнзегеш)*

  119. Номчуңар. Дөрт бөлүкке үстүп алгаш, абзацтарда болгаш шүлүкте ийиги черге кежигүннерниң кандыг чурумалдарны, омур-хевирлерни тургузарынга таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң болгаш шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар.

ЧАМЫШ ОГЛУ ХЕРЕЛ

Моолдуң делгем девискээриниң барыын талазында Кодан-Хөлдү, Хураган-Хөлдү кежир аккан, дүргектелген терең суглуг Хомду хемниң бажында, дээрже 4356 метр чоргаары кончуг дүндүүштелип үнө берген Беш-Богда болгаш 3943 метр бедик мөңгө мөңги-биле мөңгүннелген Сенгел-Хайыракан сыннарының аразында, даглар-биле хүрээленген дазыр черни ээлеп чыдар Баян-Өлгүй аймактың Сенгел сумузундан куйлуг* чагаа келген.

Чагааның ээзи, шүлүктерниң автору — Жамишин Герел — Ак-Соян Чамыш оглу Херел. Ол школачы чылдарында-ла литературага, уран чүүлге сагыш-сеткилин алзыпкан турган. Өөреникчилер аразында уран номчулга, ыры мөөрейлеринге доктаамал киржип, ыраажылар аразында тиилекчи бооп, алдын медальдың эдилекчизи болган.

Шүлүк бижииринге салым-чаяанның дээрзин ооң «Тываның аныяктары» солунга, «Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынган шүлүктери бадыткап турар. Шүлүктерни тыва, моол дылдарга бижип, номчукчуларга бараалгадыр аас-кежиктиг болган.

Ырак черде, тайга-таңды артында чурттап турар тыва сөөктүг чогаадыкчы чаяанның аныяк оолдуң бир шүлүүн сонуургап номчуңар.

АВАМ

Карыш четпес бичиимде,
Карак шиммес ыжымда,
Кыштың узун дүнүндө
Кавайымны кадарган —
Авам, авам, буянныг авам.

Чөргээн чугган сугну
Чүдек черге төкпээн,
Чүрээм согуун дыңнап
Човап өстүрген авам —
Авам, авам, буянныг авам.

Сылдыс, сылдыстың улуу —
Чеди бурган сылдызы.

Кижини, кижиниң хүндүлүү —
Кырган, буурул авам.

Авам, авам, ыраажы авам.
Аялга чаагай ырдан
Амытан кижини хөлзеткен,
Артыш ыяш* чажыындан
Ак сүдүн көдүргөн —

Авам, авам, буянныг авам,
Авам, авам, буурул авам,
Авам, авам, ыраажы авам,
Авам, авам, мөңгө чурттаар авам.

  Сенгел сумузунуң дугайында, ында чурттап чоруур этниктиг тывалар дугайында, онзагай кижилериниң (Чинагийн Галсан, Гаа-

гийн Золбаяр, Хийс Гансүх, Бадарч Баярсайхан...) дугайында материалдардан чыггаш, кыска дыңнадыглардан белеткеңер. Ажылыңарны тургузуп турар үеде ийиги черге кежигүннерниң кандыг чурумалдарны, овор-хевирлерни тургузарыңга таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Дараазында кичээлдерге ажылыңарны презентация дузазы-биле камгалаңар.

① **120.** Бердинген сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадыңар. Домактар тургузарыңга кандыг кежигүннерни немей ажыглааныңарны тайылбырлаңар. Кандыг уткалыг сөзүглел тургустунганын айтыңар.

I. Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу. Дыштанылга парыгы бар. Тыва эки турачыларга тураскаалдар.

II. Сайзыралдың оруунда, арыг агаарлыг, узун, делгем, мөңгөдө алдаржыыр, дыштаныр хүннерде, каткы-хөглүг үннериниң.

§ 24. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларның илереттинери

121. Номчуңар. Аңгылаан сестерже өзек сөзүндө харылзаалыг айтырыын салыңар. Ийиги черге кежигүннериниң кайы хевирин тодаратканыңарны, ооң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар.

ШУРАЛГАК

Аткан согун окталган дег, дүрген,
Айның, хүннүң чайыры дег, кылаң,
Чуртталганың мөңгө **дириин** алгаан
Шуралгактың уян үнү ындын.

Сеткил-хөөннү часкарыштар күштүг,
Сергек давыш, **тоолун** ыткан, хөглүг
Шуралгак дег, хей-аът долган чорза,
Шургуп, бектээн* моондак **сеңээ** дыынмас

(А. Хертөк)

Немелде — кылдыныгның угланган чүүлүн илередир болгаш хамаарыштырарының падежинден өске доора падежтерниң айтырыгларына харыылаар домактың ийиги черге кезигүнү. Ол дорт болгаш доора деп ийи бөлүккө чарлыр.

Дорт немелде кылдыныгның шилчип турар объектизин көргүзөр. Илереттинер аргалары:

1) хевирлеттинген болгаш хевирлеттинмээн онаарының падежинде чүве ады-биле: *Хөнекте шайны чылдып көрөм, уруум. Бо чылын школа шөлүнгө хөй ногаа тарыыр.*

2) онаарының падежинде сан ады, ат орну-биле: **Онну** ийиге үлээр. *Шуптувусту ачавыс мактады.*

3) үнериниң падежинде чүве ады-биле бүдүн чүвениң кезиин көргүзүп чорааш илередир: *Авам сүттен / сүттү садып эккээрин диледи.*

4) чүве адынче шилчээн өске чугаа кезектери-биле:

Элдеп-эзин хөйнү көргөн

Эрткен үе дириг ному,

Адаларның бирээзи боор

Ашак-биле таныжыңар. (С. Сарыг-оол)

Доора немелде кылдыныгның анаа угланган чүүлүн көргүзөр. Ынчан кылдыныг тодаргай эвес чүвеже, элээн каш чүвөлөрниң бирээзинче, чок болза бүдүн чүвениң чүгле кезиинче угланган болур.

Илереттинер аргазы:

1) бээриниң, турарының, үнериниң, углаарының падежтеринде сөстөр-биле: *Карманымдан саазынны уштуп, туруп келгеш, бар-ла шаам-биле ыткыр номчуп эгеледим. (Н. Думбадзе)*

2) кандыг-бир сөстүң **биле** деп эдеринчи-биле каттышканындан илереттинер: *Шиш баштыг хүүрек-биле (чүнүң-биле?) будуктуг ыяшты канчап деңнээр боор. (С. Сарыг-оол)*

122. Номчуңар. Домактарда немелделерни тывыңар, оларның бөлүктөрүн, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Автор «Сукпай хемниң унунда» деп тоожузунга чүгле бодунуң улузунуң төөгүзүн көргүзөрин оралдашкан эвес, харын ооң национал онзагай чүүлдерин, аңчы амыдыралын болгаш чаңчылдарын көргүзөрин оралдашкан. (Ю.Ш) Немец эжелекчилер тыва эки турачыларның маадырлыг удурланышыкынындан дамдыгы* албарап, сорук-күжүн чидирипкеннер. (Н.К)

123. Номчуңар. Аңгылаан немелделерниң кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттинерин болгаш кандыг падежтерде турарын тодарадыңар. Бөлүктөрүн айтыңар.

Улуг акым Канси-биле сай кырынга олурарынга ынак бис. Канси буурларның дүрзү-хевирин тостан оя кескилеп алгаш, дизе тургу-зуптар, а ооң соонда бис оларны ча-согун-биле элчип-селчип аткаш туруптар бис. Ававыс ачавыска хейги — аңнап кедер чүвүр даарап, кырган-ававыс тос хууң* кылып олурган. Кырган-ачавыс кым-бир кижиниң чогуумчалыг тывышты элекке-ле оштай бээринге ынак эвес. Ол ону мактаныкчы чорук деп санаар.

Хире-хире болгаш, Ятунуң үнү биске дыңналып кээп турган. Ол ававыстың чанында буурнуң кургаг сиирлерин джижи-биле дыралдырызырып, ужуктарны кадып олурган*. (Д. Кимонко)

124. Хөй сек орнунга турза чогуур кожумактарны немеп бжиңер. Оларның кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, домактың кандыг кежигүнү болурун тодарадыңар.

Кежээки хүн изиг-халыын... шагзырап-могаан черниң кырынче сөөлгү алдынналчак херелдери... төкпүшаан, барыын чүкте дагларның баштаңгызы — эдир булуттар... шымнырын... белеткенип бар чораан. (Б. Ондар)

125. Немелде тайылбырлыг кызыра бжиир эдертиг. Домактардан дорт, доора немелделерни тывыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, кандыг падежте турарын айтыңар. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, утказын кызыра бжиңер. Эдертииңерге улаштыр аңгылаан домактың утказын тайылбырлаңар. Тывада бойдусту камнаар, кадагалаар талазы-биле кандыг ажилдар чоруттунуп турарын билир силер? Долгандыр турар хүрээлелди арыг-силиг тударыңа хамаарыштыр боттарыңарның арга-сүмөңерни кадыңар.

Аконкагуа чоогунда «кечуа» деп индей аймак чурттап турар чүве-дир. Сеферино деп аттыг индей-кечуа гид* кижиге болду. Даштыкыларны Мурнуу Американың эң бедик даанче үндүрүп турду. Шала тырың безерек дурт-сынныг улус болду, тываларга дыка дөмей.

Бис машина оруу төнерге, чадаг кылаштаар черниң эгезинге кээревиске, шуптувуска майка-пакеттер тутсуп берген. Оларны дугаарлааш, маңаа кижиге бүрүзү богун чыггаш, дедир эккээрин айыттылар. Пакедин чидирип, азы бок чок келир болза, 500 доллар штраф онаар улус болду. Төрээн чуртун аргентиннер бо хире арыг кылдыр ажаап, хайгаарап турары бисти шуут кайгадыпкан. Ындыг

болганда, үстүкү лагерьлерге чыткан бокту былаажып-даа турдувус. Кижн штрафтадыр эвес аан. (М. Ховалыг)

 126. «Бойдузувустун салым-чолу, келнр үезн кымдан хамааржырыл?» деп темага угаап боданышкын хевнрнге чогаадыгдан бнжнңер.

§ 25. Тодарадылга, ооң илереттннерн. Капсырылга дугайында бнлнл

127. Домактардан тодарадылгаларны тывыңар, оларның кандыг айтырыгларга харыылап чоруурун тодарадыңар.

А хаяа маңаа ыржым турган.

Рита кызыл-даван мылчырады басып олурда, ооң ооргазында сапыктары халаңайнып чораан. Тулаа талазындан союп үнүп олурган сырый туман ооң буттарын доңуруп, хевннге бузу чыпшынып чораан. Ынчангаш Рита белднржнлгеш бетннде пат таныыры төшчү-гешке олурупкаш, кургаг уктарны болгаш иднктнрни кеднп алырын таалап сагынган. (Б. Васильев)

Тодарадылга — домакта чүве ады-бнле азы чүве ады уткалыг ажыглаттынган өске-даа чугаа кезектнрн-бнле илереттннген кежн-гүннү тайылбырлап чоруур болгаш *кандыг? чүлүг? кайы? кымның? чүнүң? кайының? каш? кашкы?* чергелнлг айтырыгларга харыылаттыннар домактын ийнгн черге кежнлгүнү.

Тодарадылга чүве ады азы чүве адындан укталган өске чугаа кезээ-бнле илереттннген домак кежнлгүнүнге хамааржыр.

Илереттннер аргалары:

1) хамаарыштырарының падежннде чүве ады: Ол хүн аңчылар-ның (кымнарның?) олчазы элбек болган.

2) демдек ады: Байырлалдың чыскаалында хөглүг (кандыг?) ырлар днңмнттелген.

3) хамаарыштырарының падежннде ат орну: Чайын сээң (кымның?) бажыңыңга аалдап баар бнс.

4) сан ады: Ийи дөрттүн (чүнүң?) чартыы болур.

5) причастне: Чайынналган (кандыг?) чашкы шаавыс уттундурбас.

Тодарадылгаларның утказының аайы-бнле бөлүктнрн:

а) чүвениң демдээн, өң-чүзүнүн, хемчээлнн, хевнрнн, бүткен матнрнлын, чүвелинн көргүзер: *кызыл тук, беш базым, сыныычал ыяш, даш бажың.*

б) өске бир чүвениң хамаарышкан чүвезин көргүзөр: *Бирги классче кирген дуңмам школаның (чүнүң?) амыдыралын аажок сонуургаан.*

в) байдалзыг тодарадылга чүвениң туруш талазы-биле ылгавыр демдээн илередир: *Арыгларның иштинде (кандыг?) куштар чийнейндир алгырышканнар.*

128. Причастие азы причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген тодарадылгаларны айтыңар.

1. Ирей чолдак тонунга чыпшына берген күзүрүм-бокту эптии сүргей дүжүр кактады. 2. Ушкан ыяштарны оюп, ол-бо дыйлайып чоктаан, билдирер-билдирбес апарган кокпа орук аайы-биле эжим базап-ла олур. 3. Чаржап* доңган кырбак* харлыг чиңгиске даянгыжының бажы шымнып, күске үңгүрлери дег үттерни арттырып чор. 4. Чүгүн дүжүрүп алган аңчым дөө-ле мени манап олур. 5. Ашактың карактарының уштарындан херелдендир тарап үңгүлээн сыгыглары ханы-ханы, чоок-чоок апаргылаан. 6. Мойнун шала бурунгаар үзейтир сунуп алган аъттыг кижии одагга чоокшулап келди.

(*О. Туң-оол*)

129. Тайылбырлыг диктант. Хөй сек орнунга тааржыр үжүктерин болгаш херек черлеринге бижик демдектерин салгаш, сөзүглелди дүжүрүп бижинер. Тодарадылга болур кежигүннерниң айтырыын чанынга бижинер, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин кырынга айтыңар.

Дээр соңгу чүктен ч...рту бүргөп эгелээн. ...аглар дег улуг улуг караңгы кара булу...ар бот бо...арын дизээлежип улам на м...ңежип чайгы хү...ү колдуунче хандыр хойлапкан. Хат ш...рганга үдеткен халаптыг ча...с чайык даа келген не. Диңмирээшкин мырыңай ...аш кырында дагжап, кулакты у...кталдырып, кызаңн...штар каракты ала чайгаар-ла чалдандырып тургулаан. ...ажыңнар кырындан демир х...лайлар дамчыштыр баткан суглар хорулааштыг хем ышкаш дагжап каттышса каттышса кудумчуларны куду чайыктап бадып чамдык черлерде х...лбектелгилей бергилээн. (*Б. Ондар*)

Капсырылга дээрге тодарадылганың чүве ады-биле илереттинген тускай хевири. Ол тодарадылга ышкаш *кандыг? кайы?* деп айтырылгарга харыылаттынар: *Ак-Хемниң кыдыынга **малчын** (кандыг?) ада-ием чурттап чораан.*

Капсырылгалар кылдыр кижилерниң болгаш чүвелерниң хуу аттары, кижилерниң мергежили, албан-дужаалы, назы-хары, төрел-дөргүл хамаарылгалары, национал чергелиг хамаарылгаларын илередир сөстөр болгаш оон-даа өске хуу база ниити чүве аттары ажыг-латтынып болур.

Домакка капсырылга хамаарышкан сөзү-биле кады чаңгыс кежигүн болур: **Барлык хемниң дожу шимчеп бадыпкан.**

Капсырылганың сөөлүңге деп, дээр, аттыг чергелиг сөстөр туруп болур: **«Уйгу чок Улуг-Хем»** деп номда Тываның чүс чыл иштинде эрткен төөгүзүн уран-чечен чырыдып бижээн.

130. Номчунар. Капсырылгаларны хамаарышкан сөзү-биле ушта бижир, олар кандыг айтырылгаларга харыылаттынып, домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун тайылбырлаңар. С. Есенинниң чогаалдарын тыва дылче очулдурганының дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар. Ажылыңарны презентация дузазы-биле камгалаңар.

XX чүс чылдың эң-не шылгараңгай, сураглыг шүлүкчүзү Сергей Есенин болган дизе, частырыг болбас.

Сураглыг шүлүкчүнүң чогаадыкчы-даа, амыдыралчы-даа оруу каалама болбаан бол, ол эки чүүлдерге, келир үеге бүзүрөп чораан. Ол дугайын «Бүзүрээр мен, бүзүрээр мен, кежик-чол бар» деп шүлүү биске сөглөп бээр.

С. Есенин Рязань облазыда Константиново суурга тараачын өг-бүлеге 1885 чылдың октябрь 3-те төрүттүнген.

Арган кара чыкпак бодум
Адааннарга маадыр болуп,
Үргүлчү-ле думчуум бузук,

Үвүрерген чанып кээр мен — деп, ол бодунуң содаачы чораанын миннип, дөскел чок чашкы үезин «Дириг чүве шуптузу-ла демдек истиг» деп шүлүүнде бижээн. (С. Комбу)

Капсырылгаларны шын бижир:

1) солуннар, журналдар, чогаалдар, кино, чуруктар, албан азы бүдүрүлгө черлери чергелиг черлерниң хуу аттары болур капсырылгаларны улуг үжүк-биле эгелевишаан, кавычкалап бижир: «Сылдысчыгаш» солуну, «Буян-Бадыргы» деп аалчылар бажыңы.

2) орус дылдан үлегрөп алган чамдык капсырылгаларны хамаарышкан сөзүңге дефистеп бижир: телефон-автомат, хирург-травматолог, инженер-конструктор.

3) капсырылга бооп чоруур хуу ат аттыг деп сөс-биле кады чорда, ону кавычка чокка бижир: Элегес аттыг совхоз.

131. Скобкаларны ажытпышаан, айтырыглар орнунга тааржыр сөстөрни салгаш, дүжүрүп бижир. Олар домактың кандыг кижигүннери болурун айтыңар. Капсырылга кирген домакты тывыңар,

1. (Кайы?) хүн (кашкы?) (чүнүң?) сургуулдары олимпиадага киришкеш, (кандыг?) шаңналдарга төлептиг болганнар. 2. (Чүнүң?) бүрүлери частып эгелээн. 3. Чайын (кандыг?) деп номну улуг сонуургал-биле номчудум. 4. (Кандыг?) дээр хоорайда мээң (кандыг?) угбам эртем чедип ап турар. 5. Эртемче (кандыг?) кижиги амыдыралыңа хөйүнү чедип алыр. 6. Мен (кайы?) деп черге чаңгыс-даа барып көрбээн мен.

132. Эдертиг. Кичээнгейлиг номчуңар. Тодарадылгаларның чүвениң кандыг демдектерин көргүзеринге таарымчалыг болуп турарын тайылбырлаңар. База катап кичээнгейлиг номчааш, сөзүглелдин утказын эдерти бижир. Составтыг ат сөстүг сөглөкчилиг домактарны айтыңар.

Черни эки билер болгаш Алдар-оол сын кырынга дүш четпээнде-ле, чортуп үнүп келген. Пөштер бажы кизирт көк чүве. Тоорук-ла, тоорук. Кээргенниң өөрүшкүлүг алгы-кышкызы-даа хөлчок. Аал коданы хире дөңгеликтерлиг ажыкчыгаш кыдыында чоон дыттың ортаа үезинде кайгамчык улуг уяны ол көрүп каан. Уя дээрге уя. Дээрбээн өг хараачазыңа деңнеп болур улуг уя.

Алдар-оол уяны магадап, дыштанып олуруп алган. Улуг уяның ээлери база бар болган. Узун хаайларлыг, узун даваннарлыг, куу-зумаар өңнүг улуг-ла куштар кожаланчып алган, бирээзи удумзурап чыдар, өскези ийи бут кырында таңныылдап орап болган. Шиленнер. Эжен-не бо, эртенниң-не чайлагга хайгаарап турган шиленнери бо органнар.

«Суг куштары хирезинде, аал-ораны тайга-таңды бажында боор куштар ышкажыл мооңар» деп, Алдар-оол боданган. Аъдын мунуш-каш, уялыг ыяшче чоокшулап кел чорда, шиленнер хөлзеп, олурган черинге-ле чалгыннарын херип, дүвүрөп эгелээннер.

Уяны хайгаарап турарга, ында чөөк ышкыш хоюг ак чүвелер шимчеп чыткылаан. Узун думчуктуг бичии баштарын көдүргүлөп келзе-ле, чаа чазылган шилен оолдары. Улуг шиленнер улам дүвүрөп, мырыңай уя кырынга кылыгытып кээп турганнар.

«Ээ-та, кайын боор. Моон дегийт чоруур-дур» дээш, Алдар-оол өзенни куду чортуп бадыпкан.

Аал кыры-биле чаңгыс шилен ужуп эртип турган чылдагаанын Алдар-оол ам-на билген. Бирээзи чуургаларын чазылдыр базып, ооң соонда олары часты бээрге, чаш төлдерин кадарып орбас чүве бе. Оон башка арга-эзимде кандыг араатан куш чок боор. Өскези эжин, оолдарын чемгерер дээш, хүнде үш-дөрт катап хемче ужуп, балык-байлаң эккеп берип турганы ол ышкажыл. (А. Донгак)

§ 26. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери

133. Номчунар. Аңгылаан сөстөрже болгаш сөс каттыжышкыннарынче айтырыглардан салыңар. Олар кандыг утка илередип, домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун тодарадыңар.

Бир-ле хүн Борбак-оол чылгызын бөле дозуп чораан. Чылгы аразында хоор-хоор, доруг-доруг бичии кулуннар-ла көвүдээн. Олар кайгамчык чаптанчыг. Кулактары сүвүр-сүвүр, кудуруктары чолдак-чолдак. Араазай чиңге, шевергин даваннары узун-узун. Олар **кижини көргөш, девип-самнап, дешкилегилээр. Дезип ыңай болгаш,** дээриг-леп тургулаар. **Ооң соонда самнай аарак чииги кончуг баскылааш,** чизиредип ыңай-даа болгулаар. Борбак-оол оларны **аажок-ла** чарашсынып чораан. «Совхозумнуң чыраа-саяк, чүгүрүк-кашпагай, күштүг-шыырак аъттары-ла болур силер ыйнаан» деп, ол **чоргаарал-биле** боданган. (Х. Ойдан-оол)

Байдал — домакта кылдыныгның боттаныр черин, үезин, чылдагаанын, сорулгазын, кылдыныгның аргазын көргүзөр домактың ийиги черге кежигүнү.

Ужур-утказының (кылдыныгны тайылбырлаарының) болгаш харыылаттынар айтырыгларының аайы-биле **байдалдарның янзылары:**

- 1) үениң: **Кыжын** кодан ак негейин кедиптер.
- 2) туруштуң: **Тайгаларда** башкы харын урупкан.
- 3) чылдагаанның: **Өөрээш** авазындан куспактаныпкан.
- 4) сорулганың **Чоруур дээш** шалыпкын белеткени бердим.
- 5) кылдыныг аргазының: **Хоюг ак булуттар дээрде чылар-чылбас** салдап чораан.
- 6) хемчегниң: Силерниң ырлаарыңарны **дыка-ла** сонуурга-дывыс.

 134. Бердинген сөс каттыжыышкыннары-биле домактардан чогаадыңар. Тургускан домактарыңарда байдалдар кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

Эртен балыктаар, дагда оъттап чорлар, шыжыладыр үрдүнгүлээн, чайтыладыр каттырган, орай күзүн чоруур, ажылды дооскаш, хаттан чайганып турган, аажок-ла каттырыштывыс.

 135. Хөй сек орнунга домактың утказынга тааржыр байдалдардан немеп бжиңер. Кайы бөлүктүң байдалдарын немээниңерни, оларның кандыг айтырыгларга харыылаттынарын тайылбырлаңар.

1. Угбам улуг ... өөренип турар. Ол ... беш чыл өөренир. ... эртенниң-не чоруптар. 2. Авам ... ажылдап турар. Ол ... эрте турар. Кылган ажылының дугайын биске ... чугаалап бээр. 3. Азас хөлде кастар ... эштип чорлар. Балыкчылар ол ... хөй олчалыг кээп турар.

136. Тайылбырлыг эдертиг. Сөзүглелди номчааш, ында ажыглатынган байдалдар кандыг уткалар илередиринге ажыктыг болганын тайылбырлаңар. База катап номчааш, ооң кыска утказын бжиңер. Эдертииңер сөөлүңгө аңгылаан домактың утказын канчаар билгениңерни тайылбырлаңар.

Бичиимде акымның тудуп эккеп бергени, азырап турганым диңчигешти сактып келдим. Бир-ле катап ону чемгереримге ынавас, кудуруун шала кырынга сула салыпкан чытканын көргөш, кырган-ачам хөлчөк сургаан:

— Чырык өртемчейде кандыг-даа дириг амытан оран турлаглыг боор чүве. Хоругдалга таварышкаш, арга-ыяш аразынга туразында хостуг амыдыралын сакты бергени ол-дур. Ону салывыт, кызым, тынныг чүве хилинчектевес чоор. Ындыг кадыг сеткилдиг чорбас, кижжи кээргээчел болур. Карактарын көр даан, муңгараанын — деп чугаалаарга, диңчигежимни дыка-ла кээргээн ийик мен. Чаш чүрээм шуут-ла саргып, бодум безин ыглаар чыгыы турган мен.

Ынчан диңчигежимни алгаш, суур кыдыында арыгга чеде бергеш, ооң-биле чарлыр хөңнүм чок, ынчалза-даа кырган-ачамның чугаазын сактып, диңчигежимни суйбап, эргеледип олур мен. Ол боду-нуң өскөн-төрөөн чери арга иштин көрүп кааш, дүвүрөп, бажын ол-бо талаже эргилдирип, карактары шоваазы кончуг чайнап келди. Оом-

ну черге оожум салыптарымга, хосталы бергенинге шынзыкпаан-даа ышкаш, хоруп чыда, хенертен менче чаптанчыг, чараш карактарын кажарзымаар кылчаш кылгаш, кудуруун «байырлыг!» дээнзиг чая каапкаш, арга-эзиминче караш-ла диди. Оът-сиген, ыяш аразынга мен ону дораан чидирипкен мен. Элдеп чүве, ынчан менде бичии-даа хомудаар чүве чок, харын сагыш-сеткилим кончуг чиик, бир-ле чаа-гай үүле бүдүрген кижии ышкаш, хенертен дыка өөрүнчүг апарган. Диинчигежим эзиминче, а мен аалымда кырган-ачамче өөрүшкүлүг маңнапкан мен. *(С. Миндрия)*

137. Номчунар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Хөй сек орнунга тааржыр үжүктөрү салыңар. Салдынмаан бижик демдектерин чогуур черлеринге салыңар. Ажылыңарның тодаргай тайылбырын эштериңерге таныштырыңар.

Час келир. Чылыг хү...ер биле деңге оолдар кырган ачазының доктаамал аалчылары болу бээрлер. Чазын оолдарны бир дугаарында бора хирилээлер уткуп алырлар. Олар кырган ачазының бажыңының чанында кажаа, чунар бажың дескинди кыштың кончуг соогунда чыдыптар черлерлиг. Чамдыкта мырыңай чылыг үт был...жып, кежээ дургу хүлүрежиш, маргыжып кээрлер. Ынчан кырган ача оларга делгем, иштинде дүктүг уялар кылып бээр. Чамдык чалгаа бора хирилээжиктер уя тударындан чалгаарааш аңаа чуургалап алган суг болгулаар. *(Э. Донгак)*

§ 27. Үениң байдалы, ооң илереттинери

138. Айтырыглар дузазы-биле аңгылаан сөстөр кандыг домак кежигүннери болурун тодарадыңар. Олар чүнү көргүзөринге дузалыг болганын тайылбырлаңар.

Бөгүн бис Оксана-биле бажыңывыста чүгле иелээн бис. Даштын хат кедерээн. Хат күштели бээрге, хадың **дораан-на** чайганып эгелээр. Ооң чанагаш будуктары бистиң херимивисче углаптарлар, **ол өйде** ыяшка аарышкылы кончуг ышкаш кылдыр меңээ сагындырар. Хөөкүй хадыңны хилинчектеп турары дээш, хатка хорадагылаар мен. *(М. Карим)*

Үениң байдалы кылдыныгның болур, эгелээр, доостур, үргүлчүлээр үезин көргүзөр болгаш кажан? кажандан бээр? кажанга чедир? кайы хире үр? деп айтырыгларга харыылаттынар: Орай күзүн (кажан?) бистинг экспедициявыс Тывага ээп чедип келген.

Илереттинер аргалары:

1) турарының, үнериниң падежтеринде чүве аттары-биле: *Аалы-выстан беш шакта чанып келдивис.*

2) эдеринчилиг, дузалал аттарлыг чүве аттары-биле: Дуьш соонда дээр аязы берген.

3) үе көргүзөр чүве ады биле сан ады каттышкан сөс каттыжышкыны-биле: *Хову бригадазынга бир ай ажылдааннар.*

4) үениң наречиелери-биле: *Шериглер дүне шимчеп үнүпкеннер.*

5) эрткен деепричастие хевиринде кылыг сөзү-биле: Школаны дооскаш, шупту улаштыр өөренир бис.

6) сан ады кожаланчак азы эрткен деепричастие хевиринде **хон** деп кылыг сөзү-биле каттышканда: *Аян-чоруувустан чорааш, үш хонуп келдивис. Угбаларым беш хонгаш, хоорайже аьттаныптар.*

 139. Хөй сек орнунга тааржыр байдалдарны кириңер, айтырыын бижиңер. Оларның кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Домактарда оон ыңай кайы бөлүктүң байдалдары ажыглаттынганын айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар.

1. Хар ... эвээш дүшкен. 2. ... буга дагаан черге хүрежип турувуста, арган, ыспагар турбайыкпе. 3. ... буга дагыыр болза, аңаа шүглүр-даа чыгыы турган боор бо. 4. Ооң үстелчек арнындан хола паштың хөөзү дек-ле адырлыр хөңнү чок, оозун адырар дээш Алдын-оол ... оралдашкан. 5. Олар чылгыларны хүлээп алгаш, кадар оьттуг делгем ховуларже ... сүргеш чоруптарлар. 6. ... база өөрүшкү чайнай берген. 7. ... чылгы чанып кээрге, Хемчик уну арта долу, хөглүг апаар.

(Е. Танова)

Ажыглаар чижектер: ол кыжын, бо чылын, үр-ле, күскээр, чазын, энир чылын, кырганнарның арыннарында.

 140. Үениң байдалдарын айтыңар, оларның чүнү тайылбырлаарынга ужур-дузалыг болганын тодарадыңар. Кириллицадан аңгыда кандыг бижиктер билер силер?

Чыл санында майның 24-те славян чоннуг чурттарда Славян бижик болгаш культураның хүнүн байырлап турар. 863 чылдың бо

хүндө Кирилл биле Мефодий алышкылар славян бижикти чогаадып-канын чарлапкан.

Бо болуушкун бүгү славян чоннарның салым-хуузунга улуг салдарны чедирген, чүгө дээрге кирилл бижик делегейге тывылган бижиктер аразындан кончуг тускайлаң, онзагай үжүк-бижик деп санаттынып турар.

Кирилл бижик бистиң чуртувустуң эрги-чаа салгалдарын литературлуг болгаш уран чүүлдүң эртине тураскаалдарының дузазы-биле харылзаштырып турар көвүрүг болур. Оон аңгыда төрөөн дылга, чуртувустуң эрткен төөгүзүнге чоргааралды күштелдирип турар.

(О. Ондар)

 141. Номчунар. Үениң байдалдарын айтынар. Дөрт домактан шилип алгаш, морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылынар. О. Сувакпиттиң «Тайгага демисел» деп чогаалын тыпкаш, номчуп алгаш, дараазында кичээлде бичии оол биле ыттың маадырлыг чоруунуң дугайында сөзүглелден тургузуп эккелинер.

Адазы боозун чүктээш, ыдын эдерткеш, шала ишкээр базыпкан ояар ол дүне келбээн. Шак ындыг дүнелер мооң мурнунда аңаа каш-даа удаа таваржып келген.

«Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар» турда, Дандар-оол тура халаан. Ол аразында бир-ле черде чүве улаан ышкаш болган. Ол арай сестип, бөрү кылдыр бодааш, кускуннай каапкан. Ам мырыңай дыңналып келген. Ол Ак-Мойнактың ээргизи болган. Ооң бодалынга хенертен коргунчуг чүүлдер кирип, ону дүвүредипкен. «Ыдымны ачам эдертип алган болгай. Озал-ондак болчук бе?»

Дандар ыдының соондан дыка үр чоруп келген. Ак-Мойнак бурунгаар халааш, келбейн барган. Дандар бурунгаар каш баскаш, аңга-дай-ла берген: адазы биле улуг даг-иргек кожа чыткан.

Дандар адазының бажын ак хөйлеңи-биле шарый каапкан. Ооң судалын тударга, кезек-кезек болгаш-ла, оожум кагар болган...

142. Дараазында айтырыгларга харыылаттынар байдалдар кирген домактардан чогаадынар. Тургускан домактарыңарны кижигүннерге сайгарыңар.

Кажан? Кажандан бээр? Кайы хире үр? Кажанга чедир?

§ 28. Кылдыныг аргазының, туруштуң байдалдары, оларның илереттинери

143. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрже айтырыглардан салыңар, ол кежигүннер домактың кайы кежигүннерин тайылбырлап чоруурун тодарадыңар.

Бо чайгы аяс кежээ Айдыңга кандыг-ла-бир хуулгаазын ышкаш кылдыр сагындырган. Төп-төгерик ай **чөөн чүктен** үнүп кээп, **талыгырда даглар кырындан** оран-делегейни харап көрүп, **ынаар** чырыын чажып, көзүлбес херел-холдары-биле кедээр дагларны, оларның кырында бедип үне берген Ак-Баштыгны, Каргы хемниң унун, ону дургаар үнген ыяштарны, чайлагны, оолдуң ада-иезиниң өөн, аалда хой-өшкүнү, инектерни алдын-сарыг өң-биле будуп турган-даа дег.

Айдың **өрү дээрже** көөрге, сылдыстар база шупту **алдынналдыр** чивеңейнип тургулааннар. Чайлагның кып-кырында турган Чеди-Хаан сылдысты «беш» деп демдекке оол дөмейлеп, «Дээр-делегейде эртем-билигниң сүлдези бо эвеспе» деп бодай каапкаш, Чеди-Хаанны чеже-даа катап көрүп чораан болза, ындыг бодал сагыжынга кажан-даа кирбейн чораанын ол элдепсинип эскерген. (*III. Суваң*)

Кылдыныг аргазының байдалы кылдыныгның канчаар болурун көргүзөр болгаш *канчаар? канчалдыр? канчап? канчангаш? кандыг янзылыг? кандыг байдалдыг? кайы хире?* деп айтырыгларга харыылаттынар: Суксаан улус соок сугну **мага хандыр** (канчаар?) пактап турлар.

Илереттинер аргалары:

1) наречиелер болгаш демдек аттары-биле: Буянный сеткил кижини **чайгаар-ла** өрү тыртып эккээр. Дуңмам авазынче **өөрүшкүлүг** хүлүмзүрөөн.

2) чыырының сан аттары-биле: Кырган-авам аалында **чааскаан** артып калган.

3) причастие, деепричастие хевиринде кылыг сөстери-биле: Мойнак кезек **ырланып чоруй**, соксай берген. Сайлык **акыларынче көрүп алган**, ыыт чок манап турган.

4) хамаарылга хевирлиг демдек адының биле деп эдеринчи-биле каттышканы: Силерге **улуу-биле** өөрүп четтирдивис.

5) дег, ышкаш, кылдыр, ёзугаар деп сөстөр чүве ады азы ат орну-биле каттышканда: Бурунгу өгбелеривистиң ыдыктыг **чагыын ёзугаар**

чурттаар бис. Кежээки сырынга бышкан тараалар далай ышкаш чалгып чыткан.

б) наречие уткалыг сөс каттыжышкыннары-биле: *Дүжүттү дүрген ажаап алыр дээш, тараажылар уйгу-чыдын чок ажилдааннар.*

 144. Домактарны кежигүннерге сайгарыңар. Байдалдарның чанынга айтырыын бижирер, бөлүүн тодарадыңар. Кандыг холбааның дузазы-биле өзек сөзү-биле каттышканын айтыңар.

Холдарывыс четтинчипкеш, сесерликче чоруп ор бис. Бистин херимивистин адаандан саргылдыр баш көстүп келди. Мен дораан-на Мараттың дуңмазы Фагиманы танып кагдым. Ооң аваангыр союп орары бо-дур, херим адаандан үнүп кел-ле, тура халыды көрөм. Бис шуптувус-ла херим адаа-биле өдүп турган бис, хаалганың сенчизи кончуг бедик черде кактынган болгаш бис ону ажа-даа албас бис.

(М. Карим)

Туруштуң байдалы кылдыныгның болур, угланыр азы чедер черин көргүзөр болгаш *кайда? каяа? кайыын? кайнаар? кайыже? кайылап?* деп айтырыгларга харыылаттынар: *Чайын силерниң чериңерге аалдап чедө бээр бис.*

Илереттинер аргалары:

1) бээриниң — углаарының падежтеринде чүве аттары-биле, ол-ла падежтерде эдеринчилиг чүве аттары-биле: *Аян-чорукчулар хоорайга кежээ чедип келген. Улуг-Хем кыдыыңга кезек агаарлааннар.*

2) туруштуң наречиеелери-биле: *Кедээр аргада элик огурду.*

 145. Номчуңар. Кылдыныгның туружун илередип турар кежигүннерни хамааржып чоруур сөзүн барымдаалап ушта бижирер, харылзаалыг айтырыгдан салгаш, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Сөзүглелге даянып алгаш, сууруңарны сайзырадыры-биле бодуңар хууда кандыг ажил-херек ажыдар болза эки деп бодаар-дыр силер, бодалыңарны илередиңер. Сорулгаңарны чедип алырда, кылып чорудар ажилдарыңарның планын тургузуңар.

Бодун ажил болгаш орулга-биле хандырттыңар күрүне деткимчези «Социал керээ» программасы республикада 2020 чылдан идепкейлии-биле боттанып эгелээн. Орулгазы чедишпес азы ажил чок

хамаатылар ук күрүне деткимчези-биле бодунуң ажылын удаа-дараа ажыдып, сайгарлыкчы чорук сайзырап эгелээни көскү.

Чадаана хоорайдан бодунуң сайгарлыкчы ажыл-агыйын сайзырадып чоруур Мерген Ондарның дугайында сонuurгадыр-дыр бис. Ооң баштайгы эртеми физика, сан болгаш информатика башкызы, ийи дугаар эртеми — даг инженери. Амгы үеде хөмүр уургайында ажылдавышаан, бодунуң ажыл-херээнде база четтигип, дакпырлап ажылдап турар. Ондарларның өг-бүлөзи 4 ажы-төлдүг, өг-бүлөниң орулгазының чедишпезин барымдаалааш, 2022 чылда «Социал керээ» программасынга документилерин киирип, 250 муң акша деткимчени алганнар.

Мерген Ондар деткимче акшазы-биле Москва хоорайдан машина-техниканың үрелиишкиннерин долузу-биле дорт тодарадыптар планшет садып алган. Ол ышкаш ук планшет-биле шын ажылдаарын ийи неделя дургузунда өөренип алган. Амгы үеде ооң ачы-дузазын чурттакчы чон, ылаңгыя чолаачылар чугула хереглеп турары чугаажок. Мерген Ондарның клиентилери чүгле Чөөн-Хемчик кожуундан эвес, а Кызыл болгаш өске-даа кожууннардан кээп турар.

Машинаның кезектерин чазып адырбайн, ооң үрелиишкиннерин планшеттин электрилиг четкилериниң дузазы-биле кыска үе дургузунда долу болгаш ыяк тодаргай кылдыр илередиптери эптиг дээрзин Шагаан-Арыг хоорайдан чолаачы Орлан Ондар демдеглеп турар. Ооң чугаалап турары-биле алырга, машиназының руль башкарар талазында үрелиишкиннер бар, оозу-биле ийи чыл дургузунда халдып келген. үрелиишкинни чазыг чокка, шын илередип алыры-биле машиназын Мерген Ондарга хынадып чедирген.

Машинаның үрелиишкенин планшет дузазы-биле илередип тывар ажыл-агый чонга ылап-ла дузалыг дээрзин маадырымның бажыңының даштында шуужуп кээп турар машиналар бадыткаан.

(Н. Монгуш)

 146. Кылдыныг аргазының болгаш туруштуң байдалдарын тодараткаш, үстүнде дүрүмнер ёзугаар делгеренгей тайылбырлаңар.

1. Чаашкын бичии шеглеп, далаш чок ак чаъсче¹ шилчээш, чаңгыс аай чалгааранчыы-биле шииледип туруп берген. *(Б. Ондар.)*
2. Дус-Даг² чурттуг² аъттыг шеригжи дөрт эзир төрөөн уязынче эеп келбээн. Чоннуң сеткил-сагыжында² кезээ мөңгеде арткан дөрт эки турачыга тураскааткан ыры-шүлүк-даа хөй чогааттыңан. Чогаалдар

ам-даа бижиттинер², чоннуң өөрүп четтириишкини, үе эрткен тудум, улам ханылаар. Эки турачылар чурттажы чонунуң аразында дириг амыдырап артканы-биле дөмей — сактыышкыннар болгаш мөгейиг ындыг күштүг, ындыг сарынныг. (Н. Куулар)

147. Чагырткан сөзү байдалдардан тургустунган сөс каттыжыышкыннарын ушта бижигер, сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелдин тургустунарынга байдалдарның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Чүгле Кавказка болгулаар онзагай кежээлерниң бирээзи турган. Хүн даг артыңче ашкан, ынчалза-даа чырык. Агаар шүүлең*, сырын-даа чок болгаш ыт-дааш хос дыңналыр. Дагларның узун-узун хөлегелери ховуже дүжүпкен. Кайда-даа — ховуда-даа, хем ол чарыында-даа, орукта-даа кижиге чок, куп-куруг. Бир эвес ында-кайда аъттыг кижилер көстүп келзе, кордоннарда* казактар база аалдарында чеченнер оларны элдепсинишикин болгаш сонургал-биле көөр.

Кежээ дүжери билек, чүгле аңнар биле куштар хостуу-биле чимзенип чоруурлар. Садтарга ажылдаан херэеженнер хөглүг чугаалашпышаан, хүн ажарының бетинде далажып кел чыдарлар. Бүгү-ле чүктерден улус станицаже шуужуптар. Шывыктар туткан уруглар хөглүү-биле хөөрөшпишаан, инектерни уткуй, херимнер аастарыңче маңнажып турарлар. Кодан бүрүзүндө ыржым дүжериниң мурнуу чарыында хөлзөөн чымыш дыңналып турар. (Л. Толстой)

 148. Домактарда ажыглаттынган байдалдарны бөлүктерге чарбышаан ушта бижигер, харыылаттынар айтырыын тодарадып, кандыг утка илередип чоруурун айтыңар. Делегей чоннарының онзагай танцы-самы, культуразы, ёзу-чаңчылдарының дугайында солун медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан тургузуңар. Ажылыңарга байдалдарны ажыглаарын утпаңар.

Аргентин тангону танцылаваан кижиге делегейде хамаанчок, Тывада безин тывылбас боор. Аконкагуа шышшыыңче үнүп каапкаш, катап Мендоза хоорайга келгеш, ийи хондувус. Кежээ 8—9 шак үезинде шупту тротуарларга стол, сандайларны салыпкаш, аш-чемни делгепкеш, ыры-шоорну диңмиттелдирип-ле эгелээр. Аргентин танго баштадыр танцы-сам чалгып эгелээр. Мендоза хоорайның чоогунда агаар-бойдус виноград үнеринге кончуг таарышкан. Кыш дүшпес чылыг оранда хөглээшкин дүнекиниң 3 шакка чедер болду. Эртен оттуп кээревиске, кудумчуда шупту чүве кылаң-тас. (М. Ховалыг)

 149. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Тыва альпинистер болгаш оларның эрткен оруунуң дугайында материалдардан чыгаш, эштеринерге сонургадыңар. Тургускан ажилдарыңарга кылдыныг аргазының болгаш туруштуң байдалдары кандыг ужур-дузалыг болганын аңгы шинчиленер.

1. Тываның Альпинизм федерациязының кежигүну Мария Салчак российжи альпинистер-биле кады Эльбрус шыпшыынче (5642 м) Кабардино-Балкария таварыштыр үнгеш, 5210 метрге четкен.
2. Ол хире бедикте кислород 50 хуу болуп турар. («Шын» солундан)
3. Ынаар-ла, ыракта, бөрүлер улушкан. 4. Ону дыңнааш, Дажы-Сегбе девидеп, коргуп эгелээн. 5. Чанында таваар оъттап турган аъды безин бажын көдүрүп келген. 6. Ооң кулактары ол-бо талаларже бор-баңайндыр шимчеп тургулаан. (А. Шоюн)

§ 29. Чылдагаанның, сорулганың байдалдары, оларның илереттинери

  150. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгларын салыңар. Оларның кандыг уткалар илередип турарын тодарадыңар. Аңгылаан домактың утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.

Орлан-оол аъттанышкан. Дүрген-не Долаанага **чедери-биле** боразының аксын ээпкен. Кезек челзип ора, **бир-ле** бодалга алзып, дынын тырта каапкан. Аът саяктай аарак базып орган.

Ава, ачазы бо-ла «халымак, далаш сен, кылыктыг сен» дижир болгай. Орлан-оол ынчан ындыг анчыг сөстөрни дыңнаар-ла хөңү чок турган. Ам кээп **бодун буруу шаап**, «ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас» деп мерген өөредигни катап-катап сактып чораан. **Халымак бооп**, электен боо тудуксаан, **далаш бооп**, октуг боону эскербээн. Бир катап **кылыктангаш**, мөгаттынып, ийи хонукта боостааже борбак чүве тайыспаанын сагынган. Ада-иези **кээргеп**, чанны бээр ирги бе деп бодаан. Чок, ындыг чүве болбаан. **Черле ынчаш кижиге бодун шүгдүнүп, хире-хире боду-биле демисежип каап чорза, эки-дир деп билип чораан.**

Орлан-оол, бодун хөме ап келген бодалдарындан дезер дээн чүве дег, аъдын кымчыланы каапкан. (К. Чамыяң)

Чылдагаанның байдалы кылдыныгның болур азы болбас чылдагаанын көргүзөр болгаш чүге? чүнүң чылдагааны-биле? чижектиг айтырыгларга харыылаттынар: **Амырааш** (чүге?), бичии уруглар дег өрү шурап турдувус. **Үргүлчүлелдиг чаъстан** хемнер улгадып эгелээн.

Илереттинер аргалары:

1) эрткен деепричастие хевиринде кылыг сөзү-биле: **Далашкаш**, диктантыга чазыг кылган болдум.

2) үнериниң падежинде чүве ады база причастие-биле: **Кончуг суггур чаашкындан** чер кыры хөөлбектели берди. Бичии эник **доңганындан** сириңейнип орган.

3) чылдагаан илередир сөстөр дузазы-биле: Күштүг **хаттың хайы-биле** өрт улам калбарган. **Чалгааның уржуундан** чамдык сургуулдар багай өөренип турар.

4) ат сөзүнүң база причастие-биле болгаш деп сөс-биле каттышканындан: **Чайлыг болгаш**, эжимге дузалажы кааптым. **Озалдап келген болгаш**, оюннуң эгезин көрбейн бардым.

151. Домактарда чылдагаанның байдалын тыпкаш, кандыг кежигүнге хамааржып чоруурун, холбашкан аргазын айтыңар. Чанынга скобка иштинге харыылаттынар айтырыын бижичер. Чылдагаанның байдалы кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Силерниң мурнакчы малчыннарыңар-биле таныжар дээш чор мен. 2. Орлан кыдырааш, демир-үжүк садып алыр дээш чоруй барды. 3. Кезек када чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, боданып олур мен. 4. Аяна биле Аяс угбашкылар кичээлинче сундугар дээш, мени-даа эскербедилер. 5. Олары мээң-биле кады болгаш ытташпадылар. 6. Ооң кичээлдээринге шаптык катпазы-биле дашкаар үнүптүвүс. 7. Оюмаа чечээн даштыгаа эде олуртуру-биле үнүп келген. 8. Солун болгаш каттырынчыг чуруктарже сундугар дээш, үе эрткенин эскербейн барган. 9. Оюмаа ыдынга кээрге, оозу буруузунган чүве дег, ойталай чыда дүшкен. 10. Хемге эштири-биле кезек оолдар маңнажып-ла кааннар. (О. Сувакпит)

Сорулганың байдалы кылдыныгның сорулгазын көргүзөр болгаш кандыг сорулгалыг? чүге? чүү дээш? деп айтырыгларга харыылаттынар: **Каттап алыр дээш** (кандыг сорулгалыг?) чоогувуста арыгжыгашка келдивис. **Чайын университетче дужаап кирер дээш** белеткенип эгеледим.

Илереттинер аргалары:

1) чүве адының, ат орнунуң азы причастиеениң *деп, дээш* деп сөстөр-биле каттышканындан: *Ырак орукче чоруур деп белеткени бердим.*

Ада-чурттуң хосталгазы,

Арат чоннуң чыргалы дээш

Тулчуушкунче! Тулчуушкунче,

Тура дүшпейн, бурунгаар! (С. Пюрбю)

2) причастие хевиринде кылыг сөзүңге *биле* деп эдеринчиниң каттышканындан: *Хем-Белдириңге өөренири-биле мени ада-ием аъткарыпты.*

3) кожаланчак деепричастие хевиринде кылыг сөзү-биле: **Аас-кежик дилеп,** *чаа черге көжүп келдивис.*

152. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Байдалдарның бөлүктөрүн тодарадыңар.

1. Саая дыштаныр хүнде теннис ойнаар дээш паркче кирип каан. (О. Сув.) 2. Даг эдээ бедик чер болгаш, соолаңнадыр хадып-ла турар, соогун канчаар! 3. Чымба кортканындан мотоциклин ол-ла черинге тургускаш, өжүрүпкен. (А.Ш.) Даглар ужу чурттуг болгаш, тайгаларга ынаам кончуг. (Х.Л.)

153. Аянныг номчуңар. Сорулганың байдалын айтыңар. Шүлүктүң утказын тодарадырыңа сорулганың байдалының ужур-дузазын тайылбырлаңар.

АТТАР

Кырган-авам, кырган-ачам
Кыстары хөй, чоргаар улус.
Уругларын эргеледип,
Уран, чараш аттар берген.

Тодуг-догаа чурттазын дээш,
Тоткан-кыс деп адааны ол.
Арбын малдыг болзун дээштиң
Арбынак деп атты берген.

Алыс келир амыдырал
Алгап-йөрөөн аттары бо:
Көвей кыстыг болзун дээштиң
Көвейек деп адааннар-дыр.

Байыр-наадым баштаар бол дээш,
Байыр деп ат тывысканнар.
Шапып ишке шудургу боор
Шаңналмаа деп чаяап адаан.

(Ч. Чочагар)

154. Чылдагаанның болгаш сорулганың байдалдары кирип турар домактардан ажыглавышаан, «*Мээң келир үеде шилип алыр мергежим Тывамга ажыктыг бе?*» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер.

§ 30. Хемчегниң байдалы, ооң илереттинери

155. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан кезигүннерниң айтырыгларын чанынга скобка иштинге бижичер, оларның илередип чоруур уткаларын тайылбырлаңар.

1. Суур кыдыында, бөкпек теректер ээтпээнде, хүннээрек талазында бажыңга **хөлчок** чылыг. (В.С.) 2. Полктуң командири гвардия полковниги Ефим Попов капитан Кечил-оолга **аажок** бүзүрээр, идегээр чораан. (М.С.) 3. Ромули мени көрүп кааш, **кедергей-ле** амыраан. (Н.Д.)

Хемчегниң байдалы кылдыныгның азы чүвениң демдээниң күштүүн, кайы хирезин көргүзөр болгаш *кайы хире? каш катап? чеже катап?* чергелиг айтырыгларга харыылаттынар: *Ыраккы Тожуга **чаңгыс катап** (каш катап?) чорааным ол. Аныяк артистиң ырызын **дыка-ла** (кайы хире?) магадап дыңнадывыс.*

Хемчегниң байдалының илереттинери:

1) хемчегниң *тергиин, дыка, аажок, медээжок, хөлчок* чижектиг наречиелери-биле: *Хөл кезээ **аажок** (кайы хире?) чылыг болду.*

2) сан адының болгаш *хөй, каш* деп сөстөрниң *удаа, катап* деп сөстөр-биле каттышканындан: *Оолдарның шилиндек командазы **хөй удаа** тиилелгелерни чедип алган. Өрээлди **ийи-үш-даа катап** чугайладывыс.*

3) *удаа-дараа, катап* деп сөстөр-биле: *Театрга солун шиилер **удаа-дараа** болгулаар.*

156. Домактарда ажыглаттыңан хемчегниң байдалдарын айтыңар, өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыын салыңар. Байдалдарның илереттинген аргазын айтыңар.

1. Ол аразында Маңнай-оол элээн үр болу берген. 2. Кыштаг биле суур аразы элээн херии. 3. Мооң мурнунда бо-ла таваржып турганы суг сөөртүр машинадан хензиг-ле озалдаан. 4. Хүн дургузу, хөкпеш думчуу дег, чөгөнчиг-ле болгай, дораан имиртиңнеп келген. 5. Демги ыт ам ыңай ийи халааш-ла, көзүлбейн барган. 6. Доң орукта хар аажок шимээнниг. 7. Аңчылар Чуңмалыгның хүн үнер талазында кыр сиртинге бөрүнү истеп четкеш, хуртун боо-биле чаңгыс-ла катап атканнар. (К. Чамыяң)

157. Хөй сек орнунга тааржыр кежигүннерни салгаш, харылаттынып чоруур айтырыын тодарадыңар.

1. Бис санаарыңга ... будалып кагдывыс. 2. Доруг-Дай-биле база ... месилдештивис: ооң даванында элээн хөй доштар чыпшыр доңгулап калган болган. Бис оларны ... үр дүжүр соктадывыс. 3. «Че, мону ужуруп аалам» — дээш, мен узун кургаг хадыга чедип келгеш, балдым арты-биле ону кактым. ... какпайн чорумда-ла, эжим артыктап эгеледи.

Ажыглаар сөстөр: элээн, дораан-на, он-даа хире, дыка.

 158. Чурукчу А. Ховалыгның «Уур-Сай аржаанының чоогунда» деп чуруунга даянып, «Төрээн черим чараш-каазы» деп темага чурумал хевиринге чогаадыгдан бижирер. Ажылыңарга хемчегниң байдалы кирген домактар ажыглаарын утпаңар.

 159. Чагырткан кезээ хемчегниң байдалы болур сөс каттыжышкынарарын ушта бижирер, өзек сөзүндөн айтырыын салыңар. Кандыг чугаа кезээнге хамааржып чоруурун айтыңар. Сөс каттыжышкынын эге хевиринге салыңар.

Уран-Хөл моон шору ырак. Аът караа дег бичии дашкада кудуп каан суг ышкаш, азарганчыг бичии-даа бол, ханызы кончуг. Аяс хүнде Уран-Хөл кайгамчык чараш. Ол чылын кедергей каан чай

болган. Егерь Маадыр Санаевич бо чурттуң чоогунда кандыг аңнар барын кончуг эки билир. Аалда казыра* дег ыт кедергей коданчы.

(Э. Доңгак)

§ 31. Делгерей болгаш делгерей эвес домактар

160. Номчунар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, характеристиказын бериңер. Ийиги черге кежигүннер талазы-биле домактарның ылгалын тайылбырлаңар.

Борбак-оол — бешки класстың өөреникчизи. Ооң өөредилгези тергиин. Ол үшкү улдуңну чедишкинниг дооскан. Ам аалыңга дыштанып алыры-биле чанып олурган.

Марттың сөөлгү чырык, чылыг хүннериниң бирээзи. Часкы хүннүң херелдери черниң кырынче согунналдыр бадып турар. Дүъш үези чоокшулаан. Хүн караа улам-на изээн. Адашкылар чараш часты магадап көрүп, каткы-хөглүг чугаалажып чорааш, аалыңга чедип келгенин безин эскербейн барган. (Х. Ойдан-оол)

Чүгле чугула кежигүннерден азы оларның кайы-бирээзинден тургустунган домакты **делгерей эвес** дээр: Йөрээлиңер доктаазың!

Кол сөс биле сөглөкчиден аңгыда, ийиги черге кежигүннерлиг домакты **делгерей домак** дээр. Чүгле кол сөстен азы чүгле сөглөкчиден тургустунган домактар аңаа чагырткан ийиги черге кежигүннүг болур болза, ындыг домак база-ла делгерей болур.

Чижээ: Кызыл хоорайның төвүндө Национал хөгжүм-шии театры. Тооруктуг, күдүрээлиг тайгалар кезип, хайдынып-диленип чоруптарлар. (М. Мендүме.)

161. Домактарны бөлүктөй бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар: 1) чаңгыс составтыг, б) ийи составтыг, в) делгерей, г) делгерей эвес.

1. Ак-Довурак. Буурул Хемчиктиң бо булуңунуң ат-сураа бүгү чуртта дыргын апарган. Ак-Довуракта даг-дүгү арыглаар фабриканың дугайын солуннарга хөй катап бижээн. (Д. Бегзи)

2. Часкы эзим. Метр чыгам кылын хар. Кыры эрээш, чуга дош болу берген. Салбак ышкаш халайып бады келген, чоолбургай будук-

тарлыг хадыцнар. Мөңге ногаан өңү-биле эзимни кыжын безин аян кирип, каастап турар пөштер, шивилер. Анаа-ла эвес, шимээнгир дааш. (К. Аракчаа)

162. Сайгарылгалыг эдертиг. Номчуңар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар. Ында кандыг домактар ажыглаттынганын аас-биле тайыл-бырлаңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелди катап номчааш, утказын бжиңер.

Кожагар сүүр баштарлыг Эдер-Дагның эң үстүкү узун ханы чоогазы.

Хеп-хенертен күштүг диңмирээшкин чыжырт-ла дээн. Даг безин сирлеш дидир. Кырывыста улуг кара булутка кызаңнаашкын чырыткылаш дээн соонда, оон улуг кудуушкун бистиң кырывысче саарлып-ла батты. Кылагар-кылагар, узун сырый дамдылар хүннүң херелдери-биле чаржалаштыр бисче саарлып-ла турлар. Улаштыр-улаштыр баткан чүс-чүс, муң-муң узун, сырый кылагар дамдылар бисти долгандыр турар ыяштарның уннарынга, будуктарынга күш-биле деггеш, миллион-миллион быйыргын кылагар чаштанчылар бооп, тоо быдарадыр чаштап, агаар-биле холужуп, бистиң тыныжывысты бергедедип келген. Хенертен бистиң мурнувуста арга иштин дургаар, чанар оруувусту дуглай, чүс-чүс улуг-биче челээштер тыптып, хөй янзы өңнери-биле чырыткыланып, бистиң карактарывысты чырыткыландырыпкан. Ук хөй челээштер, чаъс дамдыларындан-даа артык сырый, арты, мурну, кыдыгларындан бээр каът-каът кылдыр чыскаалып алгылаан болду. Чаъс күштелирге, челээштер улам чырыыр болду. Бис агаар-биле холушкан миллиард-миллиард, челээш өңнүг, быйыргын-быйыргын чаштанчылардан бүткен, «оттуг», шаараш «хөлдү» чаза булгап бадып эгеледивис. Сактырывыска, челээштен бүткен «хөлде» буттарывыс черде дээп, эштип-даа чораанзыг бис... .

Оон бээр дыка-ла хөй чылдар эрткен. Бойдустуң ол чараш, кайгамчык, дириг чурумалы ам-даа сеткилимге, дүүн чаа болган дег, хевээр чуруттунуп, караамга ол-ла хевээр кылдыр көстүп кээр. **Агаар-биле холушкан миллиард-миллиард, кылагар-кылагар, быйыргын-быйыргын дамдылар. Чиңгиртилеңнээн янзы-бүрү өңнерлиг, чүс-чүс, муң-муң улуг-биче челээштер. Чалбыраашталган ышкаш, чайынналган, шаараш «оттуг хөлдү» чара чүткээн, аъттар четкен ийи элээди оол. Ындыг чараш, кайгамчык чурумал ооң соонда көрбээн мен. Көөр ирги мен бе? Ындыг кайгамчык дириг чурумалды чүгле Бойдус боду чуруп шыдаар.** (Б. Дыгындай)

163. Номчуңар. Шүлүктүң тургустунарынга кандыг кежигүннер кирген домактар таарымчалыг болганын тодарадыңар.

Ай ам үнмес².

Караңгылаан².

Ажыг сооктан чашты берген...

Ай ам үнмес.

Даглар хөлүк*

Аалда шыпшың.

Инектер-ле кегженгилээн². (Э. Хаяң)

164. Т.К. Огнёвтуң «Совет Эвилелиниң Маадыры, танкист Хомушку Чүргүй-оол Намгаевич» деп чуруунга даянып, «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бижир. Ажылыңарга кандыг домактар ажыглааныңарны тайылбырлаңар.

165. Чүгле чугула кежигүннерден тургустунган домактарны делгерейжидиңер. Сөзүглелиңерге аттан бериңер.

Эртен. Авам-ачам ажылдап чорупту. Аяк-сава. Орун-дөжек. Дии-зивис тенек. Кижиги бүрүзү кылыр ужурлуг.

ЧАҢГЫС СОСТАВТЫГ ДОМАКТАР

§ 32. Чаңгыс составтыг домактар дугайында билиг.

Ат домаа

166. Номчуңар. Чугула кежигүннериниң аайы-биле домактарның характеристиказын бериңер. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның ылгалын тодарадыңар.

1949 чылдың апрели. Парижде Плейельдиң улуг залы. Тайбың камгалакчыларының Конгресси*. Бүгү нацияларның туктары индирни каастап шимээн, ол туктар бүрүзүндө — чон болгаш чурттар, кижилерниң идегели база салым-чаяаны.

Тайбыңның күчүзүн кандыг дээр! Тайбыңны камгалаарыңга, аас-кежиин камгалаарыңга бүгү улустарның мурнундан бодунуң сөзүн чугаалаар дээш делегейниң бүгү булуңнарындан ийи муң кижии маңаа чыгып келген. (*Э. Космодемьянская*)

Домакта чүгле чаңгыс кол сөс азы чүгле чаңгыс сөглекчи хамааржып чоруур сөзү-биле кады чоруур болза, ону **чаңгыс составтыг** дээр:

Оранчок бедикте

Орай дүне оъттап үнер

Ончаланмас ак-ак хойлар. (Э. Кечил-оол) — Бо домак чаңгыс составтыг ат сөстүг. Ында чугула кежигүннерден чүгле кол сөс бар.

Арктикаже аян-чоруктар дугайында дыка хей номчаан мен. (Э. Космодемьянская) — Ийиги домак чаңгыс составтыг тодаргай арынның домак. Ол чүгле сөглекчиден тургустунган.

Чаңгыс составтыг домактарның хевирлери

кол сөстүг

ат домаа

сөглекчилиг

тодаргай арынның домак
тодаргай эвес арынның домак
ниити арынның домак
арын чок домак

167. Домактарның чугула кежигүннериниң аайы-биле характеристиказын бериңер. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

— Көрүңер даан, оолдар — дээш, Каа холу-биле Ак-Баштыгны долгандыр айыткан. — Кайы хире чараш черде чурттап чоруур-дур силер.

Мөңге меңги баштыг Мөңгүн-Тайга ыракта бедидир көстүп турган. Ооң чанында кыры дески Ширээ-Тайга. Тоолда ады кирген Арзайты сынның кыры карак четпес дүдүскөктүг талыгырда. Хүн үнер талада Каргыраа сыны. Хүн ажар талада Хиндиктиг-Хөл биле Чүглүг-Хөл кожа чыдар ышкаш кылдыр көзүлген. (III. Суваң)

Ат домактары сөглөкчизи чок, чүгле кол сөстүг домак болур. Кол сөс чааскаан-даа азы бодунга хамаарышкан сөстөрлиг, делгеренгей-даа болур.

Ат домактарының кол сөзү адаарының азы онаарының падежинде чүве ады-биле илереттинген болур: **Час. Аныяк чалыы час.**

Ужунайдан урук кеспес

Улуг Чаа-Хөл чуртумайны.

Ужур-чөвүн чугаалажыр

Улуг Түлүш чонумайны. (Улустуң ырындан)

Ат домактары колдуунда долгандыр турар байдалды, үени, бойдуштуң чурумалын, кижиниң сагыш-сеткилин илередип болур. Чамдык ат домактары номнар, албан организациялар, кудумчулар аттары дээш өске-даа хуу аттарны адаарыга ажыглаттынып турар. Чижээ: «*Кым сен, Сүбедей маадыр?*». *Арат шөлү.*

 168. Чаңгыс составтыг домактарны бөлүктөргө чаргаш, сайгарыңар: 1) чүгле кол сөстүг домактар, 2) чүгле сөглөкчилиг домактар. Чугула кежигүннерниң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар, кандыг хевирлерде турарын айтыңар.

I.

Сырын-биле
сымырашкан чалгыгларлыг,
шораан сыннар
аразында чалгаан, чайнаан,
чоргаар маажым
ак-көк өңнүг Сүт-ле-Хөлүм. (B. Куулар)

II.

1. Изиг күс, тодуг күс. Дуу чыжыргана сывында саргара чочая берген-дир. Талыгырда дуруяалар этпишаан ужуп чорлар. Оолдарын өөредип турарлары ол-дур. Удавас олар ыракта чурттарже ужа бээрлер... (II. Бадра)

2. Бо-ла болгай, Куй-Даш. Бурун шагдан бээр аңчы ада-өгбелерниң одагланып, оран-таңдызынга аъш-чеминиң үстүн чажып, алгыш-йөрээл сөзү-биле чалбарып чораан чери. Аът-хөлүн оъткарып, вертолёт-биле эккеп алган хүнезинин, эт-херекселин сайгарып аайлап алганнар. Дөзүнде сүстүмө күдүрээлиг үш чоон шивиден он базым хире черде кургаг шөлге майгынны херип алганнар. (А. Донгак)

 169. Номчуңар. Чаңгыс составтыг домактарның чугула кежигүннериниң аайы-биле характеристиказын бериңер. Чаңгыс составтыг домактарның сөзүглел тургузарынга уjur-дузазын тайылбырлаңар.

1. Чаңгыс соңгалыг бичежек өрээл⁴. Ийи талазы ханаларда чыпшыр салган ийи демир орун. Оң талазындаазын солдат ёзу-биле эдип каан. А солагай талазындаазы — демиртең*. Соңга дужунда бичежек столду шокар клеёнка-биле шып каан. Ооң кырында электрилиг хөнек, баалыңныг ногаан стакан, аъш-чем тогланчылары. Оларның ындында каътташтыр чыып каан номнар. (Б. Ондар)

2. Кодур-оол чүзү боор, тайга-таңдының хааны кыстың өргээзинче кире-ле берген. Өгнүң иштинде эжиктен тура-ла угулзалап сыраан ширтек шыпкан. Өг доразын долгандыр-ла эң уран-шеверлер сиилип будаан эрээн-шокар хээлиг аптара чыгган. Оларның кырында чыышкынны бүдүү-хилиң-биле көжегелээн⁴. Ожукта дош дег кылын өремелиг сүтүг тос-таңма. Оң талада улуг арзылаң сиилбиглиг үлгүүрлүг. Ооң үстүнде тос каът торгу додарлыг ширтек салган чечек хээлиг серилиг оруннуг, арнын алдын-биле сиилбээн сыртыктыг. Солагай тала ханада чаа сойган киш кежи азып каан. Өгдө кижиде-даа чок (С. Тока)

 170. Номчуңар. Домактарның чугула кежигүннерин тодарадыңар. Кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчилерниң наклонениезин, арын, санын тодарадыңар. Домактарның характеристиказын бериңер. Тывызыктарның харызын тывыңар.

Хемниң бажында кегжегер кара буура⁶,
Дагның бажында талыгыр кара буура.

Дээринге чоруур аъдым,
Дембилдейлеп ырлаар аъдым,
Кудайыңга чоруур аъдым,
Кударадыр киштээр³ аъдым.

Көвей сыннап келдим,
Хөртүк баштап келдим,
Таңды сыннап келдим,
Даш баштап келдим.

171. Номчуңар. Чаңгыс составтыг домактарны тыпкаш, чугула кежигүннеринден чүгле кайызы домакты тургузуп чоруурун тодарадыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Сөзүглелдин уткасын кызыра бжиңер.

Бистиң таныжар маадырывыстың чоғум чурту кайдал дизе, Хөндергей-дир. Ынчаарга ол атты кажан дыңнаан кижини боор мен? Хөндергей бугазы, Хөндергейниң узун арты. Ындыг чугааларны бичиимде-ле дыңнаан мен. Ылаңгыя кырган-ачам дустаар деп барган-да, Хөндергей артын канчап ажып аар ирги мен деп олургулаар чүве ийин.

Оо, ынчаарга мен Хөндергей деп арттың тывылганын чугаалавайн баар часкан-дыр мен. Хөндергей дээрге моолдап кудургай дээн уткалыг болгаш ол хемниң улуг оруун өрү-куду баткан-чоктаан кижилер шаг-төөгүден хайныгып турар боорга, Хөндергей дижи берген.

Ол-бо талаже көөрге, аң-мең турлаа тайгалар меңги баштарын чылчырыктадыр харап олургулаар чораан. Чаңгыс дыңнааш-ла, кижини сагыжынга хевээр артар элдеп аттыг даглар, аргалар, өзеннер бар. *(С. Шойгу)*

§ 33. Тодаргай арынның домак

172. Номчуңар. Чугула кежигүннериниң аайы-биле домактарның хевирин тодарадыңар. Чүгле сөглөкчизи бар домактардан кандыг кол сөс туруп болурун билип ап болур домактарны айтыңар. Харыыңарны дел-геренгей кылдыр тайылбырлаңар. Аңгылаан домактың уткасын канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар.

Чөөн чүк улузунда мындыг үлегер домак бар: **«Бодуң чуртунда сен бичини кушкаш болзуңза, өске черге эзир болуруңну кызыт!»** Кезээде бодуңарның күжүңерге бүзүрөп, бедиктерже кортпайн ужуп чоруңар. Эзир болуп шыдавазыңарза, тайбыңның кужу көгө-буга болуңар. Кижини бүрүзүн бергелер манап турар, ол чокта база солун эвес. Куш бүрүзү боду булуттарлыг. Силер бо бүгүге белең силер. *(А. Чадамба)*

Тодаргай арынның домак дээрге сөглөкчизи бар, кол сөзү чок, ынчалза-даа кандыг кол сөс туруп болуру сөглөкчиниң арын көргүзүкчүзүндөн азы арын кожумаандан билдине бээр домак.

Илереттинер аргалары:

1) сөглекчизи 1-ги арында чаңгыстың азы хөйнүң санында кылыг сөзү: *Бо уругнуң адын сактып чадап кагдым, аралашпас деп чүве ол-дур ийин.* (Ш. Куулар). *Дүүн дүне сени чылгы кадарган деп дыңнадывыс, шын бе ол?* (Ц. Жимбиев)

*Кааң дээрге хаяа санап,
Хаттар-биле хөөрешкей мен.*

Дазыр шөлде чалгып чыдар

Тарааларны магадаай мен. (П. Бровка)

Бойдус камгалалының кежигүннери болганывыста, хүлээлгевис күүседир ужурлуг бис. (О. Сувакпит)

Бирги, ийиги домактарда *сактып чадап кагдым* болгаш *дыңнадывыс* деп сөглекчилерде **-м, -выс** деп арын кожумактары ол домактарга **мен** болгаш **бис** деп кол сөстөрнүң туруп болурун айтып турар.

Шүлүктен алган чижекте *хөөрешкей мен, магадаай мен* болгаш сөөлгү домакта *күүседир ужурлуг бис* деп сөглекчилерде **мен** биле **бис** деп арын көргүзүкчүлери база-ла ол домактарга **мен** болгаш **бис** деп кол сөстөрнүң туруп болурун айтып турар.

2) сөглекчизи 2-ги арында чаңгыстың азы хөйнүң санында кылыг сөзү: *Аьдың бирээзин ап ал, аалдар-биле аргыжып, ажил-хожулуң кылыр сен.* *Сергем семис чүве, черле аргыспайн, Кызыл Шеригге чедирер силер.* (О. Сувакпит) *Силерни манаар бис, дүрген тиилээш чанып келиңер.* (Ц. Жимбиев)

Бо домактарда *кылыр сен, чедирер силер, чанып келиңер* деп сөглекчилерде **сен, силер** деп арын көргүзүкчүлери болгаш **-иңер** деп арын кожумаа ол домактарга **сен** база **силер** деп кол сөстөр туруп болурун айтып турар. Оон аңгыда 2-ги арында чаңгыстың санында дужаал наклонениезинде турар **ап ал** деп сөглекчи база ол домакка **сен** деп кол сөстүң турарын айтып турар.

173. Номчуңар. Тодаргай арынныг домактарны ушта бижип алгаш, сөглекчилерин шыйыңар, оларның кандыг хевирде турарын тодарадыңар. Ол домактарга кандыг кол сөстөр туруп болурун тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң утказын эдэрти чугаалаңар.

Кырган-ачам дарганнап дооскаш, меңээ чугаалай-дыр:

— Иткииштер барып кезээл. Бодуң серээң ап ал.

Хемни куду хемелээри амыр-ла. Мырыңай эрик кыдыы-биле бадьып ор бис. Кырган-ачам серээ-биле балык шанчарынга мени өөрет-пишаан, ийи ак балыкты улай-улай ушта шашкылап алды.

— Ам бодуң чааскаан балыкта — дээш, мени сай кырынга арттырып кагды. Боду улам ыңай сырый талдарже чорупту.

Ам чааскаан мен. Докпак байлаңнарны серээ-биле шашкылааш, бодумнуң хензиг хемежигежимге чый салып тур мен. Олча хайып*, эрик дургаар хүнзедир базып келдим. Бичии куу балыктар, мыйыт, мезил оолдары мээң буттарымга дээп каап, мөөң-мөөңү-биле эртип турлар. Озаң кырынга үнүп келдим. Чудук кырынга үнүп алгаш, сугже көрүп тур мен. Сугнуң арыын канчаар. Ооң дүвүндө бүгү-ле чүве көстүп чыдар. Ам-на бо, кадыргы чакпаларын херип алган, чоргаар эштип чоруп олур. Мен серээм-биле бар-ла турган күжүм-биле ону шаштым. Дээпти!

Кырган-ачам мээң холумда улуг кадыргыны көрүп кааш, кайгаанындан аксын азадыпкан.

— Мен кырып каарымга, мени чемгерер кижиге бо турган чүл! — деп, эгиннеримни часкап, кырган-ачам эргелелдиг чугаалады.

Бир шак болгаш, өгте чедип келгенивисте, ол кырган-авамга алгырып чугаалай-дыр:

— Бистиң оглурус кадыргы тудуп алды! Ооң холу-биле тыпкан баштайгы балынының эъдин чип көрээлиңер чээ!

Мен өгден чүгүрүп үнүп ора-ла, балык эъдиниң бир борбаан маң-биле сыырыпкан мен. Даарта меңээ ёзулуг серээ турар эвеспе оң дээш, аңаа өөрээш, элезин кырынга андаштанып чыткан мен.

(Д. Кимонко)

 174. Номчуңар. Тодаргай арынныг домактарны тыпкаш, сөглөкчилериниң арын, санын тодарадыңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Сиген кескен кижилерни хөйну көргөн мен, кадырны сегирип ап-даа чордум, кадырны канчаар тудар дугайында авамның чагыын билдир-даа турдум.

Ам кээп ачамның кадырын сеткил хөлзеп тудуп алдым.

— Че, хап кириптээли. Мээң соомга туруп ал. Эшкедес.

Дилиндекче кирип эгелэнивис ол. Авамдан чыда калбазын оралдажып чор мен. Мен база авам дег хөглүүм кончуг, чиик чараш ажылдап тур ышкаш мен. **Бодумну хостуг-шөлээн, күштүг-шыырак кылдыр бодап, чиик-чиик базып чор мен.**

— Батожаб, эй, көр даан, ынчаар арттырып каарга кайын боор!

Хая көрүнгөш, караамга бүзүрөвээн-дир мен: оюк-делик, үшүдүрүм болду.

— Буттарың дески бас, эшкедеве, доңгайба, бир дески ажылда.
Анаа-ла ушта халыва!

**Авамның соондан мырыңай кожа чоруксаан мен, ынчалза-даа ам
кожаңгырлап, далашпазын оралдаштым.** Бир дилиндекти эрткеш,
корга-корга хая көрдүм. Мырыңай тергиин эки эвес-ле-дир. Ам кээп,
могап-турупканымны эскерип, хаваам дерин чодуп тур мен. Чүү хире
чер эрткен мен? Чүс-ле хире базым! Чүү-кандыг-даа болза, бодунуң
холдары-биле кескен сигенин көөрү безин тааланчыг. (Ц. Жилбиев)

 1. 5-ки класска өөрөнгениңер «Сиген шөлүндө» деп шүлүктүң утказын
сактыңар, сөзүглелде болуушкуннар-биле деңнеңер. **2.** Сиген кезилдези-
ниң чугулазының дугайында чүнү билир силер, тайылбырдан бериңер.

  175. Номчуңар. Шүлүктүң тургустунарыңа кандыг домактар ужур-
дузалыг болганын тайылбырлаңар. Тодаргай арынның домактарның
сөглөкчилери кандыг үеде, арын, санда турарын айтыңар. Чаңгыс составтыг
домактар кирген шүлүк одуругларыңдан тургузуңар.

Соок кыш-биле байырлашкаш, үдеп кагдым.
Солун часты мендилежип уткуп алдым.
Салдыкпастаан күзел менден ээрежип,
Часкы шагны алгаан шүлүк негей берди.

— Ында чүү боор, шүлүктэй-ле — кылдыр бодап,
Ыржым черге олурупкаш, кезениптим.
Шак ол орта айтырыг-ла дозуп келди:
— Часты чогуум чүге деңнеп шүлүктээр сен?

Хынамчалыг бодангаштың олуруптум.
Кызыл хүннээш, орайтады. Имир дүштү.
Күзелимниң хүлээндирген айбы-дилээн
Күүсетпээн, сагыш саарзык чанып келдим.

Херек-үүле бүтпейн баарга, черле ындыг,
Кежээки чем амданы чок ышкаш болду.
Удуур бодааш, чоорган эштип чыдып алдым.
Удуттунмас, күзел мени кый дээш, хоржок!

(В. Сагаан-оол)

176. Улуг улустарыңар силерге кандыг ажилды кылырын өөредип, дамчыдып берген ийик, оларның арга-дуржулгазының дугайында тоожушкун хевиринге кыска сөзүглөлдөн тургузуңар. Тургускан ажылыңарда чаңгыс составтыг домактарның кандыг бөлүктөрүн ажыглааныңарны тодарадыңар.

§ 34. Тодаргай эвес арынның домак. Ниити арынның домактар

177. Номчуңар. Чугула кежигүннөрдөн чүглө сөглөкчизи бар домактарны ушта бижирер, сөглөкчизиниң кандыг арында турарын тодарадыңар. Ол домактарыңарда кол кичээнгейниң кайнаар угланганын айтыңар.

Кажык-биле ойнаар оюн кончуг хөй. Оларның бирээзиниң эң бөдүүн хевири — аът чарыштырары. Бо оюнну каш-даа кижича хары угда ойнап болур.

Хөй кажыктарны ширтек кырынга «аъттар» кылдыр дисти-ништир тургузуп алыр. Аъттарны чарыштырып үндүрер черинге ийи одуруг кылдыр чыскаай тургузуп каар.

Оюнну эгелээр кижини берге тыртып (төлгө дүжүрүп) тургаш, тодарадып алыр. Оюнну эгелээр эргени алган кижича берге тыртар дөрт кажыкты алгаш, ширтек кырынга дүжүрер. Дүшкөн кажыктарда чеже «аът» бар болдур, ол кижиниң аъды ынча санның аът маңы хемчээр кажыкты эртер. «Аъттар бажы тыртар черге» кажык «аъттарын» мурнай чедирген ойнакчы утканы ол болур. (*«Шын» солундан*)

Тодаргай эвес арынның домак — сөглөкчизи бар, кол сөзү чок болгаш ооң чогуу кандыг сөс-биле илереттинери чугула эвес. Ындыг домактың сөглөкчизи 3-кү арында кылыг сөзү-биле илереттинер: *Эки киноларда кижилерниң мөзү-шынарын аажок тода көргүскүлээр-дир*. (М. Эрпел)

Тодаргай эвес арынның домакта кылдыныгны кандыг-бир кижича боттандырып турар кылдыр билдинер-даа болза, чогуу чүү кижил ол дээрзи тодараттынмаан болур. Кол кичээнгей кылдыныгның боттандырыкчызынче эвес, а кылдыныгның бодунче угланган болур.

Ниити арынның домакта сөглөкчизиниң илереткен кылдыныгны ниитилешкек, кижича бүрүзүңгө хамааржыр: Булуттан кортпа, бурганга тейлеве. Баштай ушкан эжин каттырбас.

Илереттинер аргалары:

1) 3-кү арында кылыг сөзү-биле: *Өөрээнде ыглаар, хорадаанда каттырар.*

2) дужаал наклонениезенинч чаңгыстың санының ийиги арнында кылыг сөзү-биле: *Аныяаңдан адың камна. Чайын шанааң белетке, кыжын тергең белетке.*

178. Номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Ону тайылбырлаарыңа таарымчалыг болган тодаргай эвес арынның домактарны айтыңар. Ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелдин утказын кызыра бижинер, аңа аттан чогаадыңар.

— Ачаңның тарып каан тараазын барып суггараалы. Сен кашпагай кижичи меңээ дузалаш.

Кырган-ача оглун эдертип алгаш, тараа ховузунга ийи хүн хүнзээннер.

Бичии арыктарны алгыдыр эжип турганнар. Анай-оолга ажылдаары хөглүг апарган. Кырган-ачазының айтып бергени-биле бир арыкты дуглап, өскезин ажыдып маңнап турган. Дөң черлерже бичии бугажыгаштар казып үндүрүп турган.

Бир хүн кырган-адашкылар суурга кээп хонганнар.

— Черге майгыңга тургаш, оглуң чудаи берип-тир, ачай. Даарта мээң-биле кады ферма барып, чаш бызаалар көрзүн бе?

— Чудап, түрөп чорааш, кижичи ажылга өөренир — деп, ирей удурланып-тыр. — Фермага чүнү канчаарыл бо? Меңээ дузалы кончуг-дур. Суггарган черниң шокарын эдер...

Күзүн Анай-оол кырган-ачашкыларның суггарып чайлаан шөлүңге чыраа дег чаагай кызыл-тас самнап турган...

Анай-оол бир дүшпте школадан чанып кээрге, ооң орнунуң кырында мырыңай чаа кара костюм, хөйлең, чүвүр, хүрең ботинка, көк уктар болгаш кара бөрт чыткан.

— Кедип көрөм, оглум. Тааржыр-дыр бе? — деп, кырган-ачазы ерээлден бо хүлүмзүрүп үнүп орган.

Анай-оол чаа хептерин кедиптерге, кылаң кара чүве апарган.

— Көрдүң бе, Анай! — деп, ирей чугаалап-тыр. — Күш-ажыл кижини чүгле чемгерер эвес, а тергиин кылдыр хепкерер-даа чүведир. Каазыңны! Бодуңнуң тараа суггаржып тургаш, ажылдап алган акшаң-дыр. (М. Эрген)

«Баштайгы ажылдап алган акшам» деп темага тоожушкун хевиринге кыска сөзүглелден тургузуңар.

 179. Бөлүктөргө чарлып алгаш ажилдаңар. Тодаргай эвес арын-ныг домактарның сөглөкчилери болуп чоруур кылыг сөстери 1) эрткен болгаш 2) келир үеде турар кылдыр аңгылап бижээш, кылдыныгның болуп турарын көргүскен уткаларның онзагайын тайылбырлаңар. Хөй сек орнунга чогуур жүктөрни киир бижээш, чылдагаанын тайылбырлаңар.

Эр-даа дыка үр ыы...авайн келген. Хире-хире-ле даанга үне бергеш, бызаанчызын ойнап, ынак ырын иштинде ырлап турган. Төрээн черин, Биче-кызын сактып-ла турган. Кар...н шийип алгаш, сактып кээрге-ле, көк ногаан эрик кыдыында багай кара чадырынга Биче-кыс маңнап келгеш: «Ачаң кайыл? Сен каяа чорааның ол, күжүрүм?» – деп айтырып кээр⁵. Ону көргөш, хөлчөк өөрүп, сагыжын Биче-кыска чугаалаксаазы кели бээр. Ындыг болза-даа караан көрүп кээрге, чүү-даа чок болур. Тейниң кырында ханды-кара аразында кара чааскаан олураар. Ооң соонда дыка-ла муңгараар. Бир-ле катап боданып олураган. Маңаа мынчап турары-даа бергедээн. Өжөгээр чугаалаваан, боттары ала-чайгаар чугаалаттына бээр сөстөрни бодап-ла чадап турган. (С. Тока)

 180. Тывызыктарны тургузарынга кандыг домактар таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөриниң наклонение, үе, арын, сан хевирлерин тодарадыңар. Тодаргай эвес арын-ныг домактар кирген тывызыктардан сактыңар.

Чырык хүндүс-ле
Сыра бажынга саспыйтыр удуур.

Танды кырындан тарбыдады.

Адаандан амзаар,
Үстүнден үзээр.

 181. Номчуңар. Хөй сек орнунга үе, арын, сан кожумактарын киир бижирер, оларны немептерге, кандыг домак үнүп кээрин тайылбырлаңар. Тыва чоннуң ёзу-чаңчылдары-биле дөмей азы чоокшулашкак чаңчылдарлыг кандыг чоннар билир силер, ол дугайында медээлерден чыгаш, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Аргентиннерниң тываларга дөмей чүүлдерин дораан эскерди... .
Эът дүлүп чи...де, кежээ орайтаанда, дүн ортузунга чедир хайындыр-тын... улус чүве-дир. Акша ажилдап алганда, ол-ла дораан чарышт...,

ижиптер-чиптер, эртенги хүн деп чүве бил.... Аргентина күрүнениң тугу Тываның тугу-биле өңнеш: ак, сарыг, ак-көк өңнерлиг. Аравыс кайгамчыктыг ырак, ийи аңгы полушариеде-даа болзувусса, амыдыралдың дөмей чүүлдери мындыг болганда, шынап-ла, Америка индейлери бистен укталган дээрзи моон билдингир-дир эвеспе диштивис.
(М. Ховалыг)

182. Улегер домактарның утказын тайылбырлаңар. Оларның сөглекчилери болуп чоруур кылыг сөзүнүң кожумактарын шыйгаш, хевирин айтыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирин айтыңар.

Чок чүвең аазава,
Чоржаң аъдың мактава.

Карак кызыл ажылдаза,
Каас-тодуг чурттаар сен.

Мелегей-биле беришпе,
Мегечини көгүтпе.

Адыпкан огун сүрбес,
Азапкан сөзүн утпас.

Өдек-биле черни чемгерзиңзе,
Өртээ кылдыр дүжүт алыр сен.

Күзээнин чедер,
Сураанын тывар.

§ 35. Арын чок домактар

183. Номчуңар. Аңгылаан сөглекчилер кылдыныгга кандыг утка кирип турарын тодарадыңар. Бо домактарга кылдыныгның күүседикчизиниң (субъектиниң) турары чугула болур бе, тайылбырлаңар.

Тыва езуда баглаашты балды-биле **одура шаап болбас**, мал кажаазын **буспас ужурлуг**. Эзерлиг аът баглааш чанынга дыштаныр. Кодан хой кажаазының иштинге чыргаар.

Аяк эрии **ызырып болбас**, хай-халап болур дижир. Хымыш бажы **чылгап болбас**, уруунуң бажы холарара бээр дижир.

Кижиге караан **хыйырмай көрүп болбас**. Карак дээрге кижиниң көрүнчүү дижир. (М. Кенин-Лопсаңны-биле)

Арын чок домактарның кол сөзү чок, черле турбас, сөглекчизинде арын көргүзүкчүзү база чок болур. Мындыг домактар колдуунда бойдустуң болушкуннарын болгаш кижиниң ниити байдалын илередиринге хереглеттинер. Сөглекчиниң илередип турар кылдыны анаа-ла ала-чайгаар болуп турар кылдыр билдинер: Орайтаан-дыр.

Арын чок домактарның сөглөкчилериниң илереттинери:

1) болуушкун наклонениезиниң чаңгыстың санында 3-кү арнында кылыг сөзү-биле: 1. Кежээ **хадып келир хире.** 2. **Бүргей берип-тир.**

3. Изигде **удуттунмас.**

2) кылыг сөзүнүң =ар хевиринге **херек, ужурлуг, апаар** деп сөстерниң каттышканы: 1. Кызып **өөренир херек.** 2. **Ажылдаар апаар.** Чалгаа кижини ажылга албадап **өөредир ужурлуг.**

3) кожаланчак деепричастие (-п, ып) биле **болур, болбас** чергелиг сөстерниң каттышканы: **Таакпылап болбас.** Бажыңга **сыгырып болбас.** Изигде хемге **эштип болур.** Ындыг сөглөкчилерлиг домактар кылдыныгның болдунарын, күзенчиин, болза чогуурун, хоруглуун илередир.

4) демдек ады азы хамаарылга кожумактыг болгаш онаарының падежинде турар демдек ады: 1. Даштын **изиг-дир.** 2. Дуңмамның **эрезин!** Меңээ **билдингир-дир.**

5) ат сөстүг сөглөкчилер: Күзүн хемнер кыдыыңга **алдын-сарыг апаар.**

184. Номчуңар. Арин чок домактарны тыпкаш, сөглөкчилери кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар. Сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөзүнүң наклонение, үе, арын, сан хевирлерин айтыңар.

1. Удаткан чок бораңнап, чоорту кодан-майыктап, харын уруп эгелээн. Орайтап ор. Адаккы будуктары халайып баткаш, черде даянып алган чоон пөш дөзүңге чаглактанып олур мен. Ыжык-даа, чылыг-даа. (А. Донгак) 2. Шай хайындырым хире үе иштинде харны майык көзүлбес кылдыр урупкан. (М. Ховалыг) 3. Ивини ажаап өстүрери онзагай болгаш берге. Аңаа кажаа-хораа тутпас, сиден-силос белеткевес-ле. 4. Суурувустуң чараш-чаагайын! 5. Тайгада соогу-ла кончуг. Туманнап-ла турар апарган. Кара-ногаан сыннар баштарында хөвөң ышкаш ак-куу туман чоорту көдүрлүп, дээр көгерип эгелээн.

— Хоо, бөгүн черле кааңнаар-дыр! — деп, бир-ле кара-бора чары мунган оол өөрүшкүлүг халдып кел чораан. (Л. Чадамба)

185. Номчуңар. Арин чок домактарны тыпкаш, харыңарны бадыткаңар. Оларның кайы бөлүккө хамааржыр чагыг-сүмелерни илередиринге таарымчалыг болганын тодарадыңар. Аңгылаан сөстерниң лексиктиг утказын словарьлар дузазы-биле тайылбырлаңар. Тыва чоннуң бурунгу чагыгларында кижиниң мөзү-бүдүжүңгө, аажы-чаңыңга хамаарышкан хоругларны ушта бижээш, сактып алыңар.

Аът бажын черге кагбас ужурлуг. Тыва кижии аъдының бажын быаш бодуунга азып каар. Аът — кижии амытанның эң кедилиг хөлгези.

Бертинген ивини черге каап болбас. Ивизин черге каапкан кижии бодунуң аарыг эжин каапканы-биле дөмей дижир.

Шары бажынга чүген суп болбас. Шарыны бурундуктаар, ыңгыр-жактаар, ынчаарга аътты чүгеннээр болгаш эзертээр. Оларның дериг-херекселин солуур болза, кодан малы хоозураар дижир.

Сарлык бугазын кыжын коданга баглап болбас. Сарлыкты аң төрелдиг мал дээр. *(М. Кенин-Лопсаңныы-биле)*

186. Номчуңар. Шүлүктү тургузарыңга кандыг домактарны ажыглаары таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөглөкчилерниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Ине сыптап, дааранып,
Иезинге дузалаар,
Укту боду аргыптар
Уругларның чаптанчыын.
Изиг сугну белеткээш,
Идик-хевин чыггаштың,

Ууштап чуп олурап
Уругларның магалыын.
Чайны дургу ногаазын
Чашпаннап, суггаргаш,
Ууттунмас дүжүт алып
Уругларның кежээзин.

(Р. Ооржак)

187. Кызыра бижиир эдертиг. Номчуңар. Арын чок домактарны тыпкаш, харызын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчааш, утказын кызыра бижииңер. Эдертииңерниң төнчүзүнде арын чок домактар сөзүглелдиң тургустунарыңга кандыг ужурдузалыг болганын тайылбырлаңар.

БИЛИП АЛЫРЫ ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА

Амгы үениң ракета-ядролуг дайыныңга чонну камгалаарының яңы-бүрү аргаларын ажыглаар апаар. Радиациядан чаштынар черлерни эргежок чугула апарганда, аңгы тускай черге тудуп тургузар ужурлуг. Кыжын доң довуракты, дошту болгаш харны ажыглап болур. Радиациядан чаштынар черниң тудуун эң кыска хуусаада доозар ужурлуг.

Арга-эзимнер ядролуг частыышкынның бүгү хоралаар факторларының салдарын кошкадыр. Ынчалза-даа частыышкынның херели арга-арыгга өрт үндүрер дээрзин утпас херек. Бичии дыт, шеттер шоолуг кывыычал эвес: оларны камгалал кылдыр бирги ээлчегде ажыглаар херек. Частыышкын үезинде карактарны шийиптер херек,

ынчан оларны камгалап ап болур. Өрттениринден чайлаар төлээде, мага-бодунуң чанагаш черлерин кандыг-бир пөс-биле шып алыр херек.

§ 36. Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглелдерге ажыглалы

188. Номчунар. Аас чогаалында чаңгыс составтыг домактарның ажыглалын хайгаараңар. Оларның бөлүүн тодараткаш, делгереңгей тайылбырдан бериңер. Тоолдуң адын сактыңар. Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар. Тывызыктарның харызын тывыңар. «*Чаңгыс составтыг домактарның үлегер домактар тургузарыңга ужур-дузазы*», «*Чаңгыс составтыг домактарның тывызыктар тургузарыңга ужур-дузазы*», «*Чаңгыс составтыг домактарның тоолдарга ажыглалы*» деп темаларның кайы-бирээзинге шинчилел ажылын чоруткаш, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

I.

— Кайыын келдиң, чүү дугайлыг чор сен, оглум? — дишкен.

— Чиге мурнуу чүктен келдим. ...үш чүзүн малым-биле үш чүүл эртем чедип алың дээш чор мен. Мени шыдырааңарга өөредип каап көрүңер, үжен өшкүмнү алыр силер — деп-тир. (*Тоолдан*)

II.

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып,
Амыр-шөлээн чурттаалыңар.

Эзиннелдир челип келир
Эзир куш дег борамайны.
Эстеңнедир хадып турар
Эзим адаа чайлаамайны.
(*Улустуң ырларындан*)

III.

Хүлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар.

Дылың-биле дыт ужурба,
Аксың-биле аал көжүрбе. (*Үлегер домактар*)

Шыгыр-шыгыр чоруктуг,
Ийи дорзук хүнезинниг.

Кулугурнуң кулаан долгаар,
Барасканның баарын суйбаар. (*Тывызыктар*)

189. Номчуңар. Шүлүктүң тургустунарынга кандыг домактарны ажыглаары таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

ХОНАШТАРЫМ

Алаш бажын делгемчиткен	«Өдек чокту өдек чазаан
Ажык шөлдүг Сукпагайны.	Өшкү, хой деп эртинени»,
Ажылчыннар демин каткан	Сувуразы* малын малдаан
Ажыктыг дээн хонаштарым.	Сукпак чурттуг чонумайны.

(Х. Ленов)

190. Номчуңар. Домактарның чугула кежигүннерин шыйыңар. Кол сөзү кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Тургузуунуң аайы-биле домактарның характеристиказын бериңер. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар. Чаңгыс составтыг домактар ооң тургустунарынга кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар.

Чиңгир көк дээрниц адаанда хүн талазы чырып турар сүүр-сүүр баштарлыг улуг даг. Ооң эдээнде соок болгаш чылыг өңнер бойдуста ышкаш ол-ла хевээр аяннажып тааржып турар арга болгаш хем. Хемниц эриинде ийи аъттыг кижиге. Бо чурукта кышкы өйнү көргүзүп турар соок өңнерниц аразынче сарыг, кызылзымаар чырык өңнер кирип, частың тыныжы чуруктуң агаарын долуп кел чыдары илдең. Ийи кижиниң бирээзи аъдындан дүшкеш, бир-ле чүвени шинчилей аарак көрүп-даа турар ышкаш. Тываның бир-ле кайгамчык булуңу, бөдүүн араттарның хүн бүрүде амыдыралының каш-ла минутазы...
(Э. Мижит)

191. Номчуңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар. Чаңгыс составтыг домактарны тыпкаш, хевирлерин айтыңар. Оларның сөзүглелди тургузарынга ужур-дузанын тайылбырлаңар.

— Оо-та, мээң багай оглумну-даа. Шору эр апар чыдар ийин бо. Мээң-даа чөгөнчиимни, күжүр-ле чаш чүвемни уттуп аар ынчаш. Сээң харын сагындырышканың эки болду, авазы. Ам мону черле уттуп болбас, даады ап алгаш чоруур мен — деп, Күдерек оглун чаптап, хойнунга олуртуп алгаш, дөңгүр бажын чассыдып, чыттап ора чугаалаан.

— Ачай, меңээ бичии содак-шудактан даарап бер. Мен дуу Шавыраа сугнуң ийи оглун чаңгыс холдап октаар кижиге-дир мен. Ам Сандый акыйның Маңнай-оглун барып октаар деп олур мен.

— Ой, ынчап барбас чоор. Ол сенден үш хар улуг, араазай оол ышкажыл.

— Чок, мен дөмей-ле октаар мен — деп, Ажың чөрчээн.

— Октаар сен, оглум, ажырбас. Чүгле эки чемненип тур шүве. Оон ыңай авазының сөзүн база дыңнаар-ла болгай. Маргышпас коор.
(И. Бадра)

 192. Номчунар. Бердинген үзүндүдө чаңгыс составтыг домактар кижиниң сагыш-сеткилиниң байдалын илередиринге кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Аңгылаан домактың синтаксистиг сайгарылганын кылыңар.

Чер бүрүзү онзагай, тускай арынныг. Мээң ыяштарым боттарының уннарында, будуктарында бистиң чидиг, чиңге үннеривисти, ол үеиң кайгамчык хөглүг оюннарының шимээн-даажын сиңирип, шыгжап алган. Дыка аяар хам-дытка чөленипкеш, ооң дөзүн дыңнаалап тургулаар болза, ооң чоогунга ойнап өскөн кижини бодунуң болгаш өөрлериниң үннерин тода болгаш өткүт дыңнай соп каар. Бүзүревес силер бе? **Өскөн-төрээн черлериңерге баргаш, кара суглар аразында үнген арга-алаактар дөзүңгө дыштанып, кургаг будук дүжүрер дээш шыпшык бажынче халбактанып үнүп чораан ыяштарыңарның унуга тургулапкаш, дыңнаалаңар.** Чүгле кичээнгейлиг, бүгү сагыш-сеткилиңерден дыңнаңар, төрээн арыңар чүнү төөгүп турар-дыр.

(А. Даржай)

193. Сөзүглелди номчааш, ооң утказынга даянып, «*Арын чок домактарның чоннуң ёзу-чаңчылдарын, чагыг-сүмелерин илередиринге ужур-дузазы*» деп темага шинчилел ажылындан чорудуңар. Ажылыңарның түннелин презентация дузазы-биле камгалаңар. Сөзүглелде кириген ёзу-чаңчылдарның чамдызын ава-ачаларыңар сагып чоруур-дур бе, бо талазы-биле харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Аай-Ууй авамның чагып-сургап, өөредип чораан чаңчыл-ёзулалдары сагыжымга мөңгези-биле артып калган. Ол кижини болганга экинни күзээр, кара сагыш, артык сеткил чок кижини.

Аай-Ууй авамның чагыглары-ла хөй. Эрткен-дүшкөн чонун хүндүлээр. Аяк шайлыг, аыштыг-чемниг чоруңар дээр.

Ак чемин, сүдүн, хойтпаан хүндүлээр. Сүттүг шай артыгы черле төп болбас. Эрги шайының артыын черле төкпес, шуптувуска үлештирип тургаш ижиртиптер.

От-көзүн өжүрбес, ону бужартатпас. Одун хүндүлөп, аыш-чеминиң үстүн олче салыр. Отче үен-даян чүве кагбас, бужартай бээр. От

орну баспас, узуп төпкөн хул баспас, артавас. От чаячыдан кижиниң хөй-ле чүвези хамааржыр.

Оът-сиген уш-баш чокка чулбас, ол ыяш сыкпас. Кайы-хамаанчок аң-мең өлүрбес. Тайга-таңдының бергенин өйлеп алып — кажан-даа хоптак, ажырымчы болбас... (М. Күжүгет)

§ 37. Чаңгыс составтыг домактарның синтаксистиг сайгарылгазы

Чаңгыс составтыг домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың предикаттыг төвүнүң санының аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын).
2. Чугула кежигүннериниң аайы-биле хевири (чаңгыс азы ийи составтыг).
3. Чаңгыс составтыг болза, домактың хевири.
4. Ийиги черге кежигүннерниң бар, чогуунуң аайы-биле хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес).
5. Бөдүүн домактың нарынчылтынганы (бар болза).
6. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле хевири (медээ, айтырыг, кыйгырыг).
7. Эмоционалдыг аянының аайы-биле хевири (анаа домак, алгы домаа)

Чаңгыс составтыг домактың синтаксистиг сайгарылгазының үлегери

Тиилелге хүнү.

Аас-биле сайгарылганың үлегери:

1. Домактың предикаттыг төвүнүң санының аайы-биле — бөдүүн.
2. Чугула кежигүннериниң аайы-биле — чаңгыс составтыг.
3. Ат домаа.
4. Ийиги черге кежигүннер аайы-биле — делгеренгей эвес.
5. Нарынчылтынмаан.
6. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле — медээ домаа.
7. Эмоционалдыг аянының аайы-биле — анаа домак.

Бижимел сайгарылганың үлегери:

Бөдүүн, чаңгыс составтыг, ат домаа, делгеренгей эвес, нарынчылтынмаан медээ домаа, анаа домак.

194. Бөлүктөргө чарлып алгаш, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар: 1) ийи чугула кежигүңнүг бөдүүн домак, 2) чаңгыс составтыг домактар. Чаңгыс составтыг домактарның пейзаж чурумалын тургузарыңа ужур-дузазын тодарадыңар.

Ийет, күскү бойдус, күскү сесерлик. Аңаа кылаштап, аңаа аян-тээлеп, селгүүстөп чорууруңга, агаарның магалыын, арыг-чаагайын чүү дээр. Хөрек долдур тынып-тынып алырыңга, кижичайгаар-ла сергелең, сегергей апаар. Сесерликте дырбыл оьттуг дазырлар-даа, чадаң үнүштүг шырыштар-даа бар, агы-каңгы, хаг, чашпан холумактыг оьт-сигенниг аяңнар-даа бар. Ол сиген-чимис, агы-каңгы аразыңга кылаштаарыңга, ёзулуг айдыс чыттыг. Кижиниң төрөөн булуңунуң чашпаны-даа чаагай чыттыг деп чүве ол ыйнаан. Грибоедовтуң Чацкиий канчап «ада-чуртум ыжы безин меңээ эргим» дээр ийик.

Парктың куштарының хөглүг ыры ам-даа үзүлбээн. Оон-моон үн алчып, ол-бо шырыштардан узун-суук «эдискилээрге», тааланчыын.

А тоглап дүжүп турар бүрүлөрдө аялга чок бе? Бар. Шала оожум хат-салгыңга бөөлденген бүрүлөрниң сылдыраан даажы дыыжы кижиниң кулаанга бир-ле хөгжүм болбазыкпе.

Бүрүлөр, бүрүлөр. Кайнаар-даа базарга, сүстүмө бүрүлөр. Таваңгайга тааланчыг алдын-сарыг хевизиң ол-ла болгай. Олар база бодунуу-биле бир янзы хөгжүм үннүг. (Ч. Чылдум)

 195. Бөлүктөргө чарлып алгаш ажилдаңар. Чаңгыс составтыг домактардан тургузуңар: 1) сөглөкчизи бойдус болуушкуннарының кылдыныын илереткен; 2) сөглөкчизи кижиниң сагыш-сеткилиниң байдалын илереткен; 3) сөглөкчизи чагыг-сүмө, өөредиг уткалыг. Бөлүк бүрүзү күүсеткен онаалгазындан бир домакты шилип алгаш, ооң синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

196. Номчуңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны хөй ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар

1979 чылдың август айның эгези.

Мен — башкы мен, кол эртеммим ол.

Аныяк чордум. **Чаңгыс дыңнаан чүвемни утпас чордум.** Туткан чүвемни салбас чордум. Ам арай уттуучал апарган мен, ынчангаш сонуургаан чүвемни кыдыраашка бижип ап чоруур апарган мен. Бо черге август эгезинде көжүп келген мен. **Бо черни багай деп болбас.**

Аңчы чоннуң чурту-дур. Малчын чоннуң чурту-дур. Тараачын чоннуң чурту-дур.

Хөндөргөйгө келгеш, эң улуг назылыг тыва шуваганчыга бөгүн ужураштым. Ынчаарга кырган кижиге-биле чалыы салгалдың харылзаазы быжыгар болза, өгбелерниң эки чаңчылын билип аарынга тергиин херек.

Бо суурнуң эң улуг назылыг кижизиниң адын-сывын билип алдым. Ондар Дуруяа дээр болду. Төрүттүнгөн хүнүн билбес, төрүттүнгөн чылын болгаш черин ыяк билир болду. **Күске чылын төрүттүнгөн.** Авазын адавады. Аныяк шаанда Хөндөргөйгө кижиге* келген, ол олчаан бо чуртту чуртсуна берген, бо чонну чонзуна берген. *(М. Кенин-Лопсан)*

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1) Кандыг домактарны чаңгыс составтыг дээрил, чижек-биле бадыткаңар.

2) Кандыг домакты ат домаа дээрил, чижекке көргүзүңер.

3) Кандыг домак тодаргай арынныг болурул?

4) Тодаргай эвес арынныг домактың ылгавырлыг талазын тайылбырлааш, харыыңарны бадыткаңар.

5) Ниити арынныг домактың тодаргай эвес арынныг домактан ылгалы чүл? Харыыңарны чижек-биле бадыткаңар.

6) Арын чок домактың чаңгыс составтыг домактардан кол ылгалы кандыгыл, чижээн бериңер.

ДОЛУ БОЛГАШ ДОЛУ ЭВЕС ДОМАКТАР

§ 38. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.

Домак сөстөр

197. Номчуңар. Домактарны кежигүннерге сайгарыңар, оларның өске домактардан ылгалын тодарадыңар. Бир эвес аңгылаан домактар чүглө боттары турган болза, оларның утказы билдинер бе, бо талазы-биле тайылбырдан бериңер.

— Эй, оолдар! Дүүн улуг улусту көрдүңер бе? Көрбээн силер!

— **Каяа?**

— **Арыг-Бажыңга.**

— Чүнү канчап турдулар?

— Чыскаалып! Чыскаал сургуулу кылып турдулар. «Бирээ, ийи, үш!» **Онза чүве боор!** (М. Эрген)

Долу домак дээрге боду чааскаан тодаргай утканы илередиптер, чугула кежигүннери кайызы-даа азы кайы-бирээзи албан турар, делгереңгей эвес азы делгереңгей-даа бооп болур домактар-дыр: *Чайгы хүн бодунуң херелдерин харам чогу-биле саарып турган.* (Е.Т)

Чааскаан тургаш, утказы билдинмес, долу эвес, ынчалза-даа өске домактардан, чугааның аянындан утказы билдине бээр домакты **долу эвес домак** дээр:

— **Сен каяа турган сен?**

— **Чадаанага.** (М.Э.)

Мында бирги домактың чугула кежигүннери бар, ынчангаш ол долу, утказы билдингир домак-тыр. Ийиги домакта чүглө **Чадаанага** деп байдал бар, чугула кежигүннери (кол сөс биле сөглекчи) кирбээн. Ынчалза-даа баштайгы домактың утказын барымдаалап, ийиги домакка турар ужурлуг кежигүннерни билип ап болур: *Мен Чадаанага турган мен.*

Долу эвес домактар диалогка, аас чугаага болгаш чечен чогаалга хөйү-биле ажыглаттынар.

198. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Долу болгаш долу эвес домактарның ажыглаттынганын тайылбырлаңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар.

Мен аъттан дүшкеш, ону сугже чоокшуладып келдим.

— Мунко, аът суксуну хангыже, каш пак суг ижер деп бодаар сен?

— Кым билир ону... он хире пак боор ийин оң.

— Он! Чок, маргыжаалы?

— Маргышкаш чоор бис. Санаалы, че.

— Че, харын.

Доруг-Дай доңгайгаш, сугну шимээнниг ижип эгеледи.

— Бирээ...

— Ийи...

— Он...

— Он беш...

Бис санаарынга дораа-ла будалып калдывыс, оон кым буруулуг болганывысты тодарадып турувуста, Доруг-Дай суксуннап четтигиппен болду. (Ц. Жимбиев)

Чаңгыс составтыг домактарның бир хевири домак сөстөр болур. **Домак сөстөр** дээрге чаңгыс сөстен азы фразеологтук каттыжыышкындан тургустунган, кежигүннерге чардынмас домактардыр. Олар бодалды, сеткил-сагышты, минниишкинни, күзелди, хомудалды, албадалды дээш оон-даа өске байдалды илередир.

Домак сөстөрнүң уткалары:

1) чүвени бадыткаар, бадыткавазы, чөпшээрел, удурланышкын, айтырыг, харыы. Оларга **ийе, чок, та, аа, чаа, ча-чаа** дээн чижектиг сөстөр хамааржыр:

— *Маргылдаага эки белеткенип алдың бе?*

— **Ийе.**

— *Девидевейн тур сен бе?*

— **Чок.**

2) кижиниң иштики сагыш-сеткилин илередир:

Дадайым ыңай! Ындыг ырак оранче иелээ баарывыс ол бе?

Аа өршээзинде! Дыка-ла суггур чаашкын барды!

Оо! Дыка-ла чараш чечектер тарып алган-дыр силер!

3) минниишкин илередир:

Шо-шо! Кандыг кончуг соок эртен боор.

Эчигей! Соок сугну чоп кижиге чажа бердиң?

4) албадал, дилег, кыйгырыг илердир:

Че, дүрген аайланып кааптыңар.

Домак сөстөргө **экии, байырлыг, четтирдим, четтирдивис** деп сөстөр база хамааржыр: **Четтирдим!** Кандыг кончуг онза медээ эккелген улус боор силер!

Домак сөстөрнүн туружу болгаш оларга бижик демдектери:

1) домак сөстөр оларның утказын тайылбырлап чоруур домактарның эгезинге туруп болур. Ынчан домак сөстөрнүн сөөлүнгө биче сек, олар күштүг интонация-биле адаттынып чоруур болза, кыйгырыг демдээ салыр:

— **Ойт**, чоп кончуг эрттир удуур чүвөл!

— **Ойт!** Дүрген тура халы, чоруур шагывыс келди!

2) Домак сөс тайылбырлап чоруур домааның соонга туруп болур: Менди-чаагай турар силер. **Байырлыг!**

199. Номчуңар. Долу эвес домактарны айтыңар, кандыг кежигүннери ажыглаттынмайн турарын тодарадыңар. Домак сөстөрнү тыпкаш, оларның кандыг утка илередип турарын, сөзүглелге ужур-дузазын тайылбырлаңар. Бижик демдектериниң ажыглалынга хамаарыштыр тайылбырдан бериңер. Аңгылаан сөстөрнүн домактарга ужур-дузазын тайылбырлаңар.

— Окчаа ол азаны бо ховуга аъттыг сывыртап турган дээр болгай... — деп, Кумай эгелээн.

— Оо, оон-оон — деп, чүк-чүктен шупту деткээн.

— Оон чүү боор, сүрүп четкен-дир. **Чүдек** чүгүрүк доруг аъттыг. Амды чүве аза-даа эвес, хевир-дүрзүзү кижиге дег. **Чүдек** чараш торгу тоннуг, чаштарын кожаалап, чавагалап тургаш өрөөн.

— Шыяат-га — деп, өөрү Кумайның чугаазын сонуургааш, өнөмчиткен. — Оон, оон-на.

— Окчаа кижиге оң холу-биле узун-дындан ап чыдырда, аъды бүдүрээш*, ужуп каапкан чүве-дир ийин... Бо чайын чаа шыдашпайн барды дээр чорду.

— Уё-оо, ол оол ынчаар калган чүве ышкажыл. Арай бардам, чудурук база көдүрүксээр, хөрөөн мурнадыр оол дээр чораан...

— Че, улустуң оозун чоор сен даан, ачай. (И. Бадра)

200. Номчуңар. Турза чогуур бижик демдектерин салгаш, тайылбырлаңар. Долу эвес домактарны долу кылдыр аас-биле тургузуңар. Хары домактарга долу азы долу эвес домактар тааржыр дээрзин түңнөп, делгерей тайылбырлаңар.

Эртеш чугаага киржи берген

Ачаң фронтуже кажан дедир чоруурул, Борис

Ам-даа үш хонар дээн-дир

Бористиң ачазын көрзе але

Көрзе але
 Көрзе
 Ол аразында Долбаа башкы классче бо кирип олурган
 Бористиң фронтучу ачазы чедип келген-дир, башкы!
 Оо! деп башкы база амырай берген. Дүүн кежээ орайтады келди
 бе Борис
 Дүне Бир, ийи шак хиреде (М. Эрген)

201. «Бистиң чаа школавыс» деп темага 6—8 хире домактан тургустунган харылзаалыг сөзүглелден тургузуңар. Ажылыңарга долу эвес домактардан, домак сөстөрдөн ажыглаңар, оларда кандыг кежигүннер чүгө чедир ажыглаттынмайн барганын тайылбырлаңар. Сөзүглел тургузарыңга долу эвес домактар болгаш домак сөстөрниң ужур-дузазын тайылбырлаңар.

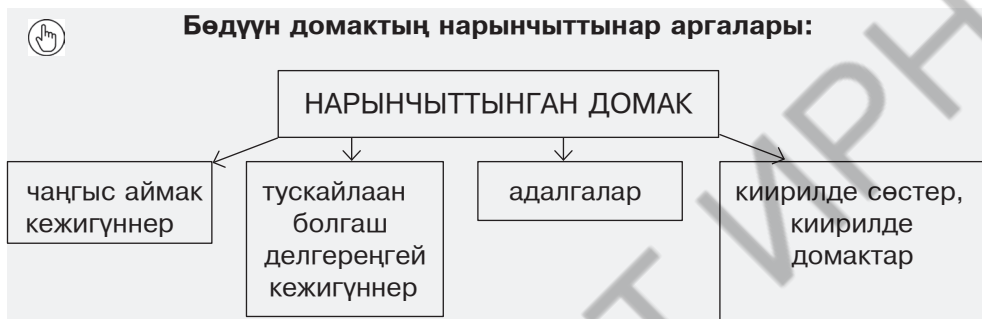
НАРЫНЧЫТТЫНГАН ДОМАКТАР

§ 39. Нарынчыттынган домактар дугайында билиг

202. Домактарны аянный номчуңар, оларның бүдүш-тургузуг талазы-биле онзагайын деңнеп, ылгалдыг талаларын тодарадыңар. Кайы одуругнуң домактарында бодал долу, чиге кылдыр илереттингенил? Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Дыттар болгаш пөштер ооң килчең бажыңга бичии-ле четпейн, ара тургулапкан.	Дыттар болгаш пөштер, мурнун былаашкан чүве дег, кадыр тайганың ийин өрү маңнажып үнгеш, ооң килчең бажыңга бичии-ле четпейн, ара тургулапкан. (К. Аракчаа)
Толя биле ачазы иелээ кедеп чыдыпканнар.	Толя биле ачазы иелээ эрик кырында шыргай тал аразыңга чаштынып алгаш, демги өдүрөктер чоокшулап келир чадавас дээш, кедеп чыдыпканнар. (К. Аракчаа)
Дайынчылар караш дээннер. А хаважыгажы хыйланы аарак сыйылаан.	Дайынчылар, озаң адаа-биле эрткен кадыргылар дег, караш дээннер. А хаважыгажы, кижы кыжырба дээнзиг, хыйланы аарак сыйылаан. (Х. Ойдан-оол)

Утка болгаш бүдүш-тургузуг талазы-биле бөдүүн болгаш нарын домактың ийи аразында турар домак **нарынчыттырган** болур. Нарынчыттырган домактарның кезектери домактың утказын нарынчыдып, бодалдың янзы-бүрү нарын янзыларын илередир.

203. Бердинген домактарның кандыг арга-биле нарынчыттынганын тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарын» ажыглаарын утпаңар.

1. Оларның өөнге чойган карты, артыш-шаанак, **кара ай**, кара быдан дазылы, **теве-кудуруу**, хадыыр-сарыг чечээ, хүн-эдөрер сывы, чочагана бүрүзү дээш чүнү чок дээр. 2. Чамдыкта Эзирбен хамык ажы-төлүнге албадап тургаш, дыт чөвүрээзинден хайындырган **хымыраан** ижиртир. 3. Шала күзүн тайга тооруун эңдере дүжүргөш, сайлааш, барбаларга ургаш, өгге орун адаанга азы чүъкке чый олуртуп каар. 4. Тыва девиг уран чараш, кашпагай көстүр-дүр, акым. 5. Аяңны үш дугаар эргип олура, Күдеректиң шаг-шинээ төнүп, тыныжы бачыдап, могап-шылап эгелээн. (И.Б.) 6. Бир эртен, аас-кежик бооп, ачам-биле барык деңге туруп келдим. (О.Ш.) Ох, баштайгы олчамны ачамга дыка-ла көргүзүксээн ийик мен! (К-Э.К.)

204. Сонуургал-биле өөренип турарыңар эртемнериңерниң кайы-бирээзин шилип алгаш, ону боттарыңарның келир үеңер-биле хол-баштырып тургаш, чогаадыңдан бижирер. Ол адырның терминнерин ажыглаарын утпаңар.

205. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүн-нерже өзек сөзүңден харылзаалыг айтырыглардан салып тургаш, домактың кандыг кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Дыл эртемденнериниң

аттарын ушта бижип алгаш, оларның дугайында медээден чыгаш, презентация ажыглап, дыңнадыгдан кылыңар.

2003 чылда «Тыва дылдың тайылбырлыг словарының» бирги томунуң чырыкче үнүп келгени — дыл секторунуң эртем ажылдакчыларының үжен ажыг чыл дургузунда белеткеп, тургузуп келгени фундаменталдыг ажылының түңнели.

Ону Новосибирск хоорайның «Наука» деп ном үндүрер черинге 2000 экземпляр кылдыр парлаан. Бирги томда А-дан Ы деп үжүктерге чедир 10300 сөс болгаш 1700 быжыг сөс каттыжышкыны кирген. Ниити хемчээли 596 арын. Редактору — филология эртемнериниң кандидады Д.А. Монгуш, харысалгалыг редактору филология эртемнериниң кандидады Ч.М. Доржу. Тургузукчулар бөлүүнүң удуртукчузу филология эртемнериниң кандидады Я.Ш. Хертек. Рецензентилер Б.И. Татаринцев, З.Б. Чадамба. I томну тургузарынга дыл секторунуң эртем ажылдакчылары Д.А. Монгуш, Я.Ш. Хертек, П.С. Серен, А.Т. Дүгержап, А.А. Самдан, Ч.С. Чондан болгаш өскелер-даа киришкен. (П. Серен)

§ 40. Домактың чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчылтынары

📌 **206.** Бижик демдектерин салгаш, дүжүрүп бжиңер. Домактарның кандыг арга-биле нарынчылтынганын тодарадыңар, оларның домакка кандыг кежигүн болурун илереткеш, адаан шыйыңар.

1. Карактары бо-ла шимдине бээр ынчалза-даа дораа-ла көрүп кээр.
2. Бистиң суурувуста орустар биле украиннер холушкак.
3. Өг-бүлезинге кадайыңа оглунга эки чүвени көргүзөр бе? (С.С.)
4. Тере-Хөлдүң артыш-чойганныг аржаан-элеп-чуксуг агаары чогаал бжииринге кайгамчык чаагай салдарлыг чер чорду. (К-Э.К.)
5. Тоолдуң маадырлары сени манаар оон сонуургаар камгалаар. (Ш.О.)
6. Оруктуң кедээ талазында ак-ногаан дыттарлыг дыдыраш хадың-нарлыг селбер кара пөштерлиг кадыр даг дээрже шаштыктыр үне берген. (С.П.)

Домак кежигүннериниң хереглеттинериниң база бир янзызы — чаңгыс аймак кежигүннер болур. Домак иштинге дең эргелиг, чаңгыс

айтырыгга харыылаар, кандыг-бир чаңгыс сөс-биле харылзашкан болур кежигүннерни **чаңгыс аймак кежигүннер** дээр: *Кижидээрге бойдустуң төлү ышкажыл, төрөөн черивис бисти азырап, чемгерип турар.* (К. Аракчаа)

Бүгү-ле кужүннү, күзелиңни чаа-чаа эртем-билигни чедип алырынга үндүр.

Домактың чугула-даа, ийиги черге-даа кежигүннери чаңгыс аймак бооп болур. Чаңгыс аймак кежигүннер делгеренгей база болур.

207. Чаңгыс аймак кежигүннерни өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыглардан салыңар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Сарыг-шокар, кызыл-ала
Чараш-даштар аразында
Шавагалар, сактырымга,
Сайзанактап турган ышкаш.
(А. Үержаа)

Чазын, күзүн ховуларның
Чадаган дег аянынга
Таалал-биле сорук кирер
Тараажының эрестиин аар!
(М. Өлчей-оол)

 208. Домактың шупту кежигүннери чаңгыс аймак бооп чоруур домактардан чогаадыңар, кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Домактарны орус дылче очулдургаш, деңнеңер. Түңнелин эштериңерге чугаалап бериңер.

209. Чаңгыс аймак кежигүннерни өзек сөстери-биле катай ушта бижип алгаш, харылзаалыг айтырыглардан салгаш, домак кежигүнүнүң аайы-биле шыйыңар. Чаңгыс аймак кежигүннерге чоокшулашкак сөстөрдөн немепкеш база чаңгыс сөстен арттырып алгаш, домактарны деңнеңер. Домактың утказы канчаар өскерли бээр-дир, хайгаараңар.

Улуг улустуң «Кандыг-даа чүве ийи уштуг, ийи өңнүг, бойдус делегей-даа, кижиниң амыдырал-чуртталгазы-даа актыг, каралыг болур. Кижиде өртемчейге чырыткылыг амыдыралды чурттап эртер, а өлү бээрге, ооң мага-бодун кара черге хөөп каар, сүнезини соңгу назынның ак, кара уштарын дилеп, ужуга бээр» деп чугаазы ханы уткалыг.

Чырык өртемчейге кижиниң амыдыралы мындыг: улустуң хөй кезии угаанныг, ак сеткилдиг, чонунга, ажы-төлүңге ачы-буянын тарадып чоруур. А бир чамдыктары оор-су(ъ)к кылып, хай-халап-

ты үүлгедип, кара сеткилди чоруур. Кижилерниң сүнезини өске оранга баргаш, база-ла арыг, ак сүнезин азы кара сүнезин болуп хуулар. Ол-ла бүгү оларның бо өртемчейге чурттап чорааш кылган үүлезинден, сагыш-сеткилинден хамааржыр. Сүнезинниң алыс чедер чери — Дываажаң ораны, аңаа чедерде, кижини хайнып-мөөреп чыткан далайны ыяш көвүрүглөп, чөвүрээ көвүрүглөп, адак соонда, хыл көвүрүглөп кежер. Ак сеткилдиг кижиниң ак сүнезини оларны кеже бээр болгаш, Дываажаң ораныга баар.

Кара сагыштыг улустуң кара сүнезини хайнып чыдар калчаа далайже дүжер болгаш, Алдыы оранда Эрлик-Хаанның ораныга чурттаар. Багай кижилер ынчалдыр эрликтер, шулбустар болу бээр. Эрлик дээрге Эрлик-Хаанның кижини чурттаар орандан өлгөн кижилер кыйгыртыр эр элчизи болур, а шулбус — Эрлик-Хаанның кыс айбычызы-дыр.

Дываажаң дээрге арыг, ак сүнезинниң баар ораны болур, аңаа барган сүнезинде багай, кара сеткил чок, чонга ынакшылдыг, өзүп турар өртемчейниң үнүш-бойдузунга, аң-меңинге ачы-буянныг магалыг-чаагай, ак сеткилдиг сүнезиннер болур. *(С. Иргит)*

 1. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. **2.** Бо дугайында медээни кымдан кандыг таварылгада дыңнаан-дыр силер, сактыңар. **3.** Сөзүглелде бижээн чүүлге бүзүрээр азы бүзүревес-тир силер бе, маңаа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

§ 41. Чаңгыс аймак кезигүннерниң илереттинери

210. Кол сөс биле сөглөкчинин адаан шыйыңар, оларның аразыга чогуур бижик демдээн салгаш, дүрүмүн чугаалаңар. Сөөлгү домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Ёзулуг бүдүштүг кижиниң чаңының эң-не эки талалары ооң чугаакыры, ажык сеткилдии, хүндүлээчели, ээлдек-эвилеңи болур. *(А.Ш.)* 2. Лапчар биле Анай-кыс көдээ ажыл-агыйының ийи кол адырының төлээлекчилери чүве. *(К.-Э.К.)* 3. Этикет чоннуң үндезин культуразының чарылбас кезээ болгаш кижиниң чон аразыга кижини болуп чурттап харылзажырының чугула чепсээ. *(К.Б.)* 4. Ак-Адыр Мөңгүн-Тайганың меңгизинден эгезин алгаш, моол чуртунче сундунуп кире берген ийи улуг сынның аразында хем. *(С.П.)* 5. Лёша мээң чажыдым, кады өөренип чораан бис. *(А.Т.)* 6. Тыва чериң, тыва чо-

нуң, тыва дылың тынгарыкчы аржааннарың ол-дур, оглум. Тыва чон чоорганың, тыва дыл кызыл тының, тыва чер төрөөн чурттуң — олар үш сагызының. (А.Д.)

211. Чаңгыс аймак кежигүннерже өзек сөстөрдөн харылзаалыг айтырыглардан салыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар.

Кижиниң **төрүттүнгөн** чериниң агаар-бойдузу, арга-арыг, даг-хемнери, хову-шөлдери ооң сагыш-сеткилинге уттундурбас овор-хевирни, чараш хөөннерни, мөңгө ынакшылды, тура-сорукту бүгү назынында **арттырып** каар.

Авазындан дыңнааны бирги өпей ыры, адазындан дыңнааны хөөмей-сыгыт, ыры, тоол чаш төлдүң чүлдү-чүрөөнге, хан-дамырынга кажан-даа **балаттынмас** исти арттырып, чылдар эрткен тудум, уламна хөрлээлеп, күштү, чурттаар сорулганы берип чоруур.

Тыва чер улусчу салым-чаянныглар-биле кайгамчык байлак. Чер-черлер аайы-биле көрүңер даан. Хөгжүм-шии театрының артистери, ыраажылары, хөгжүмчүлери колдуу Бай-Тайганың оолдары-ла болгай. Алдарлыг даш чонукчуларының чурту база ол дээрзин кым-даа билир.

Өвүр чер дыка хөй чогаалчыларны, шүлүкчүлөрни төрүп каан. Сүт-Хөлдүң эзирнии дег девиир эрес начыннарынга карааның одун кызаңнадыр силгитпээн эрлер чок-ла боор оң. Бо дээрге чүгле үш кожуун-дур, а Тываның өске булуңнарында кайгамчык салым-чаянныг оолдар, кыстарны кайы ол дээр.

Ол чүнү **херечилеп** турарыл дээрге амыдырал кандыг-даа берге чораан болза, тыва улустуң хей-аъды, тура-соруу быжыг чораанын, ооң омакшылын, ооң төрөөн чериниң каас-чаражын бодунуң сагыш-сеткилинге илередип чораанын, аңаа чоргаарланып, иезинге ышкаш ынакшып, камнап чораанын **херечилеп** турары ол эвеспе. Төрөөн чер биле ие чаңгыс уткалыг, чаңгыс дөстүг, чүгле ол ийиге ынакшыл, чоргаарал, бүзүрел, ынаныш кижини кижини кылдыр хуулдурар, чүгле оларның ачызында кижини көксү-хөрөөнге хайныккан өөрүшкү-муңгаралды, бедик уян аялганы хөөмейлеп, сыгыртып, ырлап, хөгжүмге илередип чорааны билдингир. (Б. Ооржак.)

 1. Төрөөн чер биле ие чүге чаңгыс уткалыгыл? **2.** Сөзүглелдин кол утказын бодуңар сөзүңер-биле дамчыдыңар. **3.** Аңгылаан кылыг сөстөрүн морфемаларга чаргаш, кожумактарын айтыңар.

212. Чаңгыс аймак кежигүннер дараазында чугаа кезектери-биле илереттинип чоруур домактардан чогаадыңар. Онаалга нарын болза, тыва чогаал номундан оларга дүгжүп чоруур домактардан ушта бижип алгаш, харыыңарны бадыткаңар.

- 1) чүве ады
- 2) демдек ады
- 3) сан ады

- 4) ат орну
- 5) кылыг сөзү
- 6) наречие

 213. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны тыпкаш, оларның кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар. Бирги абзацта контекстуалдыг синоним, антоним болуп чоруур сөстөрүни ушта бижээш, харыыңарны бадыткаңар.

ОЮННАР

Уруглар чеди-сес хар чедип орда-ла, ат-шолазы дээр чүве бе, азы хүлээлге чүьктешкизи тодарап кээр: кадарчы, чылгычы, чээргеннээр, ыяштаар дээш-ле баар. «Дүне боорга, дүктүг сыртык, хүндүс боорга, мадар-аяк» азы «хырын ээзи» диртири оон дүжүп калыр — дижээн диштери ышкаш, чоорту чидер.

Ойнаар деп эң-не чымыштыг «хүлээлге» безин өйлеттинип, чеме-халалыг, уржук-түвектиг бооп бар чыдар. Ындыг болза-даа ол оюн деп чүве черле хоруттунмас, харын-даа чаштың өзүп доругарынга, кижини бооп хевирлениринге дыка салдарлыг хире. Уругнуң назыны өрүлээн тудум-на, оюнунуң хевири өзүп, көвүдөп, чаарттынып олар чүве.

— Эх, кандыг оюннар ойнаваан дээр ону! — дээш, Аңгыр-оол дөстүнмейн алгыра каггылаптар.

Кожак-кожа аалдарның уруглары хүннүң-не чыгып таваржып, болчажып, баштажып кээр. Ол кээрге, хоюн, бызаазын сүрүп кээп, кады кадарбышаан ойнаар. Ыяштаарда, бир черден ыяштаар. Ол чыгып келгенде чүзү боор: хаак аъттар мунгаш, чарыштырар, челиштирер, мөге хүрештирер. Ол чарыш, хүреш дээрге анаа-ла болу бербес; буга дөзү дагыыр, таңды дагыыр ийикпе азы куда дээш-ле бир-ле байыр-наадымны күүсеткен турар. (С. Сарыг-оол)

 Бичии класстарга өөренип тургаш, кандыг оюннар ойнаар турган-дыр силер, сактып чугаалаңар. Ам хостуг үеңерде чүнү кылырынга сундулуг-дур силер?

§ 42. Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыр аргалары

Чаңгыс аймак кежигүннер үн аяны (интонация), эвилелдер, кожумактар, түннекчи сөстөр, дузалал сөстөр болгаш артынчылар дузазы-биле холбажыр.

Кара чажындан кадыг **ажылга, хатка, соокка** дадыккан эр ол хирезин каяа тоор ийик. (В.Х.)

Айлаң-сааскан **биле** кускун кижилерни шуут-ла ызырты эдерип чоруп турар. (С. С.)

Бораңныг хуннерде кокайлар олча хайдынып, димзенип **чоруп каар**. (В.Х.)

Кажан шагда төрелдешкен хакас, бурят, орус, казах, алтай, татар — **бүгү чоннар** дунмазы боор тыва чоннуң аас-кежиин дарганнашкан. (Ю.К.)

Чуртталгазынга бир дугаар таваржып турар ажыл болганда, оларга сүрээденчиг-**даа**, өөрүнчүг-**даа** болур ужурлуг. (О.С.)

214. Чаңгыс аймак кежигүннер кандыг арга-биле каттыжып чоруур-дур, тодарадынар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң кайы-бирээзин ап кааптарга, домактың утказының канчаар өскерли бээрин тодарадынар. Сөзүглелдин сөөлгү ийи абзацтарынга даянып алгаш, ажык чугаадан кылыңар. Түңнелин аас-биле харыылаңар.

Каш-каш сын ажылдыр Саян ындындан шөйлүп келген демир чагыларлыг бедик вольтулуг электри шугуму Хемчик унун дур-гаар хоорай, суур бүрүзүнде чайнаан. Шала өрү Кара-Дашта даг-дүгү арыглаар фабриканың күчүлүг, хайныышкынның ажыл-ижи, колхоз, совхозтарның муң-муң баш мал-маганы кода-суурлары шапкын хөгжүлдени херечилеп турар.

Чылыг болгаш тааланчыг агаар-биле кады чечектер чыды-биле долган часкы хаттар мээң арнымче хайыра чок улдавышаан, Хемчик унундан шаттарже хөглүү-биле хадып турду. Хем унунуң сериин агаары-биле хүн караанга чылай берген хүннээректиг дөргүннерниң чылыг агаары холушкаш, чаа-ла ногаарарып олулар чаш бүрүлери бора-талдарның, аныяк теректерниң баштарындан шаттарже углай шииледир үрүп турду.

Чеже-чеже чылдарның иштинде часкы хаттар болап эртип турду ыйнаан. Шаг шаандан тура маңаа амыдырал болгаш депшилге бо-ла хевээр турбаан. Хаттардан болгаш шуурганнардан чүс-чүс чылдарның

иштинде хөй ыяш-даш ужуп, дазылындан тура шаптырып, а быжыглары артып каап, чаа аныяк өзүмнери катап үнүп кээп-даа тургулаан.

А кижилер база ындыг. Амыдыралдың шуурганы кошкак азы будулчактарны ужур шаап, туруштугларын улам сорук киирип-даа тургулаан. Ол шуурган бир янзы, ол бир өске часкы хаттар.

(М. Көжелдей)

☉ **215.** Шүлүкте чаңгыс аймак кежигүннер кандыг аргалар дузазы-биле каттыжып чоруур-дур? Синоним болгаш антоним болуп чоруур сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, оларны чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар. Шүлүктүң кол бодалын тодараткаш, дылының онзагайын тайылбырлаңар.

Ак-көк дээр дег өңнүг,

чодураазыг дозур кара

Караңгыда сылдыстар дег карактарлыг,

Алдын-сарыг, хилиң кара узун чаштыг

Кандыг-кандыг чараш кыстар көрбедим дээр:

Хүннээректе честек-кат дег, ягаан чаактар,

Хүрегелдей чечек ышкаш, кызыл эрин,

Чедишкен ай херели дег, чырык көрүш

Сеткилимни чеже катап хөлзетпээн дээр.

Ынчалза-даа ырак черде, ыржым суурда,

Ынакшааным кымдан артык бир-ле кыс бар.

Шыны херек: ону мактап ырлаваан мен,

Шырай-арнын четче көрүп четтикпээн мен,

Чогаалдарым бир-ле номун ажып алган,

Соңгазында олурганын эскерген мен.

Шүлүктөрнiң хемчег болгаш аянындан

Чурээм согуун, сеткил хөөнүн билген боор оң.

(С. Пюрбю)

216. Үн аяны, чагырыштырбас эвилелдер, кожумактар, түңнекчи сөстөр, дузалал сөстөр болгаш артынчылар дузазы-биле холбашкан 1–1 домактардан чогаадып бжиңер. Оларның аразындан кайы арганы аас болгаш бжимел чугааңарда делгереңгей ажыглаар-дыр силер? Харыңарны бадыткаңар.

217. Бердинген домактарда *болгаш* деп сөстүң күүседип чорууру хүлээлгелерин айтыңар. Олар домак кежигүнү болуп азы болбайн чоруурун тодараткаш, тайылбырын бжиңер.

1. Кайгамчыктыг тоолчуларның болгаш ыраажыларның чурту — Ыраажы-Хем. (М.К.-Л.) 2. Эмискиктен катап-катап ээпкен болгаш, хураганның демги хоолбургай хырны шору шөртейип келген. (Б.О.) 3. Мээң дуңмаларым Артыш биле Алдын беш хонук болгаш клазы-биле Кызыл баарын дыңнатты. (Ш.К.) 4. Акулинаның чугааны эки аянын тургузарыңга чаңчыгып бар чыдары илдең апарган болгаш ооң угааны тодаргай сайзырап, эртемчип бар чыткан. (А.П.) 5. Озалдай берген болгаш, эштерим-биле театрже барбайн бардым. (Ч.Ч.) 6. Бир-ле черде хат улуп турду, ынчангаш чаъс дагжап турган бе азы доңган чыраалар болгаш ыяштар човууртап турган бе — ылгаар арга чок болду. (К.-Э.К.) 7. Дүне сылдыстарның оттары хып турар болгаш, кижиге амытанның удуур үези болгай. (М.К.-Л.) 8. Чаа кадаан баглааш эртенги хүн караанга шала өкпең-кызыл өңнүг, шилгедек болгаш харын-даа чараш кылдыр көзүлген. (Ш.К.) 9. Ол шагда «школа», «өөредилге» дээн ышкаш сөстөр чаа тыптып келгилээн болгаш улус оларның утказын-даа билбес турган. (Ч.А.)

§ 43. Чаңгыс аймак кежигүннерге бижик демдектери

Чаңгыс аймак кежигүннерни бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар таварылгалар:

1) каттыштырар аялга: *Дуңмам боду-ла санап, бижип өөренип алган.*

2) удурланыштырар эвилелдер: *Сымыраныр хамаанчок, харын чоорту ыыткыр кылдыр ырлап чортуп ор мен.*

3) аңгылаштырар эвилелдер: *Мен ону сактып келгеш, бирде бажым-даа, бирде хол-будум-даа туттунар мен.*

Каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбажып чорда, биче сек-биле аңгылаас: *Оол бажының дас кара болгаш дыдыраш дүктерин шевергини аажок аткаар дырап алган.*

218. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны тыпкаш, бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар. Сөзүглелде **кырган дазыл** деп сөс каттыжыышкынының чажыт утказын херек кырында амыдыралда чүнүң азы кымның омур-хевири-биле деңнеп болур-дур? Харыыңарны аңгылаан айтырыг-харыыга даянып тургаш, бадыткаңар.

Кырган дазыл бүрүлөрдүн маргылдаазын тоомча чок дыңнап чыткан. Бүрүлөр кымның ачызында хүн көрүп, чыргап турарын билбениң харааданчыын аарай!..

«Эх, ам-даа кенен, тенок-тир силер, кымның ырын ырлап тура-рыңарны билбес. Бедиктиң таалалы, ооң өндүр чаагайы кедергей-ле! Бедиктиң эң-не шыпшыынче көдүрлүп үнери — алдар-аттың эң-не дээди чадазы. Ооң дүлгээзинин шыдажып эртип алыры чүдөн берге. **Херек кырында шыпшыктың шыпшыы кайдал?** Ооң дээрде шаштыккан бажында бе? **Чок, ооң дөжээнде, ооң дазылында.** Ол бедикти тудуп турар, анаа-ла агаарда астына берген чүве кайда чүвөл аан. **Бодунуң дазылын кым-даа, чүү-даа уттур болза, шыпшыктан аңдарлып, молдуруун сый, чылча ушканы ол.** Бо ыяштың, будуктарның, бүрүлөрдүн кара хүнү келир. Мен боларны, кыш-чай чок көдүрер дээш салаа-сайгыдым, дамырым ыжып аарып, ыстап-саргып пат-ла бооп тур. Өзү-тыны менде — дазылда деп чүвени чүгө билбес чоор. Болар дөгере мээң төлдерим-дир, дөгерезинге бир аай ылгал чокка ынак-тыр мен. Хүнүм манаан кырган дазыл мен, муңгаранчыын, хомуданчыын. А халак!..» деп, кырган дазыл кударанчыг бодалын иштинде боданган...

Сырынның күжү чоорту дыңзыгып чоруп олурган. Хүннү кара булут, та кайыын көстү хонуп келген чүве, хөмүрөртир бүргей апкан соонда, хат-даа дүргектелдир хадыш келгеш, ыяштарны салбараңнады силгий-ле берген. Дазыл сөөлгү күжүн чыып, черден халбактанып сирбектенирин кызытса-даа, салаа-сайгыдының дамырлары ирик хендир дег үстүп, частып эгелээн. «Ыяш, будуктар, бүрүлөр-ле ат болду. Бурган авыралында хат намдап, кылыгы часты бээр чүве болза! Өршээ, хайыракан! Бак-ла чүве ыңай турзун!» — деп, дазыл чалбаргылаан. Бар-ла турган күжүн чыгдынгаш, шырбайза-даа, ыяшты ол тудуп шыдавазын чөгенип билип каан. Эң сөөлгү дамыры сөктү бээрге, дазылдың чүстери кызырт-казырт диген соонда, ол черден салдыныпкан...

Ушкан теректиң бүрүлери, өзү үстүп калганындан даваннары дырбаңайнып, сирицейни берген амытан дег, сылдырткайнып чоруй, шагжок шылырашпышаан, чоорту халбайып бады баргылаан.

(А. Даржай)

Үстүндө сөзүглелге даянып алгаш, «Аваларга хинчек черле халдатпаңар», «Өгбелерни өрү чалап, хүндүлөңөр» деп темаларның бирээзин шилип алгаш, угаап боданышкын хөвиринге чогаадыгдан бижичер. Чогаадыгга чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар ажыглаарын утпаңар.

 219. Бижик демдектерин салгаш, оларның дүрүмнерин тайылбыр-лаңар. Дөрт дугаар домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Ээн тайгага адыгга бөрүге чок болза сыынга эликке болгаш өске-даа аңга таваржып болур. 2. Дидим-чүрекири аваангыр-тудун-гуру болгаш бодангыр-сагынгыры дээн ышкаш шынарлар аңчыга эргежок чугула. 3. Амыдырал дазылданып өзүп турар бүгү кижиги төрел-гетенниң уязы — эргим чер аяс дээр биле чырык хүн дег эргим чүве кайда боор! 4. Улуг-Хемниң кылаң ээреминиң кырында дүшкүлээн дымырааш чаъс дамдыларының бырлаңнары чоорту улгадып чидип тургулаан. 5. Буянның карааның уунга кызыл сарыг көк дээрбектер маңнажып турган.

 220. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны тыпкаш, оларның аразында холбаазын айтыңар. Ол-ла холбаалар нарын домактарның кезектерин каттыштырып чоруур дээрзин оларның кол сөс, сөглөкчизин тыпкаш, харыыңарны бадыткаңар.

МЕРГЕН УГААН ҮҮЖЕЗИ

Угааныңарга килең тыптып кээрин болдурбаңар, чүге дизе килең дээрге силерниң эң каржы дайзыныңар-дыр. Күштүг болуңар, бодуңарның буянныыңарга бүзүрөп чоруңар, ооң түннелинде төлөптиг аас-кежиктиг болур силер. Аас-кежиктиг болуру болгаш өске кижилерни аас-кежиктиг кылыры — мээң чүдүлгем ол-дур.

Кажан-даа өске кижилер-биле адааннашпаңар, ол ажыы чок оюннуң төнчүзү чок. Ооң орнунга бодуңар-биле адааннажыңар: дүүнгүзүндөн дээре болурун кызыдыңар, ынчан силерниң чуртталгаңар уткалыг апаар. Өөрүп турар үеңерде хөй азаашкын кылбаңар. Муңгарап тургаш, шийтпир хүлээвеңер. Кылыктанып тургаш, бажыңарга кирген-не чүүлдерни чугаалаваңар. Бир эвес кызыгаарын эрттирипкен болзуңарза, оваарымчалыг болуңар. Мынчаар бодун чурумчудары — бодун шын ап чоруур уjurлуг барымдаалардан силерниң аас-кежиңер болгаш угаан-медерелиңерниң күжү хамааржыр.

Кижилерге буянның чүве кылырга, мелегей кижилер ону безин эскербес, кошкак кижилер чамдыкта сактып кээр, а мерген угаан-ныглар өөрүп четтирер. А кажан оларга хора чедирер болза, мелегей кижилер өжээн негээр, кошкак кижилер өршээп каар, а мерген угаанныглар эскербес. Мерген угаанныг болурун кызыдыңар!

(Геше Джампа Тинлей)

 1. Сөзүглелдин утказын билип алганыңар-биле дамчыдыңар. Бо темага ажык чугаадан кылыңар. **2.** Аңгылаан домактың утказын канчаар билип алдыңар, бодалыңарны аас-биле дамчыдыңар.

§ 44. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери

Чаңгыс аймак кежигүннерни түңнеп чоруур болгаш оларны каттыштырып чоруур сөстөрни **түңнекчи сөстөр** дээр. Олар чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы соонга туруп болур, оларның-биле дөмей айтырыгга харылаттынар болгаш бир дөмей домак кежигүну бооп чоруур.

221. Домактарның аразында кандыг ылгал бар-дыр? Түңнекчи сөстү кайы домакта киирген-дир? Ийги домакты үлегер ёзугаар эде тургузуңар. Боттарыңар шак ындыг домактан чогаадыңар.

1. Тере-Хөлде Каргы, Балыктыг, Мурнуу Эми, Сарыг-Эр деп улуг хемнер бар. — Тере-Хөлде улуг хемнер бар: Каргы, Балыктыг, Мурнуу Эми, Сарыг-Эр. 2. Тайга черниң арыг болгаш соок суглуг хөлүнде хөй янзы өдүрөктер: даргый, ала, бос таваар эштип чоруурлар.

Түңнекчи сөс чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга чорда, оларның мурнунга **ийи сек** азы **тире** салыр:

Тайгада бүгү-ле чүве: арга-ыяш-даа, ооң дириг амытаннары-даа, үнген оът-сигени-даа Алдар-оолга кедергей солун болган. (К. Аракчаа)

Олар кижилер дег тус-тус аажы-чаңныг, тус-тус чоруктарлыг: чүгүрүк, челер, чыраалаар, саяктаар, араалчылаар, чоржаң, хоюган, дезиг, чааш, ызырар, тевер, мөөр. (О. Сувакпит)

Чаңгыс аймак кежигүннериниң соонда кирген түңнекчи сөстөрниң мурнунга тире демдекти салыр: Даг-дүгү, хөмүр-даш, кобальт, мөңгүн суу, алдын, мөңгүн, чес, хола, демир аймаа — **бо бүгү** чер иштинделе болгай. (С. Сарыг-оол.)

 222. Түңнекчи сөстөрлиг домактарны тыпкаш, ушта бижээш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Билдинмес сөстөрниң уткаларын

тайылбырлаңар. Бичии тургаш, сайзанақтап ойнаан силер бе, эштеринерге чугаалап бериңер. Ол оюннуң кол утказын канчаар билдинер?

САЙЗАНАКТААР

Кожа-кожа өглерни тип, ооң иштинде бүгү-ле эт-эдилели: аптаралары, барбалары, орну, сыртыы, үлгүүрү, ширтектери дээш ожук, пажындан эгелээш, тааржыр даштарлыг болур. Ону, даштарны, даш-биле чуруп, сиилбип каастаар.

Ол өглерниң эр, херээжен ээлери, уругларын база тывар, каастаар херек. Адак сөөлүндө, ооң даштын кажаа-херээзин тургузар. «Чараш-даш» дээр бүүректиг даштар чыыр. Оон ыңай тебе, чылгы, хой ышкаш малдарны ол-ла малдарның «ында догдурун, мында догдурун» чыып, мал кылыр. Инек, сарлык-ла колдуунда даштан алдынар.

Ооң соонда ол сайзанак ээлериңиң харылзаазын чорудар: аалдажыр, кудалажыр, садыглажыр, кел дижип чалажыр, шайлажыр болгай. А ол даш кижилер чугаалажы албас, шимчевес болганда, оларның орну бооп, демги ойнаан уруглар күүседир. Ында чугаакыр, сүмечи хүндүлүг өгбелер, каас, аянынг, томаанныг, чараш херээженнер; кайгал, эрес, сыңзыг эрлер дээш, кенен, пөрүк, ыядыгчал, шоваа, тенек ажы-төл дээш кымнарны чок дээр. Оларны ол хевээр көргүзөр апаар. Мендилежири, таакпылажыры, аяк тудары безин онзагай болгулаар.

Эмдик аът өөредип, мөгзүр, халдыр. Аът сыдымнаар, төрөпчилээр, уруктаар. Оон дендээш, дүжүметтер өттүнүп, ээлбес, сортагар чүвелер чырааладып, саяктадып келгилээр. Чамдык кижилер оларның аъттарын ап баглаар, эжик ажып бээр, от салыр, бараалгаар дээш-ле баар.

Оон чоорту ажыт-чажыды-биле бижек, кестик алгаш, черге барып чазаныр: согун, ча кылыр. Молдурук долгаар. Терек чөвүрээзинден аът, тебе, койгун ийикпе, азы хааржак, кавай, ойнаар-кыс дээш чазавас-ла чүве ховар. Оолдарның аразындан дыка чазаныр ураншеверлер үнгүлээр.

Херээжен уруглар даараныр, угулза шанчар, ойнаар-кыс даараар, сиир, удазын кадар, демир-хомус, кулузун-хомуска хөлчок хандыыр бооп тускайланып бар чоруур. (С. Сарыг-оол)

 1. Хостуг үеңерде дунмаларыңар азы эштеринер-биле сайзанақтап ойнаар-дыр силер бе? **2.** Компьютерде кандыг оюннар ойнап турар силер, ону сайзанақтаар оюн-биле деңнеп көргөш, түңнелден үндүрүңер.

223. Бердинген онаалганы чаныңарда эжиңер-биле сүмележип ора, төндүрүңер. Кожууннар аттарын шын номчуңар.

Тываның барыын талазының кожууннары:

Тываның мурнуу кожууннары:

Тываның төп кожууннары:

Тываның соңгу кожууннары:

Кызылдың эрги аттары: ...

Чараш мөзү-бүдүштүг кижиниң аажы-чаңы кандыг болурул:

  224. Шүлүктү аянныг номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстүң синонимин тывыңар. Баштайгы ийи сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Акымайлаан, дуңмамайлаан, ээлдек, чыпшык,
Алыр-бээрде холу элбек, беглээр-човаар,
Хөңнү биче, уян, кээргек кижиг көргөш,
«Хөөкүйнүң көдээзин!» деп «кээргээрлер».

...Пөрүк-даа бол, мерген, чараш бүдүжүвүс
Мөңгө аржаан эртинезин чайгылдырбайн,
Хөңнүнейде сагызын дег, камнап чоруур
Көдээ чону буянныг чон, ажилчын чон...

(А. Үержаа)

§ 45. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери

Чаңгыс аймак тодарадылгалар чүвени кандыг-бир чаңгыс талазындан тодарадыр. Бижикке оларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар: Меге, ойлук чок, сакпай, хөөремик чугаага хөңнү чок, дораан-на эскерип каар. (И.Бадра)

Чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар чүвени янзы-бүрү талаларындан тодарадыр, ынчангаш оларның аразынга биче сек салбас: Караңгыда Өртең-Арыг баарында улуг кара хараганнар кандыг-бир күчүтен амытаннар ышкаш көзүлгөн. (И.Бадра) — **улуг** деп демдек ады чүвениң хемчээлин, а **кара** деп сөс — өң көргүзүп турар.

 225. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны ийи аңгы одуругга өзек сөстери-биле катай ушта бжиңер, айтырыын салыңар. 1. *Кандаазалыг* деп сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар. 2. Укталган демдек аттарын ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Кавыч-каларны чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

1. Хүннүң-не үш катап, эртен, дүшште, кежээ улуг дазыл аяк долдур сарыг суглуг ажыг хойтпакты куткаш, чымчак болур кылдыр кырынче бичии хайындырган сүт куда каапкаш, оглунга ижиртип каар. 2. Ол чай шагда кезээде-ле быйыргын ак, кызыл, сарыг чечектер, агы, каңгы дээр оыттар-биле шыптына берген чыдар. 3. А Эрзин биле Тес-Хем деп ийи хемниң белдирлежип, «четтинчипкен» черинде чинчи-суузун ышкаш өң-баазын сай дажы-биле каастанган хавак кырын Сарыг-Булуң дээр. 4. Ооң баары суук, узун-узун ак уннуг теректер, удазын дег нарын ак будуктарлыг чыраалар, хоор-сарыг каттыг чыжырганалар, мыңгы дег ак карттыг чинге хадыңнар, хүрең-кызыл дыттар бурунгунуң баадыр мөгелери дег түрлүг тургулаар болгаш өске-даа чүзүн-бүрүн үнүштер бүргей үнген. 5. Үш кочагачыга үдеткен, манчы-кыдаттарның кедип чорууру ышкаш шиш оваадайлыг, тейинде кызыл дошказында куш чүү шанчып каан бөрттүг, кыдат хевирлиг кандаазалыг, көк торгу тоннуг, мөңгүн илчирбелиг коштаан оттук-бижектиг, кара дордум курлуг, кедергей-даа сыңзыг хевирлиг аш куу шырайлыг чызаан шииткекчизи келгеш, баглааш чанынга аъдының аксын тырткан. *(И. Бадра)*

226. Бердинген чүве аттарының утказын кандыг-бир чаңгыс талазын-дан база аңгы-аңгы талаларындан көргүскен чижектерден чогаадыңар.

Даңгыналар, тайга, хоорайлар, аът, казымал байлактар, чурттар.

 227. Номчуңар. Домактарда чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тыпкаш, холбажып чоруур аргаларын тодараткаш, чогуур черлерге бижик демдектерин салыңар. Тускайлаан кежигүннерлиг домактарны тыпкаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Чоорту бедээш, бажы сүүрере берген бедик кара дагның арга чарыыңга шиви колдай үнген дилиндек кара арга ырактан илдең көстүп чыдар. Аңаа, бодунуң төрөл бөлүүнүң аразыңга, Чараш-Шиви дээр аттыг шивижигеш өзүп турган. Силиг шевергини аажок: шору узун

чиңгежек дурт-сынның будуктары суук-суук. Чанындан көөрге, турамык көстүр. Өзүп үнген чери база онзагай: калбак-калбак улуг сүүр хаяларлыг иемдик. Ындыг-ла ырак эвесте, дагның элээн дескилежи берген эдээнде, асфальтылыг улуг орук бар. (Ш. Доржу)

 228. Школаның хана-солунунга «Солун төөгү» азы «Ажылгыр кижилер» деп темага чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар кирип турар чүүлден (статья) бжиңер.

§ 46. Тускайлаан кежигүннүг домактар, оларның уjur-дузаы

229. Кандыг-бир кежигүннү улам тодарадып тайылбырлап чоруур кежигүннерлиг домактарны тывыңар. Бижик демдектерин салганын хайгаараңар. Сөөлгү домакка хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

1. А меңээ — орус дылга пат кижиге — ындыг оюннар тергийн башкылаашкын ол турган. 2. Шак моон — теве мөгеннери дег, кертик-кертик куржааңгы хаяларлыг даг эдээнден — куду көөрге, ажык, делгем. 3. Амыдырал-чуртталганың бүгү-ле эки талалары, бо шимчеш дивес даглар дег, бо чаттылып баткан делгем, шөлээн чырык шынаа дег, тайбың болгаш мөңгези-биле тургу ышкаш. (О.Т.) 4. Чуңмалыг сыннарының баары чеди чүзүн чөлээш-биле орааттынгаш, тоолда чүве дег, улам аян кирген. (М.К.). О, оолдарым, ада-өгбениң биске арттырып каан үш эртинезин — тыва дылды, тыва чонну, тыва черни — хүндүлөп, сүзүктөп, салым-чаяаныңарны, сагыш-бодалыңарны оларга бүрүн өргүзүңерзе, өгбелериңер бурун чурту — Таңды-Тыва — бажыңар ажыр маңнай-кежикти шаңнаар. (А.Д.)

Домактың кандыг-бир кежигүннү улам тодарадыр дээш, ону утка болгаш үн аяны-биле онзаландырып ылгаарын **тускайлаашкын** дээр. Онзаландырып ылгаан кежигүннерни **тускайлаан кежигүннер** дээр.

Бажыңның ээзи, орус башкы, арай сезингеш, ылым-чылым турупкан. (С. Сүрүң-оол)

Домактың шупту кежигүннерин — кол сөстү-даа, сөглекчиниде, тодарадылганы-даа, немелдени-даа, байдалды-даа — тускайлап болур.

Степан Сарыг-оол – тыва улустуң шылгараңгай чогаалчызы –
Өвүрнүң Дус-Дагга төруттүнгөн.

Ол черле ындыг кижиге: анаа олуруп албас, үргүлчү шимчээн,
хөделген, дузалашкан турар.

Авамның — мээң эң-не эргим болгаш чоок кижимниң — сагыш-
сеткили кезээде дыштыг чоруурун күзээр-дир мен.

Бистерни, школаның доозукчуларын, башкыларывыс эртемге
сундулуг болур кылдыр чагып турар.

Дараазында чылын, он сес харлыында, Чамыяң мөгелер-биле
күжүн шенежир дээш Наадымче чорупкан.

Тускайлаан кежигүннерни аас чугаага үн аяны-биле, а бижикке
биче сек азы **тире**-биле аңгылаар.

 230. Бердинген чурум ёзугаар домактардан чогаадыңар.

1. Оолак чоокта чаа, бээр кээриниң мурнуу чарында, бир тоожу-
ну номчуп доозупкан. (С. Сүрүң-оол)

чогум кажан?

чоокта чаа, бээр кээриниң мурнуу чарында,

2. Карак чивеш аразында угаанымга чырыш кыңган билиишкин-
ден, хеп-хенертен одунган дег, сырбаш кындым. (Э. Мижит)

чогум канчалдыр?

хеп-хенертен одунган дег, сырбаш кындым.

3. Бичии чылдарымдан-на эгелээш, авамның меңээ берген арга-
сүмелери, амыдыралдан чугаалап берген чижектери — мерген
чагыглары — мээмде кезээ мөңгеде сиңип калган. (Л. Ооржак)

чогум чүлери?

чижектери, ... мерген чагыглары

 231. «Ада-өгбевистиң биске арттырып каан өнчүзү кандыгыл?»
деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер.
Ажылыңарга тускайлаттыңан кежигүннерни ажылаңар.

 232. Шүлүктү аянынг номчуңар. Чогаалчының ажылыңа хамаа-
рыштыр авторнүң үнелеп бижээн аргазын тодарадыңар. *Балаттынмас,
датка чиртпес, эверевес* деп сөстөрнүң уткаларын тайылбырлавышаан,

домактың кайы кежигүнүнче кичээнгей угландырганын тодарадыңар.
«Тыва дылдың тайылбырлыгы словарын» ажыглаарын утпаңар.

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Юрий Кюнзегешке

Төрүттүнген чаагай хүнүң
Төрээн чонуң төөгүзүнден чыда калбас.
Чуртталгада эрткен изиң,
Чурумалдыг хаялар дег,
балаттынмас.

Шүлүктерде чечен сөзүң,
Багыр маадыр хылыжы дег,
датка чиртпес.

Чүрээң шыгжаан чогаалдарың,
Базырыкта көжээлер дег,
эверевес.

Читпес сөстү чаяап бижиир,
Сиилбикчиниң
кескизи дег,
демир-үжүүң

Шоюкпазын,
чидиг чорзун, —

Чоннуң мерген угааныңга
шалып ап чор. (С.Пюрбю)

1. Бирги домактың утказынга хамаарыштыр делгеренгей тайылбырлыг чугаадан кылыңар. **2.** Шүлүктүң планын тургузуңар.

233. Сөзүглелден тускайлаан кежигүннерни тывыңар, өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыын салгаш, домак кежигүнүн шыйыңар. Сөөлгү домакты ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң адынга хамаарыштыр бодуңарның бодалыңарны илередиңер.

КИЖИ ТӨЛҮ КАЯА-ДАА ЧОРУУР

Сергей Күжүгетович бодуңуң эр адын бодап, өскөн-төрээн Тываның адын сыкпайн, Россияның сайыды болуп, аравыста ажылдап, чурттап чор. Сайыт-даа болза Сергей Шойгу бодуңуң чер-чуртуңуң бөдүүн чонунуң, ада-өгбелериниң чагыг-сүмелерин утпайн чоруур. Улуг чурттуң салым-сайзыралының судалын кожуп чүкктеви-

шаан, Сергей Шойгу эвээш санныг тыва чонунуң ат-алдарын делегей деңнелинче көдүрүп, бодунуң ёзулуг эр хүлээлгезин ак сеткилдий-биле күүседип чоруур чоргаар тыва эрлерниң үлегер-чижээ болуп, аравыста чоруурунга өөрүп, ооң амыдыралының чижээнге өөренир ужурулуг бис.

Россияның намдар институту тыва чоннуң чоргаар, төлөптиг эрес оглунга 1995 чылдың түңнелин ёзугаар «Чылдың кижизи» деп атты тывыскан. Ол бедик үнелээшкин-дир. Чөптүг. Онза болуушкуннар сайыдынга ол-ла чылын элээн каш радиостанциялар болгаш журналдар «Чылдың эң-не дээрe сайыды» деп атты хайырлаан.

Ол ындыг-даа болур. Делегейде, Россияда ындыг хүндүткелдиг эр бистиң Тывавыстың, Чадаананың оглу, эң-не айыылдыг болза-даа, эң-не буянныг ажылдыг, аңаа чоргаарланып чоруулуңар, оолдар, Тываның оолдары! *(Б. Казырыкпай)*

 Сөзүглелден хамааржылга холбаазы-биле каттыжып чоруур сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар.

§ 47. Домактың делгеренгей кежигүннер-биле нарынчыт-тынары, оларга бижик демдектери

Домак причастиелиг, деепричастиелиг база деңнелгелиг бөлүг-лелдер-биле илереттинген **делгеренгей кежигүннер**-биле нарынчыттынар:

1) причастие болгаш аңаа хамаарышкан сөстөр **причастиелиг бөлүглелдерни** тургузар, олар чүве адынга хамааржып чорааш, тодарадылга, а кылыг сөзүнге хамааржып, ооң айтырынга харыылап чорааш, янзы-бүрү байдалдар болур:

Ол бөргүнүң адаандан уштунуп келген (кандыг?) *кежегезиниң дыдыраш кара дүктерин эде суйбап алган.*

Кула аьдының кырында бурунгаар үзейипкен (канчалдыр?), *душте-даа чок хөөмейлеп каап чортуп олурган.*

2) деепричастие болгаш аңаа хамаарышкан сөстөр **деепричастиелиг бөлүглелдерни** тургузар, олар домакка янзы-бүрү байдалдар болур:

Майындылар амырап хүлүмзүрээш (канчангаш?), *Киваның хойнунче бичии каьпсайлар киир октапкаш (кажан?), маңнажып чоруй барганнар.*

3) сөөлүндө **дег, ышкаш** деп эдеринчилерлиг азы **-зыг** деп кожумак, **-ла** деп артынчы кирген **деңнелгелиг бөлүглелдер** домакка тодарадылга азы байдал болур.

Аадып-чайгап өпейлээнзиг (кандыг?) уян аялга кулаамда чаңгыланып артып калган.

Дээрде сылдыстар четчип, **олуй-солуй карак баскан чүве дег** (канчаар?), чивеңейнип тургулааннар.

234. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, аттан бериңер. Аңгылаан сөстөрнүң синонимнерин тывыңар. 6-гы домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кыштагның турар черин бүгү талазы-биле шинчилеп көрүп тургаш, кыштагны үндезилеп тудар. Кыштаг турар чер хат-шуургандан **хайыы**, ыжык, одар-белчири чоок, оъттут, суглуг болур.

Кыштагга шээр малдың чылыг кажаазы турар. Кажааның иштинге чаш мал кирер шаараш кажаа турар. Чаа төрөөн мырыңай чаштарың өгге **доруктурар**.

Ийи айның соогунда черге төрөөн анай, хураганны кадарчы кижичаш малды иезинге кургады чылгаткаш, **инчеекке** суп алыр, оон аалга эккелгеш, иезинге эмзирер. Бир угда 2–3, чамдыкта 4–5-даа хой төрүптөр. (*И. Самбу*)

235. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Чааскаан ажыглаттынып чоруур база бөлүглелдер тургузуп чоруур причастииелерни тывыңар, олары канчаар ылгап алырын тайылбырлаңар. Сөөлгү домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

ЧӨКПЕК

Турнуккан өреме хайындырарга, баштай саржаа тускайланып аңгыланыр, ону хырынга кудуп алыр. Адактың сөөлүндө саваның дүвүңгө чөкпек артар, ол чөкпекти база-ла хой азы өшкү хырнынга долдур куткаш, шөлөөн черге шыгжаар. Саржаг биле чөкпекти калбак ыяш кырынга салып шыгжаар.

Чер-черде чөкпекти, саржагны кылыры аңгы-аңгы. Шынаа черниң аалдары **чодураалыг** чөкпек кылыр. Чодурааны чыггаш, тараа **согаажыңга** чуура соктааш, хүнге кадырып алыр. Ол кадырып алган чодурааны чөкпекке холуур. Чодураалыг чөкпекти Шагаа хүнүндө бузар чаңчыл турган. Кым-бир кижиниң өөңгө **шагаалап** келген кижилерге чодураалыг чөкпекти сонуургадаып чиртир.

Тайга черниң аалдары айлыг чөкпек кылыр, бестиг, үүргенелиг чөкпек кылыр чораан. Бести каскаш, арыглап кургаткаш, бир хап долдур чыып алыр. **Хайындырган** чөкпекке белеткеп алган айын, безин, үүргенезин таарыштыр холуй ургулаптар. Амыдыралдың берге үезинде, ылаңгыя частың кадыында, бестиг, айлыг болгаш үүргенелиг чөкпекти бускаш, уруг-дарыг чемгерер. (М. Кенин-Лопсан)

236. Чогаалдан үзүндүнү номчунар. Кижиниң болгаш куштуң кол кылдыныгыларынга немелде кылдыныг илередип турар деепричастиелиг бөлүглелдерлиг домактарны тодарадыңар. Ук домактарны ушта бижээш, деепричастиелиг бөлүглелдерниң кызыгаарын тодараткаш, адаан шыйыңар.

Үлегери: Шериглер кезек када чыда душкеш, хенертен күштүү-биле алгырбышаан, бурунгаар маңнажыпканнар.

Күс үези. Маңнай-оол ча-согуннуг хой кадарып чораан. Шырыш иштинден бир-ле бора куш ужуп үнүп келгеш, бир-бир будуктарга хона чазып чорааш, төшке олуруп алгаш, Маңнай-оолду кыжыраан чүве дег, алгыра берген. Күжүр эр чүү боор, дөстүнер эвес, кезек када боданып тура, чазының кирижин тыыладыр хере тыртып-тыртып, адып-ла дүжүрген. Согун төштүң бир ийинге деггеш, кайтыккан уу-биле ынаар-ла шырыш аразынче сыг дээн. А демги куш алгырбышаан, арга иштинче кылайтып кире берген. Маңнай-оол согунунуң соондан халыплаткан. Ол оозун дилеп-ле эгелээн: туруп-даа алгаш, дөрт-даяктап-даа алгаш, чыдып-даа алгаш дилеп-ле турган. Ол аразында элээн үе эрте берген. Хенертен бир-ле черде кургаг будук сынганы дыңналган... (О. Сувакпит)

 237. «Кызыл — Тываның төвү», «Хойлуг кижиги — каас», «Арыг агаарга» деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, тускайлаан кежигүннерни ажыглавышаан, кыска сөзүглелден тургузуңар.

§ 48. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгерей тодарадылгалар-биле домактың нарынчылтынары

 238. Сөзүглелде причастиелерни тыпкаш, оларның кандыг хүлээлге күүседип чоруурун тодарадыңар. Причастиелиг бөлүглелдерниң кызыгаарын шын кылдыр тодараткаш, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун айтыңар.

Малдарның даваннары дегген черниң довурак-доозуну буруңайнып чыткан. Муң-муң чылдар иштинде дээрбелеп келгенинден хойю берген доозун дойлуп, туруг бажынче киискип үнүп, чамдыктары дедир черже оожум бадып тургулаан. Чүү-хөө суп алган хавым эзер бажынга дээп, аъттың кылажының аайы-биле дагжап чораан. Дээрде хүннүң дээрбээ улгадып, сарымзык өңнүг апарган. **Араазай** шартылаалар орук кыдыында сай даштар аразынче чашты берген, аъттар даваннарынче дестегер карактары-биле утка чок көрүп олургулаар. Шупту чүве шышшың. Оът-сиген безин сылдырашпайн, оожум боданган чүве дег кынны берген. Чаъс чоокшулап олурганындан чоор бе, агаар шыксып келди. Улуг хову кежерде, **көп чугааның** ажыы чок, аян-чорукчуларның салгал дамчаан угаадыын сагып, ыт чок чору бис. (*Чинагийн Галсан.*)

 1. Бир дугаар домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. **2.** Составтыг ат сөстүг сөглекчилиг домактарны айтыңар. **3.** Карартыр парлаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. **4.** Делгерей эвес домакты тыпкаш, кол сөстүң кандыг чугаа кезээ-биле илиреттингенин айтыңар.

239. Нарын сөс каттыжышкыннарын бөдүүн кылдыр эде тургузуңар. өзек болгаш чагырткан сөстөр кайы чугаа кезектери-биле илереттинген-дир, айтыңар. Ийи сөс каттыжышкынындан шилип алгаш, домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кылган онаалгаларыңарны деңнеп көргөш, чогуур түңнелден үндүрүңер.

Мөңгүнден кылган сырга, авамның ажылдаар чери, көрүкчүлөр олурар зал, хөмден кылган идик, номнар салыр шкаф, тайгалар баштарының меңгизи, өг-бүлезиниң чоргаарланыр оглу, дазылдан кылган аяк, Москвадан келген аалчылар, Тываның девискээринде хем, бурунгу үениң тураскаалдары.

240. Причастиелерни домакта күүседип чоруур хүлээлгелериниң аайы-биле аңгылаңар: 1) тодарадылга болуп чоруур причастииелер; 2) причастииелиг бөлүглел тургузуп чорууру; 3) чүве адынче шилчий берген причастииелер; 4) болуушкун наклонениезиниң үезин көргүзүп чорууру.

ТАРБАГАН

Тоткан тарбаган даан ээрер.

Үлегер домак

Часкы көккө үзе шаптырган тарбаган арып-доруп баксыраан. Чурттап турган тейжигежиниң оџду шуут төнгөн. Тарбаган барык хүнзедир кастынып, диленип келзе-даа, чаңгыс дайнам сиген, чаңгыс дазыл-даа тыппаан-дыр эвеспе. Аштаанындан караа караңгылап, угаанын оскунуп чорааш, чурттап турган тейиниң хүннээрэк талазында кожагарга чүгле тынныг союп чедип келген.

Ол кожагар хүннээрэк талада болгаш, оџт-сиген эки үнген бооп-тур. Аштаан тарбаган аңаа турумчуп алгаш, сегип, семирип эгелээн. Күске чедир чаан угбас, кылаштай албас апарган.

Бир хүн тарбаган оџттап чорааш, кадыр ийни куду чуглуп-ла баткан. Үрүп каан сыңый дег чүве борбаңайнып, кожагарның мырыңай-ла эдээнге кээп дүшкөн-дир эвеспе. Корткан, хорадаан тарбаган кожагарже көрүп алгаш, ээрип-ле эгелээн. «Харалаан кара кожагар, сени дөзүнден тура казып кааптар мен, чашпан сиген чок кылдыр чулуп каар мен. Оџт-сигени сүүзүн чок, сүүр кара хая! Мээң караамга көзүлбе!» — дээш, дивээни-ле чок. Тарбаганның боску тунуп калган, а кожагар шимчеш-даа дивес турар болган. (Б.С.)

 1. Эпиграф биле сөзүглелдиң аразында кандыг харылзаа барын тодарадыңар. Тарбаганның частырыы чүл, харыыңарны бадыткаңар. **2.** Сөзүглелдиң кайы жанрга хамааржырын тодарадыңар. **3.** Дорт чугаа кирип турар домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

 241. Сөзүглелден причастииелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей тодарадылгалар-биле нарынчыттыңан домактарны тывыңар. Бөлүглелдерниң кызыгаарын канчаар тодарадып алганыңарны тайылбырлаңар.

Ийи хемчигештерниң белдирлежип келген черинде деспекте өртээл өө турган. Оон ырак эвесте шала тудуп каан бажың турган, ону долгандыр чонгулаан чудуктар козурт — өртээлдиң чаа тудуу ол-дур.

Оон тайгаже телефон чагылары дизипкен, сывырган-демир чок, оларның баштарында чүгле шаажаң доңгалар кылайгылаан.

...Брак эвесте селбегер бөрт дег харны көрүп кааш, өгдө аржыылын ап алгаш, Маруся чүгүрүп чеде бергеш, чуна берген. Үгдерей берген хар-биле холун, арнын амырап дүрбээн.

— А-ах, соогун! Дош-ла! — деп, эмчи дидирээн.

Арганың иштинде ыяш дырс кылдыр сыйылганы дыңналган. Ооң уунче көрүп каап, холдарын болгаш кыза берген арнын чотпушаан, эмчи кыс өртээлче арай далаш кылаштапкан. (О. Сагаан-оол)

§ 49. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгерөңгей байдал-биле домактың нарынчыттынары

 242. Үлегер домактарны кичээнгейлиг номчааш, утказын делгерөңгей кылдыр тайылбырлаңар. Дүжүрүп бижээш, причастие-биле илереттинген домак кежигүннериниң адаан шыйыңар.

Сөглээр сөстүң чигези херек,
Чиир эъттиң чаглыгы херек.

Өөрөнмээн аът хоюган болур.

Мурнай үнген кулакты
Соңнай үнген мыйыс эртер.

Эткен сөзүңгө ээ болур.

Причастиелиг бөлүглелдер кол кылдыныгга немелде кылдыныг илередип чорааш, **кылдыныг аргазының байдалы** болур: А **шык бетинде адыр баштыг терек ак талдар аразында кара чааскаан бедий берген** (канчалдыр?), бистиң чуртталгавыс алгап-йөрээгензиг (канчаар?), ам-даа турар. (Б. Ондар)

Причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген делгерөңгей кылдыныг аргазының байдалын биче сек-биле аңгылап болур.

 243. Номчуңар. Причастиелиг бөлүглелдерниң кызыгаарын тодараткаш, өзек сөзүңден харылзаалыг айтырыглардан салыңар. Домакка оларның кандыг кежигүн болуп чоруурун тодарадыңар.

1. Мергенниң эриктерин сүүр-сүүр баштарлыг даглар илчирбелендир дистинчип алган камгалап турар. (С.Т.) 2. Килиманджаро бажы аяс дээрде эртенги хүннүң херелдеринге чайынналган талыгырда

мөңгүннелип тур. (М.Х.) 3. Ушпа-чөнүк Шурту ирей оолдуң соонче кырган караан имистелдирипкен, дыка-ла үр кайгап турган. (М.Э.) 4. Бора-Булак ховузунуң бажы Бора-Хөлге бир аъттыг кижги ийи аътты четкен хап ор. (О.С.)

244. Сөзүглелди номчааш, кол утказын чугаалаңар. Причастиелерниң домактарда кандыг хүлээлге күүседип чоруурун тодарадыңар. Чурукта айытканы-биле карактарны дыштандыраар мергежилгелерни кылыңар.

ДЫШ

Кандыг-даа ажылды кылып тура, дыштанып алыры дыка чугула. Кичээлдер аразында дышты чапсар дээр.

Кижиниң мага-боду кандыг-бир ажылды үр кылып турарындан шылай бээр. Кичээл үезинде дурт-сын үргүлчү дорт олураар, көжүгө бээр. Хөй бижиттинген холдар база ыстай бээр.

Карактар база үзүк-соксаал чок ажылдап турар. Олар чамдыкта ажыңайнып, ишти кызып, чүвени бүлүртүң көре берип болур. Ынчангаш үе-үе болгаш, карактарга дыштаныр арганы бээри чугула. Кичээнгейлиг болурун негээр онаалгаларны — ылаңгыя хөй номчуттунар, бижиттинер, компьютерге кылыр ажылдарны — күүседип тура, карактарыңарны дыштандыраарын утпаңар.

245. Номчуңар. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

1. Көөрүмге, Эргеппей таалың тудуп алган, эжикке сыңып чадай-чадай кирип олур. 2. Ойларның аразында узун каъттың бажында ашкан хүннүң херели алдын-сарыг кылдыр төктү берген. 3. Сыннар баштары биле дээр хаяазы кып-кызыл апарган, ооң кырында дээр ак-көк, кара-көк, бораңгай куу кылдыр алаланып чоруй барган.

(С. Пюрбю)

 246. Домактарны номчуңар. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илерединген делгереңгей кылдыныг аргазының байдалдарын айтыңар. Бирги домакка дүүштүр чуруктан чуруңар. Чуруп алган ажылыңарның утказын эштериңерге таныштырыңар. Бажыңга онаалгага ийиги домакка дүүштүр

чуруктан чуруңар. Үшкү, дөрткү домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ой, булук деп сөстөрнің лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хем ол чарыында дагларның мөрзең-мөрзең баштары кара-көк, ак-көк, чидиг кызыл, алдын-сарыг апаргылаан, ашкан хүнче көрүп алган кылаңайнып турганнар. 2. Турлаавыстың артыгы чарыында мөзүр-мөзүр кара хаяларлыг кадыр даг хереп алган, мурнуу чарыында кылагар ак хову херли берген, ооң ындында ынаар калбак эзимнерлиг сын көгерип чыдар. 3. Бистиң үстүү чарыывыста ой аксында суг дөзү бар. 4. Кыжын оон үнген суг улуг тей кылдыр булуктай бээр. (С. Пюрбю)

§ 50. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кежигүннер-биле домактың нарынчылтынары

247. Кылыг сөстөриниң дөзүнгө 6 деепричастиениң кожумактарын немеп бижээш, кожумактарын шыйыңар. Өзек сөстен харылзаалыг айтырыгларын салгаш, деепричастиелерниң хевирин айтыңар, оларның аттарын сактып алыңар.

Чуртта-, сирбектен-

248. Бердинген схеманы кичээнгейлиг көрүңер. Байдалдарның тускайлаттына бээр таварылгазын тайылбырлаңар.

Домакка деепричастие чааскаан азы деепричастиелиг бөлүглел болуп, кол кылдыныгга немелде кылдыныгны илередир болгаш янзы-бүрү байдалдар болур: *Агарбаан өле койгун бир дазыл адаандан тура халааш (кажан?), четтирбейн барды.* (С. Сүрүң-оол)

249. Сөзүглелди номчааш, кайы чогаалдан алганын тодарадыңар. Деепричастиелиг бөлүглелдерни тывыңар, оларның кызыгаарын харыл-

заалыг айтырыгдан салып тургаш, шын кылдыр тодарадыңар. Ийиги домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Үш хонганда, шупту 12 кижиге, үш өзектиг ЗИЛ-131-биле Мөңгүн-Тайгаже арттар, хемнер ажыр углаптывыс. Ак-Довурактан үнгеш, Өвүр ашкаш, Саглылааш, Барлык баштааш, Муруг-Аксылааш, 10 шак болганда, Мөңгүн-Тайганың баары, Мугур хем унунга дүне келдивис. Кызыл-Туруг баарыга дүжүртүнүп алыр дээш, караңгы дүне ылап ол чер-дир, мында-дыр бис деп чүвени орта тодарадып чадаштывыс. Ол-даа — кижиге муңчулар барымдаа эвес, майгыннар тип одагланыр-ла! (М. Ховалыг)

 Интернеттен Тываның чурт чуруун (картазын) тыпкаш, чогаал маадырларының чораан черлерин айтыңар.

250. Дыл эртемдени, чогаалчы Чүргүй-оол Доржунуң «Ортулукка хонуп чыда» деп шүлүүнүң үзүндүзү-биле таныжыңар. Аянныг номчуңар. Шүлүктө деепричастиелерни тыпкаш, немелде кылдыныгларның кандыг янзылыг болуп турарын боттарыңарның сөзүңер-биле тайылбырлаңар. Үшкү одуругнуң бир дугаар домааның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Одагланып, сарыг шайым хайындыргаш,
Орандыва өргүп чашкаш, аартап ор мен...
Шагзыраан хүн сыннар бажын олбук кылып
Саадапкаш, хөлдүң суунда чуна берди.

А мен база магадылап, майгыным тип,
Аяс дүннү уткуурунга белеткендим.
Хоорай черниң шимээнинден шылаан ботка
Хостуг, шөлээн ыржым дүннер эм-таң болур...

Өжүп калган одаам көзөп, сегидип кааш,
Өлең черге дөжек салгаш, оруп алдым.
Өрү дээрде түмен сылдыс бүлдеңежир.
Өдүрөктер чазыладыр сугну часкаар.

(Ч. Доржу)

 1. Аңгылаан домакка хамаарыштыр айтырыгларга харыылаңар: Эм-таң деп чүл? Ыржым дүннер чүге эм-таң болурул? **2.** Хөй уткалыг сөстөрниң уткаларын тайылбырлаңар

✎ **251.** Бижик демдектерин салбышаан, домактарны дүжүрүп бижинер. Тускайлаттырган байдалдарже өзек сөзүндөн айтырыглардан салгаш, кырынга кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айыткаш, адаан шыйыңар. Ажылыңарны бот-боттарыңар араңарда хынашкаш, демдектен салыңар.

1. Хөлче элээн сүзүп кире бергеш карактарым шимдингеш шуут-ла олурупкаш тура халыдым. 2. Веранда баарында чодураага бора-хирилээ хона каапкаш шимчеп турган чиңге будукка думчуун шалып-шалып бисче шымыраш кылынгаш хирт диди. 3. Ак-Төш тура халааш ээрбишаан пөштүң унун дырбактап-ла эгеледи. 4. Оларны одура шаап будук-садыын аштап каапкаш, катап-катап кылаштап тургаш эндере эккеп алдым. 5. Отту чаза ужуткаш, будуктар серилей салгаш чөргешкилерим хөйлөң чүвүр аймаан аңаа кургады дөгөп кагдым. (С. Сүрцү-оол)

§ 51. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгереңгей кезигүннерлиг домактарга бижик демдектери

Кол кылдыныгны мурнай азы ооң-биле чергелештир болуп турар немелде кылдыныг илередип турар деепричастиениң сөөлүңгө биче сек салыр:

Ачам хапчыгаш ишти кажыктарымны дыт чөвүрээзин хайындыргаш (кажан?), өңнеп берди.

Хүннүң чылыы бүгү дириг бойдушту чылытпышаан (канчанмышаан?), улуска өөрүшкүнү сөңнеп турган.

Деепричастие-биле илереттинген байдалды тускайлаарда, ооң үн аяны-биле өске сөстөрдөн ылгалдыр адаттынарын барымдаалаар. Бир эвес байдал болур деепричастие интонация талазы-биле сөөлүңдө турар сөстен чардынмас болза, ону бижикке биче сек-биле аңгылаवास.

Дөргүн алаак оттуп, херлип-көстүп (канчалдыр?) дойлуп эгелээн.

252. Сөзүглелге аттан бериңер. Дараазында онаалгаларны күүсединер: 1) бөлүглел тургуспайн чааскаан чоруур причастие, деепричастие-лерни өзек сөзү-биле катый бир одуругга ушта бижинер. 2) причастиелиг, деепричастиелиг бөлүглелдерни ийиги одуругга аңгылап бижээш, деңнеңер. Харыыңарны делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар.

Ийи мөге **чоокшулажып** кээп, удур-дедир **хыйырташкаш**, шенектерин дискектеринге даянгаш, үзейгеш тургулап алганнар. Дашнямаа сегирип алган кижизинге черле саадаvas, бир-ле органы ажыглааш, дораан октаар кижитурган. Ынчалза-даа ол Күдеректи сегирип алгаш, чүге-ле чүве ийик, саадай хона берген. Ынчангаш өөрөнгөн чаңы-биле сагыжы дөстүнмейн, ана хайныгып каап, таварып кээп турган. Бир-ле таварып келгеш, Күдерниң эктинден туда чоруй, солагай талакы будунче тепкеш, чая тудар деп чыдырда, Күдер ол буттан алгаш шелерге, Дашнямааның идиин уштуна берген. Чон аразында хыи ханып, кочулап **каттыржыр**-даа улус бар. «Моол чон база-ла манчы-кыдатка базындырган болгай. Октапсыңза, таанда, тыным оочулап бээр ыйнаан» деп, Күдерек иштинде боданган.

Дашнямааның идиин кедиргеш, кандыг тудуштуг турганыл, ынчаар туттунуштуруп кааннар. Дашнямааның шыдал дээрге черле ырмажок. Ооң холунуң туткан черлери аарып-саргып турар. Кончуг улуг амытан Күдеректи черже чыпшыр база-ла берген. Күдерек турган-на күжүн чыггаш, сөөк-даяан кызырадыр хөндүрлүп кээп, оң буду-биле агаарга хос тепкеш, оң холу-биле Дашнямааның читкезинден шеле чоруй, сүре мунуптарга, бурунгаар ийи-үш халып чоруй, доңгая кээп дүшкөн. (И. Бадра)

 1. Чүгле хүреш темазынга хамаарышкан сөстөрнү ушта бижирер, дылда оларны кандыг термин-биле адап турарыл? **2.** Аңгылаан кылыг сөстөрүндө хевир өскертир кожумак (-ш/...) кандыг ниити утканы илередип турарын тодарадыңар. **3.** Кавычкаларны чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

 253. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Деепричастиелерниң хевирлерин айтыңар, оларның чааскаан азы бөлүглөп тургузуп чоруурун тодарадыңар. Бирги домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

АҢГЫР ООЛДАРЫ

Мээң-не кырган-ачам, тодаргайлаарга, мээң адамның улуг акызы кижитичизинде база тенектенип, бир чазын аңгыр оолдары тудуп алгаш келген. Оларны бир чүвеге суп азы хойлап-даа албаан, а аъттар ышкаш четкилеп алган кижитидир. Күжүр чаш аңгырлар буруп, кылашташпас боорга, бир-ийи дуңмалары оларның соондан үргүткөн келгеннер.

Кырган-авам оларны көрүп кааш, улуг оглун чула кымчылааш, аңгыр оолдарын шаараш шоодайга суккулааш, оларны тудуп ал-

ган черинге аппарып салдырткан. Шору ырак черге кылашташкан болгаш, аңгыр оолдарының даваннары база ханзырагылай бергилээн болган.

Ол кырган-ачам улуг эр бооп өзүп келгеш, мырыңай өгленип-баштанып алган турда, хенертен ооң буттары бастынмастап аараан чүве-дир. Хамнарны хамнадырга-ла: «Ужар куштуң хилинчээ четкен-дир!» дижир болган. Беш-алды чыл улай аарааш, шаг боорда сегээн.

Өршээ, бурган! Харын-даа ол аңгыр оолдарын кырган-авамның диригге аппарып салдырыпканы чаяан болган, оон башка кижиге болбас кижиге деп, хам-ламалар номчаан. (М.Эрген)

☞ Сөзүглел чугааның кайы хевиринде бижиттинген-дир (тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын)? Харыңарны бадыткаңар.

254. Бир кылыг сөзүнден шилээш, ону деепричастиениң шупту хевирлеринге салыңар. Ук деепричастиелер чааскаан чоруур болгаш бөлүглелдер тургузуп чоруур домактардан чогаадыңар. Бир домакты шилээш, морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

§ 52. Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кезигүннер-биле домактың нарынчыттынары

☞ **255.** Бердинген домактарны диктант кылдыр бжиңер. Домактарның онзагайын тайылбырлавышаан, деңнелгелиг бөлүглелдерниң кайы сөске хамааржып турарын айтыңар. *Огланьыр, шонуп келир* деп сөстөрниң синонимнерин тывыңар.

канчаар?

Үлегери: Шарылар, эззиниң далашкан сеткилин билген дег, бөлдүнчүп, чаш харны элезин-биле холуй былгавышаан, даваннарын дазырадып, баштарын чайып каап, ылгын-ылгын базыпканнар.

1. Бистер аастарывыс ажыдып алган, мугулай сарыг аастыг куш оолдары дег, турган-на черивиске кезек ыт чок тургулап калдывыс.
2. Орай күстүң кыскалаан хүнү шагда-ла даглар ындынче, коңгулунче чаштып кире халаан кызылзымаар дииң дег, ажыт кире берген.
3. Шаанда болза чүү боор, эр апарган кижиниң күзели эзер-чонактыг

аът, содак-шудак болур чүве-ле болгай. 4. Эгинден хөлчок аар чүьктү дүжүр октапканзыг, сеткил-сагыжым чырыш дээн соонда, Чүрекпенниң мени уткуй огланып халып кээри дег, эртенги сериин күскү кудумчуда ийи кырган адашкыларже үне-ле халыдым. 5. Шойдактың арнынче көөрүмге, ооң шырайында, карактарының көрүжүнде бир-ле улуг кижилерге дөмейзимээр шириин, эр кижилерзиг аажы-чаңның им-сомазы, эртенги хүннүң хаяязының даглар баштарын шонуп келири дег, чырыткыланып турду. (А. Даржай)

Деңнелге болгаш аңаа хамааржып чоруур сөстөр **деңнелгелиг бөлүглелдер** тургузар. **Ышкаш, дег** деп эдеринчилерниң болгаш **-зыг** деп кожумак болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының дуказы-биле тургустунган деңнелгелиг бөлүглелдер **кандыг? канчалдыр? кайы хире?** чергелиг айтырыгларга харылаттынмышаан, домакка тускайлаан **тодарадылга** азы **кылдыныг аргазының байдалы** болур.

Дыткан дүк чулагайлары ышкаш (кандыг?) ак-ак булуттар көдүрлүп үнүп турган.

Бир көк-хөкпеш оларның чанынга ужуп келгеш, төжек бажынга хонупкаш, **аьш-чем дилээнзиг** (канчалдыр?) эдип олуруп берген.

Бижикке кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдары бөлүк сөстөр (бөлүглелдер) кылдыр ажыглаттынганда, оларны биче сек-биле: домактың мурнунга турганын сөөлүнден, а ортузундаазын — ийи талазындан аңгылаар.

Домакка тодарадылга болгаш сөглекчи болуп чоруур деңнелгелерни биче сек-биле аңгылаvas: **Кижиниң ишти-хөңнү дээрде сылдыстар дег** (кайы хире?) талыгыр, билиш чок, санаттынмас, аштынмас боор-дур.

Хамаарышкан сөстөрүндөн грамматика азы интонация талазы-биле чардынмас, оларның-биле тудуш холбаалыг деңнелгелерни биче сек-биле тускайлаvas. **Эзир ышкаш** (кайы хире?) эрес, **хартыга дег** (кайы хире?) кашпагай.

256. Деңнелгелер болгаш деңнелгелиг бөлүглелдерлиг домактарны аңгылаңар, харыыңарны бадыткаңар.

1. Оолдар, уруглар, мыжырашкан бора-хөкпештер ышкаш, мурнун былаажып, шуугап чоруп органнар. 2. Өгге, кырынче суг кудупкан өрге дег, көк шалбаа чүве кирип келген. (С.С.) 3. Хураганмай томаанныг кара-кара карактары-биле дорт көрүп, оон ыңай чүү боор эвес дээнзиг, ыт чок турган. (О.С.) 4. Кырганнар-даа, ча-

лыылар-даа, уруглар дег, кыдыраажын, үжүглелин холдан салбас... (С. П.) 5. Ол мунган аъды-биле кожа бир богба чедип алган, тенек-танак оолдар-даа ышкаш, оруктуң ол-бо талазынче аскымнадып каап чоруп орган. (Ш.К.) 6. Думчуун буттарының аразынче киир суп-каш, ам-на чык кылдыр удуптайн дээнзиг, дүрүжүп чыдыпты. (С.А.) 7. Дуу көрүнчүк дег кылая берген чыдар Чедер-даа ачылыг хөл бо! 8. А менден ырак эвес дөктүрөк кырында бир куш, олурту шаап каан доорбаш дег, сөскее берген олуржук. (С.С.) Сактырга-ла, эгээртинемес хөй алдын, мөңгүн тып алгаш, ону канчаар үлежир аайын тыппайн, арга-сүмө солчуп, бөкперлежи бергензиг болган. (А.К.)

  257. Мергежилгеде бердинген быжыг сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырлап бжиңер. Аңгылаан фразеологизмнер-биле до-мактардан чогаадыңар. Чүнү чүү чүвеге деңнеп, дөмейлеп турарын тода-радыңар. Онаалганы эртемден Я. Хертектиң фразеологизмнер словарыга даянып тургаш, күүседиңер. Я. Хертектиң эртем ажылдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

Карак огу дег камнаар, **ыт дылы дег**, чаңгыс хепке куттурган дег, чаг иштинде бүүрек дег, чанчык иштинде таакпы дег, **сугнуң ийи дамдызы дег**, **суг курту дег**, өл хаак дег, дыргак каразы дег, **бир хепке кудуп каан дег**, аасташ үңгүр дег, аксын тебе тепкен дег, аксында суг пактап алган ышкаш, арны ак тос дег, **арны-бажы өрт дег кызар**, арны-бажы өт дег саргарар.

258. Шилилгелиг онаалга. «Мээң эжим» азы «Төрээн черимде» деп темага характеристика, омур-хевирлиг, чурумалдыг чугаадан чогаа-дып бжиңер. Ажылыңарга үстүнде мергежилгеде быжыг сөс каттыжыыш-кыннарын ажыглап болур силер.

Үлегери: Чүгүртүлөңнээш кара-хүрең карактарлыг, чугаазы дээрге ды-дык таардан төгүлген тараа дег, сааңайнып-ла турар, бир-ле чүвеже да-лашкан чүве дег, буу-хаа чоруп чоруур эр чүве.

Та канчап оон үнүп келген чүве ийик, ол туругнуң кырында чаңгыс чодур кара пөш, хереп келген адыг дег, сербее берген тур. (С.П.)

**§ 53. Делгерөңгей болгаш делгерөңгей эвес адалгалар.
Домактың адалгалар-биле нарынчылтынары**

259. Айтырыгларга харыылаңар.

1. Эге класстарга адалга дугайында өөрөнгөн билииңерге даянып, ооң тодарадыын бериңер.
2. Адалгалыг бөдүүн домактан аас-биле чогаадыңар.
3. Адалга домак кезигүүнү болур бе?
4. Аас болгаш бижимел чугаага адалганы канчаар ылгап алырыл?

260. Аянынг номчуңар. Адалгалыг домактарны тыпкаш, оларның характеристиказын бериңер. Оолдуң чүү дээш өөрүп турарын тайылбырлаңар.

...Бир катап хоюмну чүм черге ээдип кааш, дүьште чанып келген мен. Кажаа тиинден бакылап көөрүмге, элиим көк сигенни бичиилеп чип каап, тазта сугну пактагылаан тур. Амыраанымны чүү дээр силер!

— Ураа! — деп алгырышкаш, өдек коптарган ачамга халып чеде бердим. — Элиивис сиген чип, суг ижип тур, ачай!

Ачам база дерин чодуп, хүлүмзүрөөн тур:

— Ол-ла болгай, оглум. Ам-на сегип үне бээр боор оң. Чаңчыга бээр деп билдим-даа.

Оон анай-хураган суггарган авамга барып чугааладым. Оон өөндө олурган Чолдак-Кадай кырган-авамга өөрүнчүг медээ чедирдим. Кожа аалдарже-даа маңнаар чыгыы мен... (К-Э. Кудажы)

Адалгалар бөдүүн азы **делгерөңгей** болур. Адалганың мурнунга ону тайылбырлап, утказын делгемчидип чоруур сөстөр тургулаар, ынчан адалга **делгерөңгей** болур:

Чоогунда дөмейи чок

Чоргаар, чараш Хайыракан,

Дөрде чалаан шимелгем бооп,

Төрөөн черим каастап тур сен. (С. Пюрбю)

Адалгалар домакка чаңгыс аймак кылдыр база киргилээр:

Эргим эштер, оолдар, кыстар,

Энерелдиг номчукчулар!

Човатпайн-даа, мактавайн-даа,

Чогаалымның маадыры

Чоргаар уруг Чечекти маа

Чолуктуруп, бараалгадыйн. (С. Пюрбю)

Адалгалар домакты нарынчыдып турар-даа болза, олар домак кежигүнү болбас.

261. Утка аайы-биле аңгылаан темалыг бөлүктерге тааржыр адалгаларлыг домактардан чогаадыңар, чогуур черлерге бижик демдээн салырын утпаңар. Билириңер шүлүк, ыры, калбак чогаалдардан чижектерни ажыглап болур силер.

1. Эр кижиге хамаарыштыр ажыглаар адалгалар:
2. Херээжен кижиге хамаарыштыр ажыглаар адалгалар:
3. Танывазы кижилерге хамаарышкан адалгалар:
4. Төрөл-дөргүлге, чоок кижилерге хамаарышкан адалгалар:
5. Амылыг бойдуска хамаарышкан адалгалар:
6. Төрөөн чер-чуртка хамаарышкан адалгалар:
7. Тускай мергежилдиң кижилеринге хамаарышкан адалгалар:

262. Домактарны аянныг номчуңар. Адалгаларны карандаш-биле борбактай шыйып ылгаңар. Бөлүк бүрүзүнүң онзагайын эскерип, тайылбырдан бериңер. *Чоожай* деп сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

I.

— Кайыын келген, кай бар чыдар
Хаваанда көстүг,
Караанда оттуг,
Опаң-чипең оглум? — деп,
Ашак айтырып-тыр.

II.

— Аваа-Чечен эки угбавыс,
Чүге мынчап ажындың,
Чүге мынчап кемзендиң? — деп айтырган. («*Бокту-Кириш, Бора-Шээлей*»)

III.

— Силер бүхтээ, арбан-аймак, агбий-хөөгүт, ажы-төл, чон-хошун,
амирхын-на тур бе?

— Амирхын, амирхын! Ал-бодуңар, аал-ораныңар сол, менди,
аарыг-аржык, думаа-ханаа сермээлдиг-ле бе?

Фашистиг Германияга удур ССРЭ-ниң Ада-чурт дайыны эгелээн үе харын ол-ла боор, кышкы хүннерниң бирээзинде өөвүстүң дөжек талазында кадайлар улдуң, чоожай сырыгылаан, чүгк баарында кезек эр улус падар аяктарда далган нугаан олурганнар. *(С. Молдурга)*

IV.

Капитан Кечил-оол илеткээн:

— Эжим полковник, Тыва Арат Республиканың ийи чүс кижии составтыг эки тура отряды немец-фашистиг эжелекчилер-биле тулчурунга белен. Дөрт дугаар эскадроннуң командири капитан Кечил-оол. *(К-Э. Кудажы)*

263. Бижик демдектерин салгаш, адалгаларны делгеренгей кылдыр эде тургузуңар. Ук адалгалар чымчак сеткилди, төрөл байдалды, хүндүлөл ёзулалын илереткен турар ажурлуг.

— Оглуң канчап ойладып чорууруң ол угбай? — деп, каржып эрткен аъттыг кижии айтыра каапты.

— Аа, сен сен бе Тараачы! Шак чип алганы ол-дур ийин. Аъттыг кижии эмчиже халдып көрөм! — деп, авам бо ыйнаан...

— Шак чивээн. Кичээл үскен оол-дур. Шүүдевеңер эмчи. Силер база оожургаңар угбам. Маадырның кадыкшылынга хоралыг, коргунчуг чүве болбаан. *(А. Даржай)*

— Баа-Хөө онааң канчалдың аал? Шөлдүң өске чартыныга хүрежип тургаш, эскербедим ийин — деп, Отканчык айтырган.

— Ойт, сен база хүрежириң ол бе хеймерек? Хаа, кээргенчиин аа, чаш дуңмамның — деп, угбазы Садыкай ыглаар чыгыы дуңмазын кээргеп, алгырган. *(И. Бадра)*

264. Аянынг номчуңар. Домактарны аңгы-аңгы аян-хөөннүг кылдыр таарыштыр номчуңар.

— Күдер, сен ол онааңны туттуң бе? — деп, Бакыйлаң каттырып айтырган.

— Чаа канчаар, уругларым, ха-дуңмаларым!

— Аай-да, дыңнап олур мен, хайырааты — деп, Эзирбен үзеш кыннып мөгейген.

— Сен, аныяк кижии, ол Танай, Тонай сугларга барып дыңнадып көрөм харын, оглум — деп, Бокуу угбай дилээн.

— Байырлыг, улуг өгбе, Алдай-Буучу чаякчы! — деп алгырып чоруй, Эзирбен отту чаштап келген. *(И. Бадра)*

§ 54. Адалгалыг домактарга бижик демдектери

Адалгалар домактың **эгезинге, ортузунга, сөөлүнге-даа** туруп болур. Адалгаларны боттарынга хамаарышкан сестери-биле бижикке **биче сек**-биле аңгылаар: **Ядараан куурумчулар, чоп аңгадай берген тур силер!**

Онза интонация-биле адаттынар адалгаларның соонга **кыйгырыг демдээ** салыр: *Аржааныңга үр-ле каксыр аргам чок-тур, Аарышкым намдадыптың, өршээ хемим!* (А. Үержаа)

Адалгалар **утка талазы-биле ылгалдыг**: чамдык адалгаларны анаа адаар, бир чамдыктарын кончуй аарак адаар, өскелерин өөрүп азы чектеп адап болур, ынчангаш оларны янзы-бүрү аялгаларлыг адаары чугула.

265. Аянның номчунар. Делгеренгей адалгаларлыг домактарны тыпкаш, ушта бижип алыңар. Салдынган бижик демдектерин тайылбыр-лаңар.

Хүн бүрүдө эки-бакты үлешпишаан, деңге көрүп, эгин кожа чурттап чоруур төрөөн чонум сагыш-хөңнүм шаам-биле көрүп, билип чоруур болгаш, «Чүгле чаңгыс мээң хей-аъдым кайыл?» — деп-даа шыдавас мен. Кандыг хову ортузунда, кандыг каарган дою болуп чыдар чүвөл? Таанда-ла, өршээ дадай!.. Байлак-чараш мээң төрөөн чуртум, бажы бедик төрөөн чонум арыг-чаагай тура-хөңнү, ажыг дери, кызыл күжү база ынчаар ажырымнаан каарганнар дою боор деп барган чоор бе? Кайда силер, кайда силер, хей-аъдымны чүглендирген күчүлүглер, кайда силер? Кайда силер, чидиг бис дег чиге көргөн шиитпирлиг көрүштүглер, кайда силер? Кайда силер, коргуп билбес арыг бедик чүрөктерлиг, кайда силер?! Кайда силер, ээнзирөөн дээримниң ёзулуг-ла күштүг ээлери, кайда силер?! Кайда силер, төрөөн черим хостуг болгаш күштүг чоргаар эзирлери, кайда силер?! Кайда силер? (Э. Мижит.)

1. Адалгаларны кымнарга хамаарыштыр ажыглааныл? **2.** Авторну дүвүредип чоруур нарын айтырыгны тодарадыңар. Төөгүлүг эрткен үе-биле амгы амыдыралды деңнеп чугаалаңар. **3.** Боттарыңарның бодалыңарны илередип, авторнуң айтырыгларыңга харыы кылдыр чогаадыңардан бижичер.

266. Бердинген сөстөр домакка баштай кол сөс болуп чоруур, ооң соонда адалга болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадыңар. Ынчангаш ол домактарны онзагай аян-хөөн кирип турар кылдыр номчуңар.

Оолдар болгаш кыстар, төрөөн чуртум, хөгжүмчүлөр, алдын хүнүм, чаңгыс чер-чурттугларым.

 267. Кыска эдертиг. Пландан тургузуп алгаш, кыска эдертигден бижиңер.

ШОГЖАЛ ИРЕЙ

...Шогжал ирейниң аажы-чаңын билбес кижини ооң шүгүмчүлөлдиг сөстөрүн дыңнааш, «Бо черле багайдан башка, билир чүвези бар ашак боор бе, эки чүве черле эскербес, багай-ла, багай дээр кандыг аайлыг кижини апарды бо» дизе-даа хөңнү-ле. Шынап-ла, эки дээр чүвези ховар ирей, безин чадаарда Шойдактын школага алган демдектерин, ылаңгыя үш хамаанчок, дөрттү безин хоомайзынар болгай. Бир катап арифметикага хыналда ажил кылдывыс дээривиске, мынча деп айтырган чүве:

- Кандыг демдек алдың, оол?
- Дөрт! — деп, Шойдак шала дыңзыды харыылады.
- Зынаачыт, дөрт ышкажыл. Хоомай-дыр.
- Кончуг берге бодалга болду.
- Дөмей-ле хоомай-дыр. Дөрттен өрү демдек чок чүве бе?!
- Бар-ла, беш.
- Беш алыр ышкажыгай. Ол-дур, эр кижиниң демдээ. Сен каш алдың, Маадыр? — деп менден айтырды оң.
- Үш — деп шала багайтыр харыыладым.

Ирей холдарын ооргазынга чүктенипкеш, өрөөлдиң иштинге ыңай-бээр кезек токкуладыр басты. «Санчок, санчок!» дигилеп, таалайын таккыладып, суккуругулааш, хөнертен тура дүшкеш, оң холун өрү суна каапкаш, айтыр-салаазы-биле дүргени кончуг агаарны кезе шаапкаш, бисче хыйыртап кагды. Шойдак мээң шенээмден тырта каапты, үнөөл деп имней-дир. (А. Даржай)

268. Адалгаларны делгеренгей болгаш делгеренгей эвес деп бөлүктээш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Чогаалдың кайы жанрынга адалгалар делгеренгей ажыглаттынып турар-дыр, чылдагаанын тайылбырлаңар.

Тыва, Тыва — Азий диптиң төвү сен, чүрээ сен! Сеңээ алдар, Тыва Республика! (С.С.) 2. Саарыг санай көвей ырлыг Хемчик, Хемчик, төрөөн хемим, ам-даа ырла. (С.С.) 3. Күжүр чуртум, чараш чуртум, байлак чуртум, күштүг чоруум сенде болгаш, ынак-тыр мен. (С.С.) 4. Хөрээ бедик Саян даглар! Сеткил делгем, хөрээм хостуг, сен дег кадыг-быжыг чорууйн. (Ш.Ч.) 5. Төрөөн ием, ынак чуртум — Россиям! Төлүң үнүн — чүрээм сөзүн бараалгадыйн». (Ч.Ч.) 6. Каң хүлер от чаячым, өршээ хайыракан! (А.Й.) 7. Аарыг-аржык чок аржаан силерге аарыым айыткап келдим, Алдын аржааным! (А.Й.) 8. Хайыракан арт кыры! Амыр-чаагай, менди ажып келдивис, өршээ! Өршээ хайыракан, дөрт чүгүм, дөртен таңдым, хайыракан! Өршээп көргөр, Сылдыс, Шолбан, өскүс мени кээргеңер... (Ч.Ч.) 9. Хүнүм! Хүнүм! Чараш хүнүм! Хүнзедир-ле чырып кээр сен. Ишчи чонга, аяс хүнүм, изиг байыр чедирер сен. (Ю.К.) 10. Эш командир! Орукка сезинчиг ийи кижини туттувус. (С.Т.) 11. Хөрээ бедик Саян даглар! Сеткил делгем, хөрээм хостуг, сен дег кадыг-быжыг чорууйн. (Ш.Ч.) 12. Кускун, кускун, чажырбайн чугаалап көр, каптагайда эң-не берге үүле чүл аан? (А.У.)

269. Төрөөн чогаал номундан адалгаларлыг домактардан дараазында чурум ёзугаар ушта бижинер: а) аңгы домак болуп чоруур: б) домак эгезинде, ортузунда болгаш сөөлүндө турар. Адалгаларның кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин айытпышаан, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Бир домактан шилип алгаш, ооң синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

§ 55. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар дугайында билиг

Домактың утказынга немелде тайылбыр киирер болгаш домак иштинге кижигүннер-биле грамматиктиг харылзаа чок, домак кижигүнү болбас сөстөрни, сөстөр каттыжышкыннарын **кирилде сөстөр, кирилде домактар** дээр.

Кирилде сөстөр, кирилде домактар чугаалап турар кижиниң чугаалап турар чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын көргүзөр:

1) кандыг-бир медээге хамаарылгазын көргүзөр: **Дадайым**, чүү улус ирги? (О. Сагаан-оол)

2) бүзүрээнин, бүзүрөвээнин, даап бодаанын, кайгаанын... көргүзөр: **Карак-ла бо ыйнаан!** Бо Бараан-оолдуң өөндө чоруур өскүс дуңмазы ышкаш чүл моң, ашак! (С. Сарыг-оол)

3) чугааның (медээниң) үнгөн дөзүн, дес-дараалашкаан көргүзөр. **Кырган-авамның чугаазы-биле алырга, төрөөн чуртөг-бүлөгө дөмей, ол, бирээде, демниг болур, ийиде, бот-боттарын хүндүлөп чоруур, үште, чүү-даа чүвөгө сонуургалдыг болур, ындыг болганындан күчү-күштүг болур.** (Л. Ооржак)

4) бодалдарны түңнээр уткалыг кылдыр көргүзөр: Сүлдем ирей чагыг-сөзүн берип турган: «Шын-дыр, оглум. **Бирээде, чаактыгга чаргың алыспа, ийиде, чарынныгны адаандан үндүрбө, үште, чалгынныгны кырыңче үндүрбө, адак сөөлүндө, амыр-менди чор, оглум, аалыңче чанып кээр сен, оглум!»** (К.-Э. Кудажы)

270. Бердинген кириилде сөстөр-биле кыска домактардан чогаадыңар, оларның илередип турар уткаларын тодарадыңар.

1. Аас-кежи бооп, 2. Харалаан, 3. Экизи көргөн, ...
4. Куштар, мен бодаарымга, ... 5. Шынап-ла, ... 6. Сээңии-биле алырга, ... 7. Бирээде, ...; ийиде, ..., адак сөөлүндө, ...

 271. Сөзүглелге аттан бериңер. Чедир салдынмаан үжүктөрни киирбишаан дүжүрүп бжиңер. Кириилде сөстөрни төгөрик кылдыр шыйгаш, кырынга чүнү илередип турарын бжиңер.

Доржу ыракта ракета чырыын, аай-баш чок адышкы(н,нн)ар даажын дыңнап, үңгөп-ле олурган. Ам мырыңай үпчү боду кош-кап, шаг-шинээ төнүп келген. Ол хирезинде-ле соястап-ла олурган. Сактырга, чер ту...унмас, боду угдунмас, дедир тайып турар ышкаш апарган. Ооң соонда караа дуглалып, кулаа дүлөйлөп, ш(ы, ы)ңайны берген...

Доржу ми(н, нн)ип келирге, өөрүнүң аразында чыткан. Оон будун так кылдыр шарып каан болган. Ол аразында Оюн халып келген.

— Күжүр эрни, эрес-ле чорук кылдың, сээң кажар аргаң эвес болза, немецтер бисти кыргый тудуп кааптар ийик. Буд(у, уу)ңче чиик балыгланы берген-дир сен, ажырбас оң, ийи хонуктан маңнай бээр сен, хой хан төгүлгөш, медеделиң оскунупкан чыдырыңда, тып алды-выс — дээш, ооң эктин часкагылаан.

— А «дылдарывыс» канчалды, эш командир?

— Канчап канчаар боор, э(к, кк)елдивис. Оларның өчүүндөн Ровнода дайзынның мөөңнеп алган күжү билдинген. Ол дээш, биске полк командириден мактал чедирди, ону дамчыдып каар дээш келдим. Че, байырлыг, Доржу!

— Байырлыг, эш командир!

① **272.** «Тыва эки турачылар» деп темага кыска чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыгга кирилде сөстөр, кирилде домактардан ажыглаңар.

§ 56. Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчыттынары, оларга бижик демдектери

Кирилде сөстөр сөс каттыжыышкыннары болгаш домактар-даа кылдыр хереглеттинер: шынап-ла, чугаажок, магатчок, хайлыг, бак чаяанныг, хугбай, аас-кежи бооп, чижээлээрге, бирээде, ийиде, адак сөөлүнде, ядараан, бодавыже, шынын сөглээрге, допчулап чугаалаарга, чүге-ле ийик, хирезин бодаарга, силернии-биле алырга, мен бодаарымга дээш оон-даа өске.

273. Кирилде сөстөрниң домакта илередип чоруур утказын тайыл-бырлавышаан, бижик демдектерин салыңар.

1. Шынап-ла оолдар, чоннуң эрте-бурундан чугаа-домаанда адазы өлүр — оглу артар, аъды өлүр — баглаажы турар, оглу барып тугун тудуп, чааны базар — чуртун тудар дижир болгай. (М.К.-Л.) 2. Чүвениң шыны херек бо черниң чурттакчыларының амыдырал-чуртталга байдалын мырыңай билбес мен. (Н.К.) 3. Та канчап оон үнүп келген чүве ийик ол туругнуң кырында чаңгыс чодур кара пөш, хереп келген адыг дег, сирбее берген тур. (С.П.) 4. Адактың сөөлүнде хавыктай тыртып аар бөрттү кышкы бөрттерниң кырындан дуй тыртып кааннар. (М.К.-Л.) 5. Оон чүү боор Артыш хөй-ле элдеп-эзин ужуралдарын хөөрөп, эрткен амыдыралын эптиг-ээлдек, уран-чечени-биле Даянага дамчыдып турда чүге-ле чүве ийик дыка-ла таарымчалыг болган. (В.С.) 6. Амгы шагның ёзузу-биле алырга бистиң түрк уктуг өгбелеривис бойдушту камгалаарының аргазын кижилерниң каң кадыын хумагалаары-биле бир дөмей көрүп, мерген угаанын салгакчыларга арттырып чораан. (М.К.-Л.)

274. Кирилде сестер болгаш кирилде домактарны аңгылаңар. Бижик демдектерин салыңар. Кирилде сестерниң домакка илередип чоруур утказын тайылбырлаңар.

1. Эрестиң сагыжын кижиге билер эвес ол Анай-кыска бир эр «күдээлеп» турган деп чугаа дыңнап кааш, ынакшаан кызын тоовайн барза. (К.-Э.К.) 2. Сээң бодалың биле алырга тайгаже кым даа үнмес ышкаш чүл? (М.Э.) 3. Ам көрүп көөргө ол хамык «ирбиш оолдарындан» малчыннар-даа, чылгычылар-даа үнген болган. (Б.С.) 4. Ол чазын чаяан бооп аңнап чорутпаан болзумза, бо аът кулун турда бөрү чип каар турган-дыр. (К.Л.) 5. Силер мен бодаарымга шагзыраан дыр силер. (Ш.С.) 6. Адак сөөлүндө, чер, дээр, чыпшыр кадапкан дег, тутчуп, караңгызы дүне ышкаш, черниң өрүзү-даа, кудузу-даа билдинместээн. (К.Д.) 7. Па дадайым силер бир-ле дугаарында Верашинге барып чорааныңар ол бе? (Д.С.) 8. Даргамның сөзү-биле алырга кижиге бүрүзү чылыг кылдыр кеттинген турар ужурлуг. (М.К.-Л.) 9. Алыс шынын алыр болза чорумал оол төрели эвес болгай. (М.К.-Л.) 10. Биеэде ынчан сен бичии турган сен кожавыс аалга чыыш болган. (Б.К.) 11. Чүвениң шыны херек бо черниң чурттакчыларының амыдырал байдалын мырыңай билбес мен. (О.С.) 12. Бистиң уругларывыстың (Школа-интернаттың ажылдакчылары кижизидип турар уругларывысты ынчаар адаар улус бис. Өөрөнгөн чаңым-биле чагаага база «бистиң уругларывыс» деп бижип ор мен) кадыкшылы багай дээрден башка, каң кадык уруглардан дорайтаар чүзү-даа чок. (Ш.С.)

 275. Кирилде сестерлиг домактарны тыпкаш, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар, бижик демдээн салганын тайылбырлаңар. Болдуна бээр таварылгада домактарга кирилде сестерден киригеш, аянынг номчуңар.

ШУУРГАН

— Чаа, кончуг шуурганың ол-ла болгай, дарга, ам канчаар бис? — деп, эш Бадаң-оол менче хая көрүнгөш, харызын манаан тур.

— Черге хонар эвес, чортуп олура билер бис ыйнаан — дидим.

— Кайын боор, кончуг чер болгай: кижиге-даа, мал-даа өлүрөр, хары-биле кады чудурук дег даштарны хадыдып үндүрүп кээр, озалдыг чер болгай — дидир.

Ындыг болза-даа доктаавайн, харын чортуп-ла олура бис. Ол шуурганның бажы биске чедип келген, кижини, шынап-ла, аъттан аңдара шавардан ыят чок хире апаарда, көргөй бис аан дидим.

Шынын чугаалаарга, кончуг-ла шуурган-дыр. Эгелей бээриниң демдээ кончуг көвей боор. Ук шуурган эгелээр деп келгенде, хамык куштар, көк-бугалар чүс-чүзү-биле куду ужуп бадар, хамык те, чуң-малар база хаяның баарыңга ыжыкталып чедип кээр болгаш Тоолай-лыг хемниң бажы — Саадак арттың кырыңга кончуг хөкпек кара, чамдыкта мырыңай ак булут чедип кээр чүве-дир.

Бичии чортуп олурувуста, хат дам-на барды. Ам ажар болза хоржок, маңаа хонуп алыр болза, тааржыр боор деп чугаалажып алгаш, ыңай-бээр боданырывыска, чаңгыс-даа аал чок. Ам канчаар, база бичии чортар-ла бооп-тур ийин дээш, чылар-чылбас бурунгаар-лап олур бис.

Бир кызааны эрткеш, оргулак кыламаның кырыңга чортуп үне бээривиске, мурнувуста ыңай-бээр элеңнээн, хемниң ол-бо талазынче хараан, боолуг, улуг-ла чүве чүктеп алган ашак базып олур.

«Чок болза аңнап, боолап өлүрүп алган чуңмазы боор, чок болза ая кезип чорааш, оон адырып алган чуңмазын чүктеп алган ашак боор» деп, арай сеткиливис амырап, «аал-уул бар чадавас» деп чоруп олур мен...

Чоокшулай чортуп кээривиске, аңчызы шын болган. Чүктеп алган чүвези аң эвес, негей тону болду. Ынчаарга чоокта аал черле чок, демги сагыжывыс хей болган, «ынанганың бажын ыт чизин, ыңгыр-жааның бажын өрт чизин» деп бодап кагдым.

Чаа, канчаар, бо ашак-биле хөөрежип хонар-дыр дишкеш, калбак даштың баарыңга чүү-хөөвүстү дүжүрүп алгаш, аъттарывысты ол дораан оъткарып каггаш, от одап, ол аңчы ашактың азарганчыг ынай пажыңга шай, быдаа хайындырып ижип, кажан-на шуурган намдай бээр болду деп чугаалажып олур бис.

— Бо шуурганның намдаары эртен-не чүү ийик, бо хүн-даа намдавас, бо ынчап баарга, хоржок чер — деп, ашак ынча диди.

(С. Тока)

§ 57. Нарынчыттыңан домактарның сөзүглел тургузарыңга ужур-дузасы

276. Нарынчыттыңан домактарны тыпкаш, характеристиказын беринер. Сөзүглелде бөдүүн домактарны хөйү-биле ажыглаанының чыл-дагаанын тайылбырлаңар, олар домакка кандыг аян кирип турар-дыр? Домактарда тире демдектиң хереглеттингенин тайылбырлаңар.

НАДЯ РУШЕВА

Амыдыралда бүдүштүг, кижизиг мөзү-шынарлыг херээжен кижилер эвээш эвес. Чижээлээрге, Тываның бирги балериналарының бирээзи Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева болгаш ооң дун кызы⁶, кайгамчык чаяанныг, бүгү делегейге алдаржаан чурукчу уруг — Надя Рушева. Ол интернационалчы өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы орус сөөк кижиге. Олар кончуг найыралдыг. Бо өг-бүлеге Найдан — Надюша төрүттүнген. Ооң дугайын делегейде билбес кижиге чок. А ону кандыг ие чаяп-төрүп каанын база улус билер. Бөдүүн тыва иениң чаңгыс кызы бүдүн делегейниң чоргааралы болу берген. Надя өг-бүлезинде эргелиг чассыг уруу хирезинде, ол улуг негелде чок, акша-көпеектиң үнезин билер, хедер аажы-чаңы чок⁶, оожум бүдүштүг уруг турган. Ол чырык чер кырынга чүгле 17 чыл чурттаан. Надя эртен школаже чоруур дээш, идик-хевин кедип алгаш, бир холунда портфелин тудуп алган диванга олура, хенертен чок болган. Бистиң чаңгыс чер-чурт-туувустуң бо арыг чараш, чаа частып олурган чечек ышкаш уруу делегейге 10 муң ажыг катаптаттынмас, кымның-даа чаңгыс шы-йыг-биле чуруп шыдакас чуруктарын арттырып каан. Ол дээш бистер, тывалар, ылаңгыя тыва кыс уруглар, ооң иези Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушевага мөгеер ужурлуг бис. (*«Кыстың бцдцжц» деп номдан*)

 1. Сөөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, характеристиказын бериңер. **2.** Надя Рушева дугайында төлевилелден тургускаш, презентация ажыглап тургаш, медээден кылыңар. **3.** Чурт деп сөске чаңгыс (т) болгаш ийи (тт) үжүктү кандыг таварылгаларда бижиирин сагынмышаан, дүрүмнерин чугаалааш, чижектер-биле харыыңарны бадыткаңар.

277. Домакты нарынчыдарының аңгы-аңгы аргаларын ажыглап тургаш, оларны эде тургузуңар, оларның кайызын ажыглаарыңарга эптиг-дир? Чылдагаанын тодараткаш, тайылбырын бериңер. Бижик демдектерин салгаш, домактарның характеристиказын бериңер.

1. Кезек када боданып тур мен. 2. Малчынның хоюнуң башкылыгы кээп эгелээн. 3. Бо баглаашты кезээде камныг эдилеп чор. 4. Тыва кижилер кезээде хөөмейлеп чоруур улус. 5. Кайгамчык чырык оттар. 6. Эзимнер дүдүскектер-биле шугланып алган. 7. Чайның башкы айы. 7. Адыңарны кезээде камнап чоруңар. 8. Теректерниң бүрүлери саарлып дүжүп турган.

278. Онаалгаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, күүседіңер. 1) Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, планын тургускаш, эдертигден бжиңер. 2) Сөзүглелден нарынчтыттыңан домактарны тывыңар. Кандыг арга-биле нарынчтыттыңан домактар хөй ажыглаттыңан болур-дур, оларны ап каап-каш, сөзүглелди катап номчааш, түңнелден үндүрүңер.

КЫМЫСКАЯКТАР

Чайын мыйыс үезинде сыыннап чорааш, тайгага ийи хондур чагырып келдивис. Арга-ыяш-даа, идик-хеп-даа, аыш-чем-даа көк мөөн. Орта изиг чем-даа аас дивээн, уйгу-дыш-даа көрбээн.

Чаяан бооп, дүшште дээрниц соо көгерип чоруй, чаыс аязып эгеледи. Дыткан дүк чулагайлары ышкаш, ак-ак булуттар болгаш көдүрлүп үнүп турган бус ышкаш чиик туман аразындан чайгы хүннүң караа изидир шонуп келди. Бүгү-ле бойдус: арга-ыяш, оыт-сиген, сай-даш, дөгере чунуп каапкан. Черниц чаагай чыды арыг агаарже көдүрлүп үнүп турду.

Бистер чаглактанып орган селбер пөжүвүс адаандан тура халышкаш, байгы-ла чүьктенчиктеривисти алгаш, дужувуста каытта мээсче үнүптүвүс. Орта баргаш, хамык идик-хевивисти уштуп кургадып кааш, хүн караанга дөгеленип, амырап чыдыр бис.

Канчангаш бир көрүптеримге, чанымда рюкзактан уштунуп кээп дүшкөн борбак камбээтти элээн кымыскаяк үглеп алган, ууп чадай-чадай иткен, сөөрткен турлар. Канчаарлар эвес дээш, көрүп-ле олур мен. Шимчедип чадап кагдылар.

Ооң соонда кымыскаяктарның чамдыызы маңнажып чоруй бардылар. Артканнары, эргек бажы дег борбак камбээт кырынче үне халчып келгеш, телевизор антенназы дег адыр мыйыстарын ол-бо шимчеткилээн турлар. Сактырымга, агаардан кандыг-ла-бир радио чалгыглары хүлээп ап азы дамчыдып турган ышкаш болдулар.

Удатпаанда көөрүмге, чанывыста бичежек кымыскаяк өөндөн имилеме чүве шуужуп кел чор. Көрген: кымыскаяктар. Ырак эвесте кончуг амдангыг чем чытканын оларга демги чоруткан кымыскаяктар барып чугаалапкан бе азы артып калганнары мыйыстарын адырыңнадып тургаш, агаар дамчыштыр медээлепкен бе — ол дугайын кижги билер арга чок.

Чүс-чүс кымыскаяк ол-бо маңнажып, камбээтти долганып, ооң кырынче катап-катап үнүп шаг-ла болдулар. Сөөлүнде бодаарымга, сүмележип турганнары ол чүве бооп-тур. Оон кымыскаяктар камбээттиң чыпшыр ийинде черниц довураан дажып эгеледилер. Чаңгыс-даа

анаа турары чок, хензиг сайларны, күзүрүмнерни ызырып алгаш халчып үнүп-ле турлар.

Ол аразында өл-шыкка могаан кижиге изиг хүн караанга таалап, удуй хона берип-тир мен. Элээн болгаш оттуп кээримге, кымыскаяктарым бичии оңгар казып алган, демги камбээдин база катап үглей берген турлар. Ам бир дап бээрге, амданныг чижиге ийинде оңгарже чуглуп кээп дүштү.

Борбак камбээт кымыскаяктарның казып алган оңгарынга кара-ла өй болду: узуну-даа, дооразы-даа, ханызы-даа. Хевири безин шала шөйбексимээр, төгерик. Кайгамчык шын, шевер ажыл! Борбак камбээттиң хемчээлин кымыскаяктарның канчап шын санап алганын кижиге кайгаар чүве болбас ийикпе.

Ам кымыскаяктар оңгардан үндүргөн бортуунуң довураан дедир дажыглап тургаш, камбээтти хөөп кааптылар. Оон дөгере өөнче чана бердилер, чаңгыс-даа кымыскаяк орта артпады.

Амыдырал белең эвес, ооң кадыг хоойлузун кым-на шыдажып эр-тип чоруур болдур, чүгле ол чырык чер кырынга чурттаар аас-кежик-тиг. Кандыг-бир берге хүннер таваржып кээр болза, кымыскаяктар ол үүжези-биле кайын тоорлар.

Ынчан шагда бир катап дыңнааным чугааны сактып ордум. Биеэде Петербург хоорайга бир бажың тудар дээн черге бүдүн сараат дег улуг даш чыткан чүве-дир. Хаан бодунуң хамык дүжүметтерин кыйгыртып келгеш, ол дашты доп-дораан алдыртып кааптарын дужааган. Буза тепсир дээрге, чанында бажыңнар бар, улуг үрегдээш-киннер болур: сөөртүп кааптар дээрге, ынча улуг шанак-терге кайда боор — дүжүметтерниң дүктүг баштары ыжып-ла турган.

Дүжүметтер ол ынчап турда, оларның чанынга эгин ажыр таар чүктээн, диленген тараачын ашак чедип келген. Маргышкан чугаа-соотту дыңнап туруп-туруп, ашак мынча деп кааш, кылаштап чоруй барган джигир:

— Даштың чыпшыр ийинге ол хире хемчээлдиг улуг оңгардан каскаш, ынаар чууй идиштиңер...

Амыдыралдың бергелерин көрүп чораан тараачын ашак хаанның тамчыктыг дүжүметтеринден угаанныг болганы ол-дур. А кымыс-каяктар база... (Ч. Чан)

§ 58. Нарынчылтынган домактарның синтаксистиг сайгарылгазы

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазының чуруму

1. Домактың предикаттыг төвүнүң санының аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын).
2. Чугула кежигүннериниң аайы-биле хевири (чаңгыс азы ийи составтыг).
3. Чаңгыс составтыг болза, домактың хевири.
4. Ийиги черге кежигүннерниң бар-чогунуң аайы-биле хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес).
5. Бөдүүн домактың нарынчылтынганы (бар болза).
6. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле хевири (медээ, айтырыг, кыйгырыг).
7. Эмоционалдыг аянының аайы-биле хевири (анаа домак, алгы домаа)

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазының үлегери

Хаяның аялгазы ыры бооп ужуккаш (кажан?), Таңды сынының ары-өвүр өдектеринге (каая?) дыңылдайлап, дембилдейлеп (канчалдыр?), дыргын (канчалдыр?) тарап турган-даа чүвең иргин. — бөдүүн, 2 составтыг, делгеренгей, долу, деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей үениң база кылдыныг аргазының байдалдары-биле нарынчылтынган медээ домаа, анаа домак.

✎ **279.** Бердинген сөзүглелдерни кичээнгейлиг номчааш, кайы-бирээзин шилип алыңар. Аңаа даянып, ында бодалдарны улам сайзырадып, чогаадыгдан бижирер. Бөдүүн домактарны нарынчыдар аргаларны делгеренгей кылдыр ажыглаарын утпаңар.

I.

Сайдаш бир-ле дыштаныр хүнде кежээликтей хемче чорупкан. Сактырга, ону мындаагы черинде манап турар кижин бар-даа ышкаш.

Биеэги чери, шынап-ла, бо-ла болгай. Хемниң кажан-бир та кайыын эккеп каапканы чудук-даа ол-ла черинде. Сайдаш хем кыдыынга чунуп алган. Оон төгөрлик чуга даштар дилегзинип кылаштагылааш, оларны тып алгаш, бичиизинде ынчаар ойнап өөрөнгени «ийистер» шуудуп, даш октап ойнай берген. (Е. Танова)

II.

Кижини назыны харааданчыг кыска. Ынчалза-даа бир эвес ону чөп ажыглаар болза, чаяттынган угаанның дээжилерин чонунга бараалгадыр болза, чүс-чүс чылдарда чурттаар улуг үүле-херектерни бүдүрүп, хат-шуурган-даа, үе-шаг-даа балап шыдавас исти арттырып каап болур.

280. Дараазында домактарның нарынчыттынган аргаларын тодараткаш, тайылбырын бериңер. Оларның домак кежигүнү болур азы болбазын айтыңар.

1. Харын ынчан караңгы дээр, чаяан болуп, катап база чоорту чырып эгеледи. *(К.-Э.К.)* 2. Сандак ирей калчан хүрең шарызын эзерттеп мунупкан, Шораанның ак молдургазының бурундуундан чедип алган челдирип орган. *(Ч.К.)* 3. Шынап-ла, оолдар, чоннуң эрте-бурундан чугаа-домаанда адазы өлүр — оглу артар, аъды өлүр — баглаажы турар дижир болгай. *(Ш.К.)* 4. Амгы шагның ёзузу-биле алырга, бистиң түрк уктуг өгбелеривис бойдушту камгалаарының аргазын кижилерниң кадыкшылын хумагалаары-биле бир дөмей көрүп, мерген угаанын салгакчыларга арттырып чораан. *(Н.К.)* 5. Оо, ажырымчы чазый-чилби оорлар! Хүүрөөн даянган күжүр-ле чөнүк ирейниң чаңгыс-ла чодазын сый шаап кагдылар. *(А.Д.)* 6. Хаязынга өшкү дозуп, каргыраалап ырлап өскөн, кадыр-сүвүр чалымнарлыг дагларым, ыяткан чүве дег, ыржым тыртып, ылым-чылым апарган баарымда бо тур силер. *(С.С.)* 7. Эрес-дидим дайынчылар! Эзертенгеш, аъттаныңар! *(С.П.)* 8. О, Волга кавайым! Сээ оглуң мен дег ынак кижини бар бе? *(Н.Н.)* 9. Эх, авай, авай! Чоп манап шыдавааның ол? Ам-на сени таптыг азырап көрейин деп бодап чордум... Ээп келдим, авай. *(М.Д.)*

§ 59. Нарынчыттыңан домактарга катаптаашкын

1) чаңгыс аймак кежигүннер
2) тускайлаан кежигүннер
3) делгеренгей кежигүннер	}	домак кежигүнү болур
4) адалгалар
5) кирилде сестер, кирилде домактар	}	домак кежигүнү болбас,
бүдүн домакка хамааржыр

281. Сөзүглелден бөдүүн домактарны тыпкаш, чугула кежигүннериниң аайы-биле оларның хевирлерин айтыңар. Ук домактарның кайы хевирини чүглө чечен чогаал стилинге туруп болурун тайылбырлаңар.

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

Улуг-Хем дириг кижини-биле дөмей. Удуур, дыштаныр, сергелеңээр, ажылдаар. Ол муңганыр, муңчулар, өөрүүр, каттырар. Херек апарганда, Улуг-Хем ыглаар. Ооң карааның чажы соок эвес, кижиниң ышкаш изиг.

Кыжын Улуг-Хем кылын дош адаанче кире бээр, дыштаныр, удуур. Ынчалза-даа ооң тыныжы буруңайнып, чүрээ соп чыдар. Дош адаанда-даа бол, Улуг-Хемниң агымы кажан-даа соксавас.

Чазын Улуг-Хем оттуп келир. Салаа-сайгыттары, хол-буттары болур септерин, адырларын, коштарын хере-көзе булганыштар. Хая-даш көшкелер дег, орбанды доштар үңмерлежиң, боттарының кырынче чүдүржүп чоруй ыржым баар. Улуг-Хемниң изиг тыныжыңга соок безин шыдашпас, эстип калыр.

Чайын Улуг-Хем хере тыныштар. Часкы кызыл үерниң соонда ол оожургай бээр. Долгандыр хүрээлээн дүдүскектиг даглар, тайгалар, шынаалар чымаарарып каар. Шал ногаан эриктер, шөлдер, ховулар. Хек үнү кулак уюк, дүне безин үзүктөлбөс. Айлаң-куштар аян туткан. Улуг-Хем ылым-чылым, Улуг-Хем чылар-чылбас.

Ам күс дүшкөн. Ол кидин түлүк. Алдын күс.

Күскү Улуг-Хем магалыг-ла! Ону карактыг амытан көрүп ханмас, аңаа кежиктиг амытан чурттап ханмас, ону чалгынныг амытан эргип ханмас, орта чакпалыг амытан эштип ханмас. Күскү Улуг-Хем тодуг-догаа, каң кадык, каас-чараш. Шупту алдын. (К.-Э. Кудажы)

1. Доора уткада ажыглаттыңан сестерни тыпкаш, чылдагаанын тайылбырлаңар. 2. Сөзүглел чугааның кайы хевиринге бижиттинген-дир, тодарадыңар.

282. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжып чоруур аргазын тодарадыңар. Чогуур черлерге тире демдекти салгаш, дүрүмүн сактып чугаалаңар.

БАГЛААШ — ЫДЫКТЫГ ЭДИЛЕЛ

Тыва аалдың өдээнге баглааш турар, ол дээрге аал-чурттун, мал-маганның, тайбың ажылдың демдээ-дир, аңаа аъттар баглаар. Аът кижиниң эжи. Тывалар «кижээ эш херек, малга манаг херек» дижир, ол үлегер домакты аътка база хамаарыштырып болур, чүге дээрге аът кижиниң шынчы өңнүү. Чылдың дөрт эргилдезинде бүгү-ле ажыл-херээн аъттың дузазы-биле кылып, малын малдап чораан. Баглаашты чазаарда, эң быжыг, саң дорт ыяшты шилип алыр. Ону кылырда, аянныг, каас-чараш кылдыр пар азы аът бажы сиилбиш каар.

Баглааш эр кижиниң сүлдезиниң демдээ, ооң сүр күжү, чоргааралы болур. Баглааштан аът үзүлбес болза, аалдың эр ээзи эштиг-өөрлүг, чугаа-сооттуг, үнер-кирер чону үзүлбес хүндүлээчел кижиде чүвени сөглөп турар.

Баглааш, аът, ада, оглу мөңгө билишкиннер болур. Баглааш тыва эр кижиниң эң үнелиг болгаш ыдыктыг эдилели. Ол амыдыралдың сүлдези, салгалдар аразында харылзааның үзүлбезиниң демдээ. *(Б. Казырыкпай)*

 1. Баглааш деп сөстү морфемаларга чарыңар. **2.** Сөзүглелден делгеренгей эвес домакты тывыңар. **3.** Ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактарны айтыңар. **4.** Сөөлгү абзацты номчааш, утказын бодуңарны биле тайылбырлаңар.

283. Домактарны кичээнгейлиг номчуңар, оларның характеристиказын бериңер. Ук домактарны кандыг темаларга өөренип турганыңарны сактыңар.

1. Төрел-бөлүктүң эң-не хүндүткелдиг, эртем-билиглиг кижизи Ак-Сал ирей аараан-даа кижиге дузалаар, сагышты-даа эдип чазаар турган. **2.** Чыл бүрүзүндө эр, кыс кижиниң соодалдары, чажыт-даа болза, ийи аңгы болур. **3.** Он ийи хар болгаш-ла, чыл кирер деп чүве турар. **4.** Чычыы торгуларда каът-каът кылдыр ораап каан бурганын ширээ кырынга уштуп салгаш, ооң мурнунга чем дээжизин делгээш, коңгулуурун чайбышаан, ол сымыранып номчуттунуп-номчуттунуп, артыжын артыжап, салааларын санап тургаш, сан санап шаг болган. **5.** Кудумчунуң өске талазында аныяк кыстар болгаш оолдар каткы-хөглүү кончуг бар чыткан. **6.** Балдар акый чаңгыс черге тактаа-

лыктап турда, он минут ажа берген. 7. Хүн ооң караанга көзүлдүр-ле даг артынче кулбуртуп каан. 8. Беш харлыг тургаш, кырган-авам-биле кады чорааш, дуруяаларны бо-ла көөр турдум. 9. Ынчан база-ла мындыг аяс көк дээрде от-көс дег кызыл булуттар элдеп чараш чырып турган. 10. Олар, школа дооскан онгуклассчылар, сөөлгү кежээзин эрттиргеш, хондур танцылап, хөглээш, база-ла бо тейге, бо-ла козу-рум даштар кырынга, эртенги чаа хүн уткуур чаңчыл-биле шимээни чиде берген, бойдустуң бир кайгамчык үезин магадап турганнар. 11. Үнүп олар хүннүң хан дег кызылын кайгаанындан ыттары чиде берген, чарлышкынның шагы келгенинге арай муңгаргай турганнар.

284. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Сөзүглелге даянып алгаш, бодуңарның келир үеде күзел-бодалдарыңар, сорулгаларыңар дугайында чогаадыңдан бижир.

Бодалдар мени ала-чайгаар-ла бодуңуң онза чараш оран-делегейинче чалап алгаш баар. Колдуунда-ла келир үениң дугайында бодалдар мээ-медерелимге төрүттүнер. Ол хамык күзелдер мени аас-кежиктиг кижини кылыптар. Олар чараш-чаагай болган тудумна, сеткил-сагыжымның сергек-омаа кедерээр. Ынчап барганда бедиктерден чырык черни дыңназын дээш, оода чадаарда, чаңгыс чер-чурттугларым магадап көрзүннер дээш «Менден артык кежиктиг кижини чок» деп кускуннап, чарлаттыныксаарым дендей бээр. Ынчалза-даа мээң чаңгыс чер-чурттугларымда менде артык аас-кежиктиг кижилер бар-ла болгай.

Күзелдиг кижини — чырык өртемчейде эң онза чараш-каасты тып, аңаа магадап хандыкшаан кижини-дир. Ол кижиниң бодуңуң чуртталгазынга четчир, бүгү-ле ажыл-херээнге дүгжүр болгаш сагыжынга тааржыр эртинелиг шыгжамырны тып алганы ол-дур. Ооң адын улуг үжүк-биле: **ЫНАКШЫЛ** деп бижир. *(А. Даржай)*

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 60. Чаңгыс кижиниң чугаазының янзылары. Тоожуушкун

Утказының болгаш ажыглалының аайы-биле чаңгыс кижиниң чугаазын **тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын болгаш сагыш-сеткилдиң минниешкини** деп аңгылап турар. Олар бот-боттарындан ылгалып турар демдектерлиг болгаш аңгы-аңгы сорулгаларлыг ажыглаттынар.

Монолог кижиниң иштики сагыш-сеткилин тода илередиринден эгелээш, харын-даа хөй-ниитиниң сеткил-хөөнүн доюлдуруптар, өскерттиптер утка-шынарлыг бооп болур. Ол хөй янзы хүлээлгелерни өөрөдилге-чырыдыышкын, уран чүүл дээш амыдыралдың өске-даа адырларында күүседип турар. Чижээлээрге, *кандыг-бир чогаалды тодаргай чаңгыс чогаалчы бижиир, аңаа автор чүгле бодунуң бодалын илереткен болур. Эртем ажылы чаңгыс кижиниң бот-тускайлаң шинчилелиниң түннели болганда, аңаа чүгле ооң көрүжү илереп келир. Сценага монолог көрүкчүлөрже, өске персонажтарже азы бодунче угланган болгаш кижиниң иштики сагыш-сеткилин, минниешкинин илереткен болур. Солун-сеткүүлге кандыг-бир айтырыгга, болуушкунга хамаарышкан бодалдарын автор бодунуң мурнундан бижиир. Бо бүгү чугааның стильдери-биле сырый харылзаалыг болур.*

285. Номчуңар. Сөзүглелде болуушкуннуң чүдөн эгелээш, канчаар төнгенин тайылбырлап чугаалаңар. Кол маадырның сагыш-сеткилиниң көдүрлүүшкүнүн тодарадыңар.

КҮСКЕ

Бир-ле эртен Күске үңгүрүнден үңгөш, чемнеп чиир дээш чоруп каап-тыр. Ол-ла ынчап чорааш, көшкен аал орнунга маңнап келген чүвең иргин. Өглер орнун көрүп, чимзенип чоруп тургаш, Күске бир өг орнунуң аптара турган черинден хандылап каан бир борбак боор-зак тып ап-тыр эвеспе. Күске олчазынга өөрээш, өрү шурап, магадап туруп-тур. Ам чүү боор, боорзаан чүжкөтөпкөш, бодунуң үңгүрүнче маңнапкан. *(Т. Саая)*

Тоожуушкун дээрге херек кырында болган азы чогаадып алган болуушкун дугайында чугаа. Ол ышкаш үе аайы-биле дес-дараалаштыр өскерлип турар болуушкуннарны; кижиниң аажы-

чаңында, чуртталгазында чаартылгаларны, өскерилгелерни дээш өске-даа кылдыныгларны көргүскен чаңгыс кижиниң чугаазы.

Тоожуушкун хевиринде сөзүглелдин эгезин кая, кым-биле (чүү-биле), кажан болганын айыткан бир-ийи домактан эгелеп ап болур: *Бир-ле катап эштерим-биле...* Азы: *Ол частың баштайгы хүннеринде болган чүве.* Ооң кол кезээнге болуушкуннуң эгези, ооң сайзырап өөскээни, канчаар төнгени кирер. Аңаа колдуунда *хенертен, канчангаш-ла, оон, адак соонда* дээн хевирлиг сөстөр ажыглаттынар. Төнчү кезээнге болуушкуннуң канчаар төнгенин тайылбырлаар, айтыр, ол чаңгыс домактан тургустунган бооп болур. Домактарда болуушкун наклонениезинде кылыг сөстери, эрткен деепричастиелер, бадыткалдың артынчылары хөй ажыглаттыңан болур.

Тоожуушкун хевиринде сөзүглелдер стиль талазы-биле аңгы-аңгы болур: чечен чугаа, очерк (демдеглелдер), тоожу хевиринде сөзүглелдер; эртемге хамаарышкан тайылбырлар; албан-херек чагаалары, ажил-агыйның кайы-бир адырынга хамаарышкан тайылбырлар, уставтар, отчёттар азы илеткелдерниң сөзүглели. Ынчалза-даа олар бот-боттарындан ылгалып турар.

286. Номчуңар. Сөзүглелдин стилин болгаш хевирин тодарадыңар. Болуушкуннуң эгези кандыг медээден эгелээн-дир, ооң сайзыраарынга чүнүң дугайында тайылбыр дузалаан-дыр? Түңнел кылдыр ажыглаттыңан домакты ушта номчуңар. Кол маадырның мөзү-бүдүжүңге хамаарыштыр бодалыңарны дес-дараалаштыр чугаалаңар.

КЭЭРГЕН

Кадыр кашпал тайга-сыннар чурттуг, кара ногаан шиви, пөштерни турлаг кылган, ажил-ишчи Кээрден чурттап чоруп-тур.

Ортумак мага-боттуг, бичии шиш хаайлыг, өөнде бичии шокар-шокар дүктерлиг, боду семис эвес, ынчалза-даа ажилгыр куш. Ол эртен даң адарындан эгелээштиң, хүн ажып, имир дүшкүже дээр ыяштар кезий ужуп, тоорук болгаш чочагайлар казып, сайлап кээр. Ол казып, сайлап алган тооруун бир пөш дөзүңгө хандыр хөөп кааш, оозун чазын уштуп чиир чүве-дир. Ол пөштүң, шивиниң, дыттың тоорук, чочагайларын камны кончуг сывындан адыргаш, черге ашпарып алгаш, чаңгыстап казып эгелээр. Үнүштерниң өзериңге дузалаар, оларны камнаарынга тергиин ынак. Бир ыяштың үрезинин арыглап аштап алгаш, өске черге хандыр хөөп каарга, шык тыртып дазылданып-дамырланып өскештиң, кончуг чараш шиви болгаш пөш, хадың бооп келир.

Бяштарның тарыкчызы Кээрген — чырык өртемчей кырынга оларның эң ажыктыг өңнүү, «кээрт-кээрт» кылдыр эдип чоруур куш чүве-дир. (Т. Саая)

287. Номчуңар, сөзүглелдин чугааның кайы хевиринге бижиттингенин тодарадыңар. Тоолдарда аяк-савага, эдилелдерге хамаарышкан сагылгаларны канчаар көргүскенин шинчилеп көрүңер. Улусчу өөредиглерниң кайызын өг-бүлөңерде сагып турарыңарны дес-дараалашкак домактар дузазы-биле чугаалаңар.

АЯК-САВАГА, ЭДИЛЕЛДЕРГЕ ХАМААРЫШКАН САГЫЛГАЛАР

Тыва улус амыдыралында шаг төөгүден бээр сагыыр ужурлуг тускай ёзу-чаңчылдарлыг. Хөнек чеже-даа куруг болза, шоргазын эжикче угландыр салбас. Аалга келген кижини шайын кудуп аарда, хөнекти дискек дужундан бедидир көдүрбес. Ону хүндүткел эвес деп санаар. Аякты келген кижиге сунарда, дедир тутпас, аза-четкер чемгерерде, хам кижини ынчаар тудар турган.

... Кижиден бижек албас — хай-бачыды халдаар. Ачылаан бижээн эгидерде, куруг эгитпес.

От чүшкүрер кыскаш-биле ойнавас — аас-дыл болур. Орун сыртыңа өске кижини холун безин дегзип болбас, от ээзи килеңней бээр, уруг-дарыг сылданы бээр дижир... (О. Момбулай)

288. Номчуңар. Тываның баштайгы ужудукчузунуң дугайында медээ дыңнаан силер бе? Автор херек кырында болган азы чогааткан болушкун дугайында чугаалап турар бе, харыыңарны бадыткаңар. Чугааның эгезин, ооң өөскүп сайзыраан кезээн болгаш төнчүзүн аңгылаңар. Сөзүглелде кылыг сөстөрүниң үе, арын, сан хевирлерин ажыглаанын тайылбырлавышаан, ооң стилин тодарадыңар. Сөөлгү домактың утказын тайылбырлаңар.

Өөредилге-даа эгелээн. Курсантылар аразында кандыг сөөк-язылыг кижини чок дээр. Оларның-биле чоокшулажып таныжып, чугаалажып, кады волейбол ойнап, чаржып, футбол деп оюнну база кедергей ойнап өөрени бергеннер. Ылаңгыя Кидиспей черле дендии кашпагай, ол чолдак будунга черле чалынмас, кандыг-даа берге байдалда бөмбүктү дозуп алгаш, хамык удурланыкчыларын былдап каапкаш, чолдак буду-биле бөмбүктү быратааже киир тептер. Ынчангаш соонда барып ону ужар чүүл училищезиниң футбол командазының капитанынга-даа соңгуп ап турганнар.

Кидиспей Лапшыңга бодаарга, орус дылга ындыг-ла дыңзыг эвес турган. Лапшың өөренири-биле хамыкты кайгаткан. Дыл, литература, төөгү, экономика, физика, механика, **аэродинамика** эртемнеринге Лапшыңны самбыраже кыйгырар-ла, бешке харыылааш, харын-даа программадан дашкаар, арттыр харыылааш туруп бээрге, башкызы соксадып, дедир олудунче олуртуп каар турган. Кидиспей Лапшыңның чүвени дүрген шиңгээдип алырын кайгаан. Чаңгыс номчаан соонда, ол-ла — ону уттуп деп чок. Азы чаңгыс чугаалаан чүвени сактып алгаш, ол-ла хевээр дүжүрүп чугаалап каар.

Кидиспейде ындыг шынар чок болгаш, эгезинде дыка бергедеп турган. Самолёттуң кезектери шупту нарын аттарлыг: «**элерон, лонжерон, фюзеляж**» дээш баар. Шак ол муң-муң сөстөрни шуптузун сактып ап деп чүве берге херек. Билдинмес чүве тыптып кээрге-ле, Лапшыңдан айтырар.

«Кидиспей дээрге чүве аттарын шээжилеп аар, ол талазы-биле ёзулуг мастер кижидир» — деп, башкылары, бир чыл ажып чорда, чугаалажы бергеннер... «**Кызымак кижиди каяа-даа кызатпас**» дээри-ле чөп... *(И. Бадра)*

Аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг утказын тодарадыңар. Словарьлар ажыглаарын утпаңар.

§ 61. Чурумал

Чурумал дээрге чүвөлөрнү, болуушкуннарны, маадырларны, оларның онзагай демдектерин барымдаалап чуруп көргүскен чаңгыс кижиниң чугаазының бир янзызы.

Чурумалдың объектизинге (угланган чүүлүнгө) колдуунда портрет, интерьер, пейзаж, эртем бижиктери, болуушкуннар хамааржыр. Чурумалдың сөзүглели объектиниң кол демдээн илередип турар домактан эгелээр. Дараазында дес-дараалай бижиттинген домактар бодалды улаштыр сайзырадыр, ооң түңнелинде ниити чурумал азы овур-хевир тургустунар. Чурумал стиль талазы-биле чаңгыс аай болбас. Портрет, интерьер, пейзаж чечен чогаалда таваржып турар, эртем бижиктери эртем дылында бижиттинген болур.

289. Номчааш, сөзүглелдиң хевирин болгаш кол бодалын тодарадыңар. Кол объектини айтып турар дүлгүүр сөстү адаңар. Ында домактарның харылзаалыын тайылбырлаңар. Ук сөзүглелди чечен чогаал болгаш

эртем дылының кайызынга хамаарыштыарын чижектер-биле бадыткап чугаалаңар. Домактарда кылыг сөзүнүң кандыг хевирлерин ажыглаанын, оларның кол бодалды дамчыдарынга ужур-дузазын билип турарыңар-биле үнеленер.

Улаанут дыңнаанда, улуг кижилерниң ыды безин шеглей бээр, ол үеде эң-не коргунчуг халап аарыгларның бирээзи ол турган.

Эъттиң изии дендеп, карактар кызып, кызыл шивишкилер хөрекке көстүп келзе-даа, чогуум эки-ле шуудап үнмээн. Ол арай багай демдек. Ужурунда улаанут дашкаарлап үнерге, эки. Бичии-ле челбинерге*, сылдаглап каданнаар*. Ол кончуг айыылдыг. Шивишкилер үнүп чадап, ишкээр тырткаш, чаш оолдун көскү-хөрээн, боостаазын боой тудуп, девидедип келген. Ыглаар дээрге, үн-даа үнмес, изиг хаарыыл-биле шоюладыр куйга хаарган ышкаш, ооң боостаазы чүгле шыйылаар. Мынчап барган таварылгада, чүгле өшкү ханы дузалаар. Сериин эм — чуңма ханы болза, оон эки. (*Ч. Куулар*)

290. Номчааш, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Киирилде домактың ужур-дузазын тайылбырлаңар. Чаа билип алган чүүлүңерге хамаарыштыр бодалыңарны дес-дараалаштыр чугаалаңар. Тывада кандыг куштар барын сонуургап көрүңер, оларның бирээзин шилип алгаш, чурумал хевиринге сөзүглелден тургузуңар.

Биология эртемнериниң доктору, профессор Валерий Дмитриевич Ильчиев дээр орнитолог-биокустик эртемден бүгү чуртталгазын куштарның амыдыралын шинчилээринге тураскааткан. Куштарның ырызы-биле эмнээшкин орнитотерапияның дээштиин, кижилерге ажыктыын ол бадыткап турар, ол талазы-биле үре-түңнелдиг ажылдап келген.

Д. Ильчиевтиң-биле алырга, куштарның ырылары кижилерни оожургадып, сагыш-сеткилин эмнеп, кижиниң организмдинде болуп турар процесстерни турум байдалче кирип турар. Ырлап оорар куш кижиниң сагыш-сеткилин, психиказының база мага-бодунун аяннашкаан азы гармониязын тургузар. Ындыг гармония туруп келирге, кижини долузу-биле сегий берип болур. Куштун ырын дыңнаарга, ооң үннери баш мээзиниң картында чүве дыңнаар зонаже дамчып, кире бергеш, ону оттуруп, хөлзедип азы аңаа дээй кааптар. А ол зона өскерлири-биле база харылзаалыг болганда, ооң салдары-биле баш мээзиниң өске карттарынче база дамчып, оларны база хөлзедиптер. А баштын мээзи кижиниң арткан организмдин удуртуп турар болганда,

ында болуп турар чагай өскерлишкиннер бүдүн организмче база дамчып, ону «уярадып азы өөртүптөр». Кандыг-бир органның азы клетканың ажылын экижидип болур.

Кижиге шагдан тура-ла куштарның үндүрүп турары үннери-биле генетиктиг харылзаа тудуп келген. Ынчангаш оларның үннери кижиге таарымчалыг, эки салдарлыг. Куштарны дыңнап турда, оларның ырызы кижиге ала-чайгаар тыптып азы туруп келир эки эмоциялар тывылдырар хөдөлдирикчи-биле дөмей. А кижиге эки эмоциялыг, сеткил-хөөнү бедик турда, ооң кадыкшылының эки болуру билдингир.

Эң-не баштай кыдаттар, японнар куштарның кижиге салдарлыгын билгеш, оларны клеткаларга тудуп эгелээн. А орус чуртунга карабаарзык, хамнаарак, кенарь, хөкпештерни (көк, бора) тудуп эгелээн. Петр I хаанның үезинде Москвага трактир бүрүзүнге ыраажы куштар турган. (З. Монгуш)

291. Г. Суздальцевтиң «Кызыгаарда» деп чуруун кичээнгейлиг көрүңер. Адаанда айтырыглар, онаалгалар дузазы-биле чурукчунуң бодалын тодарадыңар. Чурукка хамаарыштыр бодуңарның бодалыңарны сайзырадып, «Кызыгаар камгалалы», «Кызыгааржы» деп темаларга чогаадыңардан бижээш, сөзүглелдин кайы хевиринге ажылыңарның бижиттингенин тодарадыңар.

1. Чуруктуң мурнуку кезээнде объектини тодарадыңар. Ол кайда, чүнү канчап турар-дыр?
2. Кол маадырны долгандыр объектиге чүнү хамаарыштырарыл? Ону көргүзери-биле чурукчу кандыг өңнерни ажыглаан-дыр?
3. Чуруктуң кезектери катай хаара көрүкчүге кандыг ниити медээни дамчыдып турарын сөстүң дузазы-биле тайылбырлаңар.

§ 62. Угаап боданыышкын

Угаап боданыышкын кандыг-бир бодалды бодунуң билип болгаш түңнеп турары-биле тайылбырлаар, бадыткаар, сайгарар чаңгыс кижиниң чугаазының бир хевири болур. Ол ышкаш угаап боданыышкын бир-ле чүвениң азы болуушкуннуң дугайында чаа чүвени билип алыры болгаш ол билип алган чүүлүнге хамаарыштыр түңнелди дыңнадыг хевиринде кылыры болур.

Угаап боданыышкынның тургузуун дараазында майык-биле көргүзүп болур: **тезис** (бадыткаар азы тайылбырлаар чүүл, кол бодал) — **бадыткал** (азы даап бодаашкын, тайылбыр) — ниити **түңнел**.

Угаап боданыышкынга кандыг-бир түңнелге эңгээр кижиниң даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалаштыр чуруп көргүзөр, а чурумалга херек кырында бар чүүлдерни (факт-барымдааларны), оларның онзагай демдектерин көргүзөр. Угаап боданыышкын тоожушкундан болгаш чурумалдан элээн нарын кылдыр тургустунган домактар болгаш лексиказы-биле ылгалдыг. Чугааның бо хевиринге колдуунда чагырышкан нарын домакта чылдагаанның, сорулганың, даар байдалдың, чөрүлдээниң тайылбыр домактары, кирилде домактар, риториктиг айтырыглар, адалгалар, айтырыг-харыы хевирлиг домактар ажыглаттынар.

Чугаалап турар кижини кандыг-бир болуушкун, барымдаа, билиишкынниң ылап шынныын бадыткаар азы аңаа чөпшээрешпейн турарын айтыр. Угаап боданыышкын дээрге-ле кандыг-бир айтырыгга харыы болур: *Ол чүве чүге ындыг болганыл? Чүге ынчап барганы ол? Ону канчаар эдип ап болурул?*

Угаап боданыышкын чагаа, статья, рецензия, илеткел, чогаадыг хевиринде туруп болур.

292. Сөзүглелди номчааш, улусчу болгаш амгы үениң эмчилериниң чонга ачы-дузазының дугайында бодалыңарны кысказы-биле илередиңер. Кандыг мергежилдин кижилери кижиниң сагыш-сеткилин оожургадып, арга-сүмелерин берип турарын ава-ачаларыңар, төрелдеринерден сонуургап айтырыңар.

«Муң-муң чылдарда аарыг-аржыкка удур демиселдин дуржулгазын шингээдиң алган арга-дуржулгалыг, билиглиг кижилерни улусчу эмчилер деп адаар. Олар бойдус-биле аралажып, ооң амыдыралын хайгаарап тургаш, чамдык үнүштерниң болгаш амы чок бойдустан алдынган чүүлдерниң эм шынарларын эскерип, аарыглар эмнээринге ажыглап чораан. Бурунгу болгаш феодалдыг Тываның улусчу эмчиле-

рин одучулар, тудугжулар азы холу чымчак кижилер, кара эм билерлер, ханнаар кижилер, хамнар, ламалар деп аңгылап болур. Оларның кижии бүрүзү эмнээшкннің кайы-бир аргазын эки шингээди ап, ажыглап чораан» — деп, эмчи лама Станислав Серенот санап турар. Амгы үениң дылы-биле алырга, одучу — фармаколог, тудугжу, ханнаар кижилер — хирург, акушер, хамнар — психотерапевт, ламалар — билиглиг улусчу эмчи. (В. Салчак)

293. Номчунар. Сөзүглелде айтырыгларның харызын тыпкаш, боттарыңарның бодалыңарны илередип бадыткааш, түңнелден үндүрүңер. Ук айтырыгларны авторнуң салып турар чылдагааннарын аас-биле тайылбырлавышаан, ажык чугаадан чорудуңар.

Бырлаңмаага хамаарыштыр янзы-бүрү догааштырыглар, даап бодаашкыннар бажымга кире дүштү. Салым-чолдуң кандыг каржы шииткели, көрүүшкүнү бо хөөкүй херээжен кижини душкан черинге хонуп, тояап чоруур кылып кааныл? Кым-даа кижии ээ көрнүп эглип кээр төрелдиг, уктуг болгай. А мооң ындыг улузу канчап барганыл? Дунмазы уругдан өске, дээре кижии артпааны ол бе? Ийе, багай, чүве билбес төрелдер тургулаар. Бырлаңмаа ышкаш чер кезип, хоначалап чоруурлар чаңгыс эвес. Ынчалза-даа бистер, ындыгларны хүннүң чыгыгы көрүп, эскерип чоруур кижилер, кайда барган бис? Сеткил-чүрээвистиң буянның хөөнү канчап барганы ол? (М. Дуюнгар)

294. Номчунар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар, боттарыңарның бодалыңарны илередиңер. «Чаңгыс сөс-биле кижини өөртүп болур, чаңгыс сөс-биле кижини хомудадып болур» деп темага угаап боданышыкын хевиринге чогаадыгдан бижиңер.

Пар-оол.. боданган: бо башкы чүнү сөгледи? «Бо хүнден эгелеп, бот-бодувусту билчип, бүзүрежи чоруулу»...

Алексей Тоорукович бо кылаштап орган. Коридорда шимээнне аажок, башкызындан хоя дүжүп чорбуже, ол кем чок хүлүмзүрбүшаан, бош холу-биле ооң эктинден куспактааш, чугаалаан:

— Пар, бөгүн кичээл соонда артып каалы шүве. Класс шимел-дезинге немелде кылып бодаан кижии мен. Дузалажып көр — дээш, Пар-оолду куспаандан адырбайн, коридорну дургаар кожа базып-ла орган.

— Чаа, башкы — деп, Пар-оол оожум харыылаан.

Башкының куспаа Пар-оолдуң херээн чылдып артып калган ышкаш болган. Ооң ужун сагыш база ажык, сергек. (К. Чамыяң)

295. Номчунар. Сөзүглелдин стилин болгаш чаңгыс кижиниң чугаазының хевирин тодарадыңар, оларның демдектерин чижектер-биле бадыткап чугаалаңар. Чечен чугаа биле тоожунуң онзагай демдектерин автор канчаар тайылбырлап, ону кандыг чижектер-биле бадыткап турарын айтыңар. Чаңгыс авторнуң эң баштайгы болгаш чаа бижээни улуг эвес хемчээлдиг шүлүктеринден шилип алгаш, оларны деңнеп, шинчилел ажылындан чорудуңар.

ЧЕЧЕН ЧУГААДАН — ТООЖУЖЕ

Шаңгыр-оол Суваңның «Чиңгис-Хаан» деп чечен чугаазы «Туматтар» деп тоожу-биле ажылдың эгези болган. Чечен чугаа биле тоожунуң эгезин деңнеп көөрү бистиң ажылывыстың сорулгаларының бирээзи. «Чиңгис-Хаан» деп чечен чугаада эпиграф кииртинмээн. А «Туматтар» «Тываның төөгүзүнүң» 1966 чылда үндүрүлгезинден үзүндүнү эпиграф кылдыр ажыглаанындан эгелээр. Ниитизи-биле чугааларга, чечен чугаа биле тоожунуң аразында улуг карышкактар чок. Ынчалза-даа тоожуда автор чамдык домактарда сөстөрниң туружун эде салып тургузупканындан чогаалдың эгези сииреш, кижиниң кичээнгейин хаара тудуп, сонуургады бээр.

Чечен чугаада наречиелер эвээш ажыглаттынган турган. Чогаалчы чечен чугааны тоожу кылдыр эде кылып тургаш, оларны хөйүнү кииргениндан домактар долу уткалыг апарган. А дайын шөлүн көргүзүп турар эпизодтарда кылдыныгларның канчаар болуп турарын көргүзөрдө, наречиелер черле ажыглаттынмайн барып болбас.

Чечен чугаада диалог чүглө Чиңгис-Хаан биле ооң шериг баштыңчызы Хорчиниң аразында болуп турар. Тоожунуң эгези база шак ынчаар хевээр эрткан. Чогаалчы маадырларның кайызының-даа психологтуг портредин чедимчелиг чураан. Абзацтарга хуваалданы автор чечен чугааны тоожу кылдыр эде кылып тургаш чоруткан. Ооң уламындан үзүндүлөр улам тода, домактар логиктиг харылзаалыг апарган.

Ниитизи-биле алырга, «Чиңгис-Хаан» деп чечен чугаа тургузуг талазы-биле көңгүс өскерилге чок бооп, барык ол хевээр тоожу же шилчип келген. Өскерлишкиннер домактарда сөстөрниң туруштарында, абзацтарда хуваалдаларда болуп турар. Ынчалза-даа кылдыныглар көргүзүп тургаш, автор тоожуда наречиелерни колдады ажыглаан. Чечен чугаа биле тоожунуң кол ылгалы ында болган. *(Р. Донгак)*

296. Чогаадыг бижииринге дуза болур айтырыгларга чижек кылдыр бердинген харыларны номчуңар. Оларны ажыглап, «Амыдыралда чедишкинниг кижиде деп кымыл ол?» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бижиңер.

Чедишкин деп чүл?	— Сорулганың бүрүнү-биле чедип алдынганы (шылгалданы эки дужааганы, ажил-агыйжы чедишкиннер, өг-бүлени тургусканы, уругларын эки кижизидип алганы...)
Кандыг кижиде чедиш-кинниг болурул?	— Амыдыралчы сорулгаларын шын салгаш, чедип ап чоруур кижиде. — Бодунуң билиин хүн бүрүдө бедидип, чедишкиннеринге доктаавайн, улам сайзырап чоруур кижиде. — Ынак ажилдыг болгаш аңаа мергежээн кижиде. — Кылган ажилыңа бердинген, харысалгалыг, ажилын үнелеп чоруур кижиде.
Делегейде эң-не чедишкинниг кижилерге кымнарны хаммаарыштырар силер?	— Билл Гейтс — компьютер генийи. Ол делегейге Windows системазын тургускан база нептереткен. — Вячеслав Зайцев — шылгараңгай орус модельер, совет кижиниң омур-хевирин көргүскен чараш хептерни чогааткан. — Алексей Мордашов — «Северсталь» компаниязының 80 хуу акциязының эдилекчизи, TUI туристичи концерниниң удуртукчузу, Tele2-ның мобилдиг оператору. — Сергей Шойгу — Россияның Маадыры, Шериг генералы, Орус географтыг ниитилелдин президентизи, ийи аңгы яамының сайыды: РФ-тиң Хамааты камгалал херектериниң база онза байдалдар болгаш айыыл-халап уржуктарын узуткаар яамының баштайгы сайыды, РФ-тиң камгалал сайыды.
Кижиниң чедишкинниг болурунга чоннуң кандыг угаадыглары дузалаарыл?	«Амыдыраары аяң эртери эвес-тир» деп орус улус чугаалаар. «Кадыр артты ашкан кижиде кажарап угаан кирер» деп тывалар сөглээр. «Угаанныг кижиде өске улустуң частырыын көрүп сайзыраар, а мелегей кижиде бодунуң частырыын катаптаар» деп японнар тайылбырлаар.

Түннел:	<p>— Амыдыралга бичиизинден дадыккан кижилер салган сорулгазын албан чедип алыр.</p> <p>— Күш-ажылды сагыжы-биле кылырга, чайгаар үре-түннелдиг болур. Кижиниң бодунуң күзели, угааны, холу-биле кылып алган ажылы үнелиг. Ону кижичайгаар камнаар, улам эки болзун дээш сайзырадыр.</p> <p>— Бодунуң сагыжынга тааржыр ажылдыг кижини аас-кежиктиг деп санап болур. Кижиниң мергежили — кижиниң амыдыралының чөмгерикчизи, өөрүшкүзү ...</p>
---------	---

297. Чаңгыс кижиниң чугаазына өөреникчининиң шинчилээни эртем ажылы база хамааржыр. Кожуун, суурунар чоогунда черлер аттарына хамаарышкан шинчилел ажылындан чоруткаш, презентация ажыглап тургаш, дыңнадыгдан кылыңар.

Шинчилел ажылын чорударының чижек чадалары:

I. Өөредиглиг шинчилелди чорударына белеткел:

1. Кайы кожуунда, чүү деп суур чоогунда черлер аттарын шинчилээриңерни тодаргайлап алыңар;
2. Теманы чүү деп адап алырын боданыңар;
3. Чүге ону шинчилээриңерни тайылбырлаңар;
4. Кайы хире черлер аттарын тыптарыңарны даап бодап санаңар;
5. Шинчилел ажылының планын тургузуңар.

II. Шинчилел ажылының планын тургузары:

1. Черлер аттарына хамаарышкан тайылбырлыг медээни кайыын, чүден тыварын тодарадып алыңар;
2. Черлер аттарын кандыг аргаларны ажыглап тургаш, канчаар, кандыг хевирге (үн бижидилгези, бижимел), кым-биле чыырыңарны, ол дыл материалдарын канчаар чаңгыс аайлап чурумчударыңарны тодарадып алыңар;
3. Ажылыңарны кандыг хевирге таныштыларыңарны шилип алыңар (сөзүглел кылдыр бижиир, чуруктар көргүзөр, презентация кылып, аудиобижидилге дыңнадыр, видеобижидилге көргүзөр);
4. Ажылды түңнээринге үнелел-барымдаалардан (негелделерден) тургузуп алыңар;
5. Кады ажылдаар эжиңер-биле кым чүнү кылырын үлежиңиз алыңар.

III. Шинчилээри:

1. Шинчилел чорударда, кымнардан айтырып болурун, кайы черлерге канчаар чедерин билип алыңар;

2. Планнап алган чүүлдериңерни кылыңар: интервью, хайгаарал дээш о.ө.

IV. Ажылды улус мурнунга камгалаары, отчөттаары:

1. Шинчилелдиң түңнелдерин бжиңер, презентация азы өске-даа херек чүүлдерни белеткеңер;

2. Ажылдың түңнелдерин өскелерге билдингир кылдыр тайыл-бырлаңар, бадыткаңар, ниити сайгарылгага киржиңер.

V. Ниити кылган ажылды үнелээри:

1. Шинчилел ажылынга хамаарыштыр ниити коллективтиң үнелелин дыңнаңар, аңаа киржиңер, бот-үненелди кылыңар.

2. Башкының кылган төнчү түңнелинге хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.

298. Номчуңар. Бердинген темаларга хамаарыштыр бодалдарыңарны долу кылдыр илередип, монологтан тургузуңар.

1) Бут кырынга туруп алыр деп бодаар болза, эртем-билиг чедип алыр херек. Эртем-билиг дээрге чуртталганы экижидер чүүлдерниң дээдизи.

2) Улуг эртемден болур деп бодаар болза, олар дег боданыры чугула.

3) Багай, четпес талаларың бодуң билгеш, эдип шыдаптар болзуңза, бодунну тиилеп алганың ол.

(Улуг өгбениң чагыг-сүмезин очулдурган башкы Гьялцен Дондун)

§ 63. Диалог болгаш чугаа культуразы

299. Школага болган кандыг-бир солун болуушкун дугайында чугаадан чорудуңар. Бодалыңарны шын, тода кылдыр илередиңер, эвилең-ээлдек кылдыр чугаалажырын утпаңар.

Чугаа ийи азы оон-даа хөй кижилерниң аразынга тургустуңар. Ук чугааның киржикчилериниң чугаа үезинде бодунуң бодалын канчаар илередип, канчаар алдынып турарындан оларның ниити культуразы илерээр.

Ийи кижиниң чугаазының тургузуун чижеглей кезектерге чарып болур:

I. Чугаалажыр дээн кижизи-биле харылзаа тургузары: «Чыргалмаа, кай, сен сен бе?!» «Солуну-ун, дыка үр көрүшпээн бис» дээн ышкаш домактарны чугаа эгезинде ажыглаары.

II. Чугааның эгези.

1) Мендилежири: «Экии!», «Сол-менди-ле бе?»;

2) Чугааны эгелеп алыры: «Буруулуг болдум, чугаалажыр чайыңар кандыг ирги?», «Силерниң-биле бичии чугаалажыпкан болзумза...»

3) Амыдырал-чуртталга, ажил-агый, кадыкшыл дугайында айтырыгларны салыры;

4) Чугааның сорулгазының дугайында медээлээри.

III. Чугааның өөскүп сайзыраары: чугаалап турар кижиниң медээлери, чугааны дыңнап турар кижиниң чугаада медээни сонургааны, ооң харыы домактары. Чугаа өөскээн тудум, ийи кижиниң дамчыткан медээлериниң немежири, кандыг-бир чылдагаан-биле чугаа үстү бээр.

IV. Чугааның төнгени. «Чаа, ыңдыг-дыр, байырлыг!», «Оон база таптыг чугаалажыр бис», «Байырлыг!»

Ынчангаш чугаа үезинде ооң кажан (үези), каяа (туружу), кымга (адресат), чүнүң дугайында (чугааның утказы), чүге (сорулгазы) болуп турарын кичээнгейге алыры чугула.

Диалогтуң аңгы-аңгы хевири бар: медээ дамчыдары; бодал солчуру (айтырары, бадыткаары, дилээри); кижилерниң бот-боттарының аразында хамаарылгаларын тодарадыры (дугуржуру, маргыжары, сагындырыг бээри); эвилең-ээлдек чорукту илередири (мендилежири, четтиргенин, таарзынганын азы чарашсынганын илередири, буруузун миннири, байыр чедирери, деткиири, экини күзээри) дээш өске-даа.

299. Номчуңар. Сөзүглелдерде ажыглаттынган айтырыгларның утказын тодараткаш, диалогтуң кайы хевиринде (ылавылап тодарадыр, айтырар, дилег кылыр, сагындырар, сүмелээр) ажыглаттынганын бадыткаңар.

I.

Кызыл-Бөрттүг бо хире таарымчалыг үени эрттирип болбас кылдыр бодааш, кызып-кызып чугааже кирипкен:

— Хүт чурттуг турган болзуңза, ону кайгавас харыың кайдал.

— Кайы, Хүт чурттуг сен бе?

— Ийе, ам чаа оон келдим — дээш, оол дерлиг аъдынче көргөн.

(К.-Э. Кудажы)

II.

Бир-ле кежээ клубка чаа кино болур апарган. Матрёна угбавысты чаладывыс.

— Чок, оолдар, мен барбас мен. Боттарыңар барып көрүңер — дидир.

— Чүге, угбай? — деп, Ахмат айтырды.

— А дайынныг бе?

— Та. Оозун билбедивис — деп, Ахмат тулуксады.

— Дайынныг болза, херекчок. Дайынныг кино көөр хөңнүм чок — дээш, угбавыс улуг тынды. — Мындыг-дыр, оолдар. Дайынныг болза, көрбес мен. Көргөн улус бар боор — айтыраалыңар. *(М. Доржу)*

III.

... Чартык арбайдан ойталаан турамык акызының кылажы улам кызырлып, базымы улам баксырап эгелээн. Күжүр дуңмазы ону каш артты ажыр, каш хемни кежир, дөыш черге чүктөп, дөвүнчүк черге чедип алгаш, чоруп олуруп-тур.

— Чартык арбайны чашпан аразынче октаваан-на боорум кай, көрем, дуңмам! Чартык арбайның үнезин билбейн, чалыы назынымдан чарлырым бо-дур! Мээң бо частырымны таварышкан кижилериңниң шуптузунга чугаалап берип чоруур сен — деп, оолдуң акызы хайыралыг кара чаңгыс дуңмазынга чагыг-сөзүн чугаалап-тыр эвеспе. *(М. Эрген)*

300. Номчуңар. Адаанда сөзүглелдерде чугааның болуп турар черин тодарадып турар сөстөрни тывыңар. Чугаадан кижилерниң аразында кандыг харылзааларны тодарадып ап болурун айтыңар. Диалогта бижик демдектериниң салдынганын хайгаараңар. Чугаа культуразының айтырыгылары сагыттыңан-дыр бе, ону чижектер-биле бадыткаңар.

I.

Килдистин начальниги бир шагдаа кыйгырып келгеш:

— Дүүнгү уругну утпаан боор сен аа, шагын чидирген уругну? — деп айтырган.

— Кайын уттур ийик мен. Студент уруг-ла болгай — деп, шагдаа харыылаан.

— Ынчаарга мындыг-дыр, эш Васильев, бо оол шак тып алган-дыр. Ону хүлээп алгаш, ол уругже телефоннап дыңнат — дээш, Монгуш-оолду шагдаага начальник таныштырган.

Васильев шакты топтап көргеш, мынча дээн:

— Ол уругнуң чугаалааны хевээр-дир.

Оолдуң фамилиязын, адын, харын, өөренип турар школазын, Кызылда турар бажыңын шагдаа айтырып алгаш:

— Эрес эр-дир сен, четтирдивис — дээш, Монгуш-оолдуң холун шагдаа туткан. (*Б. Хөвөңмей*)

II.

Дөш бергедээн, олар дыштанып каап чоруп органнар. Дөштүң бажыңга келгеш, калбак даштың кырынга оол олурупкаш, кысче көргөш, сагыш човап сүмелээн:

— Маңаа дыштанып алзывысса кандыгыл?

— Дыштанып алыр-дыр харын — деп, кыс өөрүп чугаалааш, кожа даштың кырынга олурупкан.

— Силерни кым деп адаарыл, эмчи?

— Мени... Мария Михайловна Иванова дээр. Ынчалза-даа анаа-ла Маруся деп болур силер... А силерни кым дээрил? Уттуптум.

— Мени Адар-оол дээр.

— Адар деп чүл ол?

— Мерген адыгжы дээн чүве-дир ийин — дээш, адыгжы хүлүм-зүрээн, аңаа арай эпчок апарган.

— Аа, ындыг чүве турган чүл... — дээш, оолче чүгле сонуургал-биле эвес, а харын хүндүткел-биле эмчи көргөн. (*О.Саган-оол*)

301. Номчуңар. Хөй-ниити черлеринге улус-биле чугаалажырының дүрүмнерин хажыткан болгаш хажытпаан таварылгаларын аңгылаңар.

Автобука:

— Кирип келген улус санажып алыр силер бе?

— Төлөптер-ле ыйнаан, катап-катап чугаалап-ла турар улус силер.

Садыгга:

— Сээң оочуруң кайда чүвөл, ынаар чүге халый бердиң?

— Бо бараанның өртээ каш ирги, ону айтырыптарым ол-дур ийин, буруудатпайн көрүңер.

Театрга:

— Озалдай берген улус бо хостуг олуттарже олургулаптыңар аа.

— Ол кандай чүвөл? Садып алган эки олуттарывыска олурар улус бис.

Школага:

— Экии, Шолбаана Сүге-Маадыровна! Эртен байырлалдың ажыдышыңны каш шакта эгелээр ирги, айтып бээр силер бе?

— Экии, Сайлык. Байырлалды тос шакта ажыдар деп дугуруштувус. Баштай директорга, ооң соонда келген аалчыларга сөстү бээр. Улаштыр силерниң белеткээн шиңерни үндүрер бис.

— Чаа, четтирдим.

Диалогтарны улаштыр шын кылдыр чогаадыңар, бижик демдектерин шын салыңар. Диалогка бижик демдектерин сагырының дүрүмнерин катаптаңар.

302. Номчааш, сөзүглелде ажыглаттынган айтырыгларның сорулгазын тодарадыңар. Ук айтырыглар диалогка турбаан болза, чугаа уламчылаар бе, чүге? Четтиргенин илереткен домактарны тывыңар, оларны ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар. Уругнуң фестивалга киришкеш, чедиинкиниң болганынга оолдуң мурнундан байыр чедиргенин илереткен харылзаалыг домактардан тургузуңар.

Ишкээр шыкче оол көргөш, демги уругнуң дилегзинип базып турганын сактып кээп-тир. Чүнү дилеп турган уруг боор дээш, ооң кылаштап турган черинге чеде бергеш, ыңай-бээр дилегзинип көргүлээн, чүве-даа көзүлбес. Ол ынчап базып тургаш, сиген аразында бирле чүве кылаш кынганын көрүп каан. Топтап көөрге, бичии төгерик алдын шак болган. Ол уруг катап чедип кээр ирги бе дээш, элээн манагзынып, ыңай-бээр кылаштагылаан-даа. *(Оон ол шакты шагдаа черинге хүлээдип берипкен).*

Эртенгиниң сес шакта чоруур автобустуң биледин садып алгаш кээрге, акызы салын чүлээн, а чеңгези кухняда чем кылып турган.

Эжикте чиңге үннүг кижичи чөпшээрел айтырза-ла, Монгуш-оол көөрге, ак-көк платьелиг аныяк уруг кирип кээп-тир. Монгуш-оолдуң арны изиш дээн.

— Монгуш-оол Ондар мында чурттап турар ирги бе? — деп, ол уруг айтырган.

«Билбейн турда, чоруптар деп бодаан кижичи болгай мен. Хамык чүвени сандарадыры ол-дур аа мооң» деп бодааш, Монгуш-оол аймаарай берген турган.

— Мында ийин. Канчаарыңар ол? — деп, акызы айтырган. Монгуш-оол ыгыттавайн турган.

— Улуу-биле четтирдим, дуңмам. Меңээ эң-не үнелиг шак чүве. Фестивалга киришкеш, шаңнаткан шагым чүве — дээш, Монгуш-

оолга кылын ном тудускан. — Силерге база улуу-биле четтирдим, ак сеткилдиг өг-бүле-дир силер — деп, уруг өөрээнинден үнү сириңейнип чугаалаан. (Б. Хөвөңмей)

§ 64. Диалог, полилог болгаш монолог — чугааның хевирлери

303. Номчуңар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар. *Монолог* хевиринге бижиттинген деп бодап турар болзуңар-за, бадыткаңар. Шүлүкте адалгаларны тыпкаш, бижик демдектерин тайылбырлаңар.

Хемчик, Хемчик! Эргим хемим,
Кезээ шагдан амга чедир
Чеже салгал сууң ижип,
Сээң эриич кырлавааныл?

Үнген бажың ырбыскын бол,
Үе-биле деңге чаржып,
Эриич дургаар кандыг шагны
Эргилдирип келбедин дээр.

(Е. Танова)

Чугаага ийи азы оон хөй улус киржиپ болур.

Диалог дээрге ийи кижиниң аразында оларның бодалдарындан тургустунган чугаа болур. Диалогтуң кол кезии — чугаалап турар кижиниң бодалын илереткен утка аайы-биле дес-дараалаштыр тургустунган харылзаалыг домактар. Өскээр чугаалаарга, мурнукузу соондаазы-биле харылзаалыг домактар азы соондаазы мурнукузундан хамааржып чоруур домактар болур. Утка талазы-биле диалог кандыгдаа темалыг, тургузуг аайы-биле эгелиг («*Чиик чаагай-ла бе?*», «*Каш шак ирги?*», «*Агаарның эки деп чүвезин*») болгаш төнчүлүг («*Чаа, журашкыже*», «*Ындыг-дыр*», «*Менди чаагай*») болур. Диалог эртем, публицистика, албан-херек айтырыгларын сайгарар, шиитпирлээр чугаага ажыглаттынар. Ол ышкаш хүн бүрүнүң амыдыралында чугаа кижилер аразыга ала-чайгаар болу бээр болгаш чугааның темазы каш катап өскерлип болур. Албан-хаакчы чугаа баш бурунгаар белеткелдиг, салыр айтырыгларлыг, чугаалаар харыыларлыг болур-даа болза, база оон дашкаарлап, угланыышкыны өскерли берип болур.

Полилог дээрге элээн каш кижиниң аразында чугаа болур. Ооң кол демдектери — чугаага үштен хөй киржикчилиг, оларны харылзаштырып турар тема турар. Бөлүк кижилерниң аразында чугаа колдуунда дискуссия, хурал, оюн үезинде болур.

Монологту чаңгыс кижиниң делгеренгей чугаазы кылдыр тодарадып болур. Ооң хемчээли улуг, бичии-даа болур, сөс курлавырының,

чечен-мергениниң деңнели, темалары кандыг-даа болур. Монолог баш бурунгар белеткелдиг, белеткел чок-даа болур.

Сорулгазының аайы-биле ол үш янзылыг: 1) медээ дамчыдар; 2) бүзүредир, шынзыдар; 3) кандыг-бир чүвени кылырынче идиг бээр, сорук киирер. *Медээ дамчыдар чугаа* билиг чедип алырынга, чүве билип алырынга херек. Аңаа илеткелдер, лекциялар, отчеттар, дыңнадыглар хамааржыр.

Бүзүредир, шынзыдар чугаа колдуунда дыңнакчының сагыш-сеткилин өөртүрүнче угланган болур: байыр чедирер, чагыг бээр, байырлыг байдалга бүзүредип, шынзыдып чүве чугаалаар.

Кандыг-бир чүвени кылырынче идиг бээр азы сорук киирер чугаа дыңнакчыны кыйгы салыр, удурланыр, чөпшээрежир дээн ышкаш янзы-бүрү кылдыныгларже ыдалаар.

304. Номчунар. Сөзүглелден тоожуушкунну болгаш чаңгыс кижиниң чугаазын көргүскен кезектерни айтыңар. Чогаалдың маадырының чалбарыының кол бодалын тодараткаш, ында адалгаларның уjur-дузазын тайылбырлаңар.

Чоодуларның шагдан бээр ыдыктап чүдүп келгени Өгээ-Мөрен хайыраканның белинче үнүп келгенивис ол. Ыдык дагның оваазынга саңывысты салып, чажывысты чаштывыс-даа.

«Тос дээрим, Долаан Бурганым, оран-таңдым, өршээ! Ырак өгбелеривистен эгелээш, чеже-чеже салгалдарывыс сени ыдыктап дагып келбеди дээр. Эрги шагның уjur-чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин орта билбес кылдыр өзүп-доругуп келзивиссе-даа, ёзу-чаңчылдарывысты эгидип-ээлдирип эгелээн бистиң салгалдың кижилери билир хиревис-биле сени ыдыктап чор бис, өндүр бедик Өгээ-Мөрен! Ол-ла чаагай чаңчылдарывысты ажы-төлүвүске улам ханыладыр дамчыдып бээр бис. Өргүн чонумнуң сүзүү болган, өскен черимниң ыды болган өгбелеримниң ынак чурту — өндүр чаагай Өгээ-Мөреним, өршээ! Бак чүвени ыңайладып, эки чүвени бээрледип өршээ, алдын таңдым! Өршээ, хайыракан!» — деп чалбарааш, ийи холдарын тейлей тудуп алган Демир-оол овааже катап-катап мөгөйип турду. *(Б. Дүлчүр)*

305. Диалогтан чагыг-сүме илереткен домактарны ушта бижичер, оларда бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар.

— Сен хайырны барып манаар дизинзе, арай эртежик чедип, черниң эвин көрүп ал. Оон башка мурнунда көрбээн кижини тыппайн-даа баар сен — деп, улуг аңчы элээн дыңзыг үн-биле сүмелээн.

— Ынчалыйн харын, ирем*. Бетинде хемни сүзүп кежери-ле берге боор аа?

— Оо, ол хемни сүзүп кежер дээр хуу-даа чок, кургаг чөвүрээден дора эстей бээр сен. Дем хүндүс бараанын көрбөдиг бе? Ак божа дег чүве хайнып чытпады бе. Амдыгы мээң хайыр барааны айтып берип органым каъттың үстүү чарыында кыйыгда караңгы шиви аразында хемни кежир ушкан улуг сыра бар, ону кырлап кежер сен. Тайгаш, чайлы бээдин, чөвүрээ өл болдур эвеспе. Одагже чанарында база чүгле олап кежер сен. Оон өске кежиг чок. Шыргайы-ла кедергей чер, бетинге аң кедеп саадавайн, дүрген чүгүргөш, кежип ал. (С. Сарыг-оол)

306. Номчунар, чугаада каш кижиге киржип турарын айтыккаш, чугааның темазын тодарадыңар.

Хедер-оол:

— Экии, Дарый, сени көөр деп,
Эжен-не бо, боодавадым.
Чүге мында турарың ол,
Чүрээң орта эвес ирги?
Чааскаан маңаа турарыңга
Чалгааранчыг эвес-тир бе?

Дарыймаа:

— Чааскаан деп чүңөр боорул,
Чанымда бо хадыңым тур.
Ишти-хөңнүм чугаалажыр
Изиг ынак эжим ол-дур.
Харын биске шаптыктавайн,
Кайыын келдин, чоруп көрөм.

(Е. Танова)

307. Номчунар, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. А. Блоктуң бодалыңа чөпшээрэжип азы чөпшээрешпейн турарыңарның дугайында ажык чугаадан кылыңар. Ынакшыл деп сөске кандыг тодарадыг берип болуруңарны бодангаш, кысказы-биле тайылбырлап бижирер.

Ынакшыл — кижиниң кончуг нарын, ыдыктыг, бүгү боду-биле бердинген сеткил илерээшкини болур. Александр Блок ынакшыл дугайында мынчаар бижээн: «Чүгле ынакшаан кижиге «Кижиге» деп атка төлөптиг». Ынакшыл кижиниң бүгү-ле эки талаларын: сонуургалды, сагыш човаашкынны, эш хуузунуң болгаш ёзулуг найыралды сиңирип алган.

Ынакшыл дугайында хөй эртем ажылдары, уран-чечен чогаалдар бижиттинген. Ынчалза-даа ол ам-даа хөй чажыттарлыг бооп арткан. Ынакшылдың утказы нарын, бай база катаптаттынмас хөй янзылыг. Ол дээрге ада-иезинге ынакшыл, Төрээн чуртунга ынакшыл. Оолга, кыска, херэеженге, эр кижиге ынакшыл. Математикага (музыкага, физикага, литературага...) ынакшыл. Ынакшыл деп билишкин

төнчү чок. Кижилер болгаш долгандыр турар делегей-биле хамаарылгалар үезинде ынакшыл сайзыраар.

Сураглыг педагог болгаш чогаалчы А. Макаренко мынча деп чугаалаан: «Аныяк оол бодунуң ада-иезинге, эш-өөрүнге ынак эвес болза, ол душтуунга азы кадайынга кажан-даа ынак эвес болур». (*«Психология» деп номдан*)

1. Бердинген бодалдарның кайы-бирээзин шилип алгаш, бодуңарны-биле тайылбырлаңар: «Ынакшыыры дээрге бот-боттарынче кайгажыры эвес, а иелээн чаңгыс угже көөрү-дүр». (*А. Де Сент-Экзюпери*). «Ынакшыл бистиң боттарывысты безин өскерттиптер ындыг күштүг». (*Ф. Достоевский*). **2.** Элээди назын үезинде тывылган ынакшылды романтиктиг ынакшыл дээр. Бо дугайында номчаан номнарыңар азы киноларыңардан чижектерден сактып, чугаалажыңар.

308. Номчуңар, сөзүглелден чүнүң дугайында билип алдыңар, авторнуң тайылбыры силерге ажыктыг болду бе, харыылаңар.

Омар Хайямның төрүттүнген хоорайы бурунгу Нишапур — ынчангы Чөөн чүктүң эртеминиң, культуразының бир төвү. Персиядан эгелээш, араб чурттарындан бүгү-ле эртем-номга чүткүлдүглер ынаар сөктүп турган. Омар Хайямның долу ады — Гиясад-Дин Абу-Альфахт Омар Ибн Ибрахим Хайям Нишапури. Бо хөй аттарның аразындан Ибрагим оглу Омар Хайям Нишапур чурттуг деп билип алгаш, ооң бижип кааны кайгамчык рубаилерин сонуургап номчуур кижиге бодун аас-кежиктиг деп санап болур. Ооң бижээни дөрт одуруглуг рубаилеринден-не ону делегей ужур-дузалыг улуг шүлүкчү философ деп билип алыр бис. (*Б. Казырыкпай*)

309. Шүлүктү номчааш, каш одуругдан тургустунганын, ында кол бодалды тодарадыңар. Рубаи деп чүл ол, интернет четкизинден тыпкаш, тайылбырын бериңер.

Чалыы оолак! Дыңнап көр даан:

Чагыг бар-дыр, өгбе чагыы —

Үнези чок хоозун ишче сундулава,

Чүү-даа билбес мирит-биле чоокшулашпа. (*О. Хайям*)

310. С.Комбунуң очулдурганы шүлүктү номчааш, сөзүглел чугааның кандыг хевиринде ажыглаттынганын алган билиглеринерге даянып тургаш, бадыткаңар.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ СӨЗҮ

Трагедия, баллада-даа бижиир дize,
Дыка чараш рифмалар ажыглаар сен;
Аңгыланмас — аразында харылзаалыг,
Аяннаштыр бижиттинген одуруглар
Алызында шүлүктерниң өзээ болур.
Уран сөстөр аяннажып, тааржырга,
Улуг, солун, чараш чогаал төрүттүнер...
Чүрек чылыы одуругга сиңмээн болза,
Шүлүк болуп чурттаары-даа чөгенчиг,
Шүлүк чогаал бижиир дize, ынчангаш
Чүгле «дөңгүп» сөстөр кожуп биживес:
Утка-шынар, тургузуунуң чаражын-даа,
Уран-чечен сөстериңниң курлавырын
Чүлдү-чүрээң ханызындан тывар сен.
...Шылагзынчыг, чевен сөстөр ажыглавайн,
Шынары бедик, чарт, чидиг бодалдардан
Шынзыг, бөдүүн, уран-чечен болур кылдыр
Аяннашкак одуруглай бижип каар сен...

(Француз шүлүкчү Н. Буало)

Шүлүктүң утказынга хамаарыштыр дискуссияга айтырыглардан баш удур белеткээш, киржиңер, чугаа культуразын сагыңар. Кижини бүрүзү нүң бодалын дыңнап, аңаа үнелелди берип тургаш, сөзүңер курлавырын байыдыңар.

ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНДЕ ТҮҢНЭЛ КАТАПТААШКЫН

§ 65. Сөс каттыжыышкыны

310. Номчуңар. Бөлүктөргө чарлып алгаш ажылданар. Чагырткан сөзүн барымдаалап, дараазында майыктарга дүгжүр сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар: 1) чүве болгаш ооң ылгавыр демдээ, 2) бир чүвениң өске чүвеге хамааржыры, 3) кылдыныг болгаш ооң угланган чүүлү, 4) кылдыныгың ылгавыр демдээ, 5) демдектиң демдээ.

Хөй чылдар эртер.

Сылдыс биле Айдың эжишкилер бүгү делегейге билдингир эртемденнер апаар.

Хүннүң чырыын болгаш чылыын ажыглаарының хүн-оттук, хүн-одаг, хүн-суугу, хүн-сайгылгаан дээн ышкаш эң сайзыраңгай өске-даа технологияларны Сылдыс чогаадып, черниң байлаан ажыглаар хоралыг бүдүрүлгелерни чок кылыр.

Агаар-бойдусту Айдың шинчилеп, хат-шуурганның, изиг-сооктуң янзы-бүрү шынарларын ажыглап, Черге болгаш Космоска харыл-зажырының, аргыжарының болгаш кончуг аар чүүлдерни шимчедириниң технологияларын чогаадып, амыдыралга боттандыар.

Оларның чогааткан технологияларының ачызында Черниң агаар-бойдузу арыг-чаагай апаар. Ынчангаш Ак-Баштыгының иштинде кончуг улуг космос кораблин ажыглап, Черниң чурттакчыларын Энерелче, октаргайның делгеминден Бии биле Кааның дилеп тышканы өске-даа планеталарже көжүрер чылдагаан чок боор. Черниң чурттакчылары боттары өске планеталарже аалдап азы ажыл-херек кылып ужуп турар апаарлар.

Өгнүң ожуунуң үш дажы дег Чер, Хүн-Херел, Энерел деп планеталар октаргайда тайбың-чаагай чуртталганың делгереп сайзыраарының төптери болу бээр. *(Ш. Суваң)*

 Чаа технологиялар, сайзыраңгай үе деп сөстөрниң уткаларын канчаар билип турар силер, кижини бүрүзүнүң амыдыралыңга оларның салдары кандыгыл?

 311. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазында сөс каттыжыышкыннарын үш аңгы кылдыр ушта бижээш, тайылбырын бериңер. «Тываның хөлдери», «Бистиң чурттап турар

девискээриviste хөлдер» деп темаларның бирээзинге чурумал хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер.

Бай-Тал суурдан хем кежилдир көөрге, аразы элээн ырак ийи даг көстүр. Оларның бирээзин Хөл-Даа, өскезин Туралыг-Оваазы дээр. Мешкен-Хөл ол ийи дагның аразында кылаңайнып чалгып чыдар.

Мешкен-Хөл улуг-биче ийи хиндиктиг*. Мешкен-Хөлдүң шынаа-зы чайын дыка сериин. Ынчангаш аңаа, шынаа кыдыынга, чамдык аалдар чайлаптар. Хөлдүң Балыктыг деп адаар черинде шокар балык хөй. Хөл кыдыында кулузун, хыргыгыш, терезин, хараган-на хөй. Чанар куштар дигии-биле ужуп чанып келгеш, аңаа чайлаар, аян тудар. Хөл Хемчикче кирген өөштүг*. (Б. Чюдюк)

 312. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжыышкыннарын бөлүктөй ушта бжиңер, нарын сөс каттыжыышкыннарының тодарадыын бериңер.

1. Уран чүүл училищезиниң танцы бөлүүнүң сургуулдары делегей чергелиг мөөрейге чедишкинниг киришкеннер. 2. Чайгы лагерьниң өөреникчилери эртенниң-не сула шимчээшкыннерни кылып турар. Кежээки үеде хол бөмбүү, стол тенниси ойнап, концерттерге белеткенип турарлар.

313. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының уткаларын барымдаалап ийи аңгы бөлүк кылдыр ушта бжиңер, ооң чылдагаанын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Бөлүк бүрүзүндөн 1–1 чижек-биле домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сайгарылгадан чогуур түңнелден үндүрүңер.

Көк мөөн, көк будук, куш даң бажында, куш фермазы, дашкаар үнер, сандан үнер, дылы узун, узун хөндир.

§ 66. Бөдүүн домак. Домактың чугула болгаш ийиги черге кезигүңнери

 314. Бөдүүн домактарны тыпкаш, аас-биле морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Тывадан кым деп сураглыг альпинистер билер силер, оларның дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Чылгы малдыг аргентин эрлер шупту шилгедек дурт-сынныг. Идик-хеви туристерзиг, альпинистерзиг: курткаларлыг, арыннарын дуглап аар аржыылдарлыг, дагга кылаштаар идиктерлиг. Гаучо* бүрүзү белинде улуг кылын херээжен улус аржыылдарын шарып алган боор чорду. Эмдик мулдарга чүк чүдүрерде, оларның караан дуглай шарып аарда ажыглаар. Бир гаучо 10 хире аъттар, мулдарны сүрүп алган боор. Оларның акша ажылдап алыр чаңгыс аргазы бо — делегей аян-чорукчуларының, турисчи фирмаларның аыш-чемин, идик-хевин, дериг-херекселин аай-дедир чедирип бээр. Гаучоларның малдарын сүрери тываларзыг болду: «аай-хоой!» дээн алгы-кышкылыг сыгыргылаар. (М. Ховалыг)

① **315.** Бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглап, сөзүглелди улаштыр чогаадыңар. Аңгылаан домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кандыг-даа ажылды кылырда, кырган-ачам оолдарын баштап алган, кылыр ажылын айтып берип, оларын даады-ла сургаан турар кижин. **Бистиң аймактың бот-боттарыңа дузалажырын, хүндүлежирин, оларның демниин улус мактап чугаалажыр чүве ийин.**

① **316.** Сөзүглелди номчааш, утказын эдерти бижинер.

Астрономия кичээлинге өөренип турганы «Млечный путь» дээр эмге-санчок сылдыстар дилиндээ кезээки дээрни дургаар агартыр шөйлүп чоруй барган. Кырган-авазы ону Дээр Тии деп адаар чоранын Айдың сактып келген. Дээр Тииниң дугайында кырган-авазының тоолчургу чугаазы база оолдуң сагыжынга кирген. «Эртенгиниң эр-тезинде, бурунгуң мурнунда бир оол ырак-узак черже кадыг-берге чорук-херек кылып, аъттанышкан иргин — деп, кырган-авазы тоолдап орган. — Оглунуң чорук-херээ чогуңгур, бүдүңгүр, оруу ак болзун деп йөрээп, авазы оглунуң соонче сүт чажыпкан. Ооң сүдү кара черже дүшпейн, дээрге чашканналы бергеш, ол-ла хевээр ында агарып көстүп чоруур. Дээр Тии ол-дур, оглум».

Айдың база даарга ырак-узак орукче аъттаныштар — сылдыстарже ужуптар. Авазы ооң оруу ак боорун йөрээп, соонче сүт чажып каарын оол күзээн. Бир эвес ылап ындыг болур турган болза, Айдыңның авазының чашкан сүдү дээрге чашканналып, дээрниң база бир тии боор сылдыстар тыштып кээр чадавас. Ынчалза-даа даарга Энерелче ужуптарының дугайында авазынга чугаалап болбас. Ол дээрге Айдыңның бодунуң чажыт күзели. (Ш. Суваң)

315. Дүжүрүп бжиңер. Салдынмаан бжик демдектерин болгаш скобкалар орнунга чогуур үжүүн азы үжүктөрүн салыңар.

Долган(т, д)ыр узун узун сырлар саглагар саглагар б(у, уъ)дуктарын чалгы(н, нн)андыр чада (т, д)удуп алган удаан чүве дег турлар. А де(м, в)ин чаа ла бистиң хөлзеп турганывыс хөглүг ал(а, аа)к ыржым на чүве. (Ө, Өө)рү көөрге дээрде сылдыстар мө(нг, нг)үн шурулар дег чивеңейнчип карак ба(сч, шч)ып турган дег кылаңнажыр. Аткаар Чад(а, аа)на хем шала оожум шимээргеп чыдар чүзүн баазын куштарның янзы бүрү ү(н, нне)ри даа дыңнал(б, п)ас бүгү ле чүве дүнге чагырткан бирде бирде харын корг(о, у)нчуг даа. (О. Сувакнит)

§ 67. Чаңгыс составтыг домактар

 316. Номчуңар. Чаңгыс составтыг домактарны тыпкаш, бөлүктөй ушта бижээш, делгеренгей тайылбырын аас-биле бериңер.

Чадаана хемниң Кара-Адырда үе-дүптөн бээр кара-куш ойнаар улуг каът дөзүңгө одагланып алдывыс. Кежээликтей оюннуң байдалын көөр дээш чеде бердивис. Кызыл кирбиктерлиг ийи эр-кара адып алгаш, одагже оожум бадып ор бис.

Эртенги кара имир. Тааланчыг уйгу үези.

Хенертен ырак эвесте боо «тог» диди. Даваа Дамбаевич сырбаш дээш, тура-ла халыды.

— Ол-дур. Мында ийи буттуг кокайлар бар болбааже. Дүргеде! — дээш, өзенни куду маңнапты.

Удатпаанда чоон дыт дөзүңдө одаг ыжын, будуктарда азып каан аң эьдин база ийи кижини көрүп кагдывыс.

Аңгадаан, девидээн төчөглекчилер көсте каап алган чодаларын, элик баарын эзерин уттупкан чүве дег олурлар.

Даваа Дамбаевич документизин көргүскеш, шыңгыы чугаалады:

— Чаа, дуңмалар! Машина-балгаттыг, харыысалгалыг ажылда улус-тур силер. Бис база-ла бодувустуң оран-таңды, бойдус камгалаар хүлээлгевис күүседип чор бис. Боо-хөөңер, олчаңар дужааңар. Силерге чогуур документини бээр бис — дээш, актыны-даа бижип берди.

(А. Донгак)

317. Сөзүглелдин тургустунарынга чаңгыс составтыг домактарның ужур-дузазын тайылбырлаңар. Ында ады кирген хемнер, хөлдер кайы республикага хамааржырын тодарадыңар. Суг объектилерин кандыг термин-биле адаарын сактыңар.

— Ам Бзыбь хемни улаштыр чоктааш, Рица хөлче баар оруктап халдыпканывыс бо — деп, Людмила Ивановна чугаалай-дыр. — Элээн чорааш, доктаар черивисти Көк хөл дээр⁶.

Оң талавыста шапкын агымныг, хайнып-мөөреп чыдар хем. Солагай талавыста кадыр даглар.

Оруувус уламчылаптывыс. «Макенниң алдыны» деп кинода чалым хаялар сагындырар чанагаш куу хаяларлыг дагның баары-биле халдып эртивис. «Юпшара хем» деп каан демдек-бижиктиг көвүрүгнү кешкеш, солагай талазында асфальтылыг оруктап хаптывыс...

Маршруттуң төнчүзү. Рица хөл. Көрүлде шөлүнге үнүп кээри-виске, Рица хөл адышта дег көзүлдү.

Автобустар, автобустар. Туристер, туристер. (А. Шоюн)

 Сөзүглелден капсырылгаларны тывыңар, оларның шын бижилгезинге хамаарыштыр тайылбырын бериңер.

 318. Номчуңар. Тывызыкларда ажыглаттынган домактар чаңгыс чугула кежигүннүг дээрзин бадыткаңар, бөлүктөрүн айтыңар. «Тыва улустуң тывызыктарында чаңгыс составтыг домактарның ажыглалы» деп темага шинчилел ажылындан чорудуп, кыска дыңнадыглардан тургузуңар.

1. Узун шөйбек боттуг, уяланчак кудуруктуг. 2. Сыгылар чүстүг, чыдар коошпалыг. 3. Удазын өзектиг, узун хөнү сынныг. 4. Арбас, турбас чүгүрүк, ай шолбан карактыг.

6) Тырылааш ыттыг,	7) Тырыкы хевирлиг,
Тырыкы боттуг,	«Тык-тык» ыттыг,
Мөөп-дывылааш,	Стол кыры чурттуг,
Бөөлденип чоруптар.	Уйгу-дыш чок ажилдыг

319. Мерген чугааларны (афоризмнерни) номчуңар, утказын тайылбырлаңар. Оларның тургустунарынга кандыг домактар таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Чаңгыс составтыг домактарның бөлүктөрүн тодарадыңар. «Делегей чоннарының мерген чугааларында чаңгыс составтыг домактарның ажыглалы» деп темага шинчилел ажылындан чорудуп, кыска дыңнадыглардан тургузуңар.

Алдарны бүгү назыда дилээр, чаңгыс хүн чидирер. (*Бурят*)
Амдан дугайында маргышпас. (*Рим*)
Аныяандан адың камна. (*Тыва*)
Бүзүре, ынчалза-даа хына. (*Орус*)
Эрткен үени сагынмайн, келир үени билип албас сен. (*Казах*)

§ 68. Нарынчыттыңан домактар

320. Номчуңар. Нарынчыттыңан домактарны айтыңар, оларның чүнүң-биле нарынчыттыңанын тодарадыңар. Сөзүглелде бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

— Кижиги бүрүзүнүң оруун чырыдып чоруур сылдызы бар чүве дээнигай. Дээрниң сылдыстарының аразында сээңии-даа, мээңии-даа бар — дээш, авам кедээр айытты.

— Авай, мээң сылдызым бар бе?

— Ийе, оглум. Бар. Дээрниң эң чырык сылдызы — Шолбан ол-дур — деп чугаалааш, бажымны хөрөөнчө чыпшыр тутпушаан, эргеледи суйбап кагды. — Сээң сылдызың дуу ол-дур. Чырыының чидиин көрөм. Шолбаның ол боор, оглум.

Ак-Дагның бажында көскүзү-ле аажок, чидиг чараш, артында-ла сырыландыр хып турар сылдыс көзүлдү.

— Шолбан өжүп калбас бе, авай?

— Чок, оглум, өшпес. Сээң сылдызың кажан-даа караш дивес.

Сылдыстар! Муң-муң карактар! Чүс-чүс кижилерниң чогуу-бүткөн күзелдери, чүс-чүс кижилерниң манааны кежик-чол силерниң талыгырда чырыыңарда кадагалаттынып-шыгжаттыңан чадавас.

(*А. Даржай*)

321. Шүлүктен үзүндүлери номчуңар. Нарынчыттыңан домактарны айтыңар, оларның шүлүктүң утказын илередиринге уjur-дузазын тайылбырлаңар.

КЫЗЫЛ-ДААМНЫҢ ЫЛГАЛЫ ЧҮЛ?

Улуг-Көөп-Сөөк, Саамчырларга,

Ооругларга

Угулзалай хаажылаткан Кызыл-Даамның

Өскелерден онзаланыр шинчи демдээн

Өргүн чонум, адаптайн, болгааңарам.

Коштай оглу Тойбу-Хааның мергежилин
Кочаа Сергей, Дондук, Казак уламчылаан —
Эткир хөгжүм, каасталгалар, эзер-чүгөн,
Эрги шагның көгээржиин-даа олар кылыр.

Кыстарывыс чалыы, чараш — даңгыналар,
Кылбазы чок авалары — эртинелер.
Чуртталгавыс ынчангаштың шимек, тодуг,
Шуптувустуң сеткиливис — хуннээрексиг.

Чонум үнү, үлегери, кударалы —
Чоргааралым, өөрүшкүм, кударалым.
Кызыл-Даамның алдын хүнү, салгын-хады —
Куюм сеткил, ырларымның аялгазы.

Хензигийне Тыва черниң алдар-адын
Көгээреди, делегейге сурагжыткан,
Уран-шевер, сөсчү-мерген оолдарлыг,
Улуг-Көөп-Сөөк — ие чери мандып турзун!
(К. Чулдум)

322. Чогуур черлеринге биче сектерни салбышаан, домактарны дүжүрүп бижинер. Домак бүрүзүндө биче сектерни чүгө ажыглаанын делге-реңгей тайылбырланар.

1. Өкпең өңнүг узун дылын ийинче халайтыпкан арзылаңга дөмей-лештир кыргыдып каан Арто деп ак хава мурнунда халып олурган. Ол орук белдиринге тура дүшкүлээш кудуруун чайгылаар-даа кайнаар баар чоор дээнзиг хая-даа көргүлээр. Хава бир-ле арга-биле орукту болганчок билип ап семдер кулактарын эрестиг далбаңнаткылааш маң-биле бурунгаар ыдыштар. 2. — А мен Серёжа ажыы-биле чугаалаарга изиг-чылыгга черле ынак мен. 3. — Кырган-ачай Лодыжкин, а кырган-ачай, фонтаннарда алдын балыктарны көрем!.. Шынап-ла кырган-ачай алдын балыктар-дыр кырым сынар! — деп, бичии оол алгырып дал ортузунда хөөлбектиг сесерликтин херимин өттүр кайгап чораан. (А. Куприн)

323. Чедир бжиир чогаадыг. Бердинген сөзүглелдерни кичээнгейлиг номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Кижиниң мөзү-бүдүжүнгө

хамаарышкан дүлгүүр сөстөрүни ушта бижээш, «*Тыва мөзүң черле салба*» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижичер. Ажылыңарга нарынчылтынган домактар ажыглаарын, оларга бижик демдектерин шын салырын утпаңар.

I.

ТЫВА МӨЗҮ

Тыва кижиге бүдүжүндөн төрөлзирек,
Танывазын өскөлөвөс, ээлдек чаңныг.
Дылы ээлгир, чугаа-сөзү эптиг-чымчак,
Дуңмай, акый, угбай дижип аралажыр.

Тыва кижиге бүдүжүндөн өөрениичел,
Дыңнап билер, улуургавас, домаа топтуг.
Угун, дылын, төөгүзүн тода билер,
Улуг-биче төрөлдөрүн шупту таныыр.

Тыва кижиге бүдүжүндөн сеткили ак,
Тура-хөңнү улуг эвес, хүндүлээчел.
«Өске кижээ багай сеткил бодала» деп,
Өгбелерниң чагыг-сөзүн сагып билер.

Тыва кижиге бүдүжүндөн төрөөн черин
Тыным биле хиним тудуш ораным дээр.
Өске черге чорук чорааш, Тыва чуртун —
«Өскөн уям — кавайым» деп сактып чоруур.
(А. Тевек)

II.

Тыва кижиге хамыктың мурнунда адын ажы-төлүнүң мурнунга,
ха-дуңмазының мурнунга болгаш төрөл аймааның мурнунга арыг-
чаагай кылдыр арттырарын ыдыктыг хүлээлге кылдыр көөр.
(М. Кенин-Лопсан)

КАПСЫРЫЛГА

УДУРТУЛГАЛАР

Номда кирген диктантыларны бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Хөй сектер орнунга киирер ужурлуг үжүктерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.
3. Сөзүглелди катап номчуп турар үеңерде берге орфограммаларны эскерип, шын бижилгезин тайылбырлаңар.
4. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
5. Диктантыда немелде онаалгалар бар болза, күүсеңер.

Эдертиг бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлап, сайгарылгазын кылып алыңар.
3. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар. Ону ажыдарыңа таарымчалыг дүлгүүр сөстөрни тывыңар.
4. Сөзүглелди кезектерге чарып алгаш, оларга аттардан бериңер.
5. Орфограммаларны болгаш бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
6. Сөзүглелди база катап кичээнгейлиг номчуңар.

Кызыра бжиир эдертигге белеткенири

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.
2. Кол бодалын тодарадыңар.
3. Сөзүглелден делгеренгей, катаптап турар тайылбырларны ап каап, кызырыңар.
4. Дөмейлешкек чүвөлөрни, демдектерни, кылдыныгларны санаан таварылгада, оларны чаңгыс сөс-биле солуңар.
5. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчуңар, тодарадып алган кол бодалыңарның шынныын хынаңар.

Чогаадыг бжииринге белеткенири

1. Эгезинде бжиир дээн чогаадыңарның темазын сайгарып, боданып алыңар. Дараазында ол темага хамаарыштыр бжиир чүүлүңерни сайгарыңар.
2. Чогаадыңарның кол бодалын тодарадып, планын тургузуңар, теманың утказын ажыдарыңа тааржыр дүлгүүр сөстөр, тургузар сөзүглелиңерге (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) тааржыр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш чурумалдыг аргаларны эки хынамчалыг шилиңер.
3. Чогаадыңарның баштайгы вариантызын эки бодамчалыг хынаңар. Кол бодалын ажыдарыңа ажыглаан иштики темаларның аразында харылзааларны, оларның дес-дараалаштыр бижиттингенин хынаңар. Артык чүүлдерни ап каап, четпес чүүлдерни немеңер.
4. Чогаадыгның дылынче кичээнгей салырын утпаңар, бодалыңарның долу, четче ажыттыганын хынаңар, частырыглар бар болза, эдиңер.

САЙГАРЫЛГАЛАР

Фонетиктиг сайгарылга

1. Сөстүң транскрипциясы.
2. Сөсте үжүк, үн, слог.
3. Ажык азы ажык эвези.
4. Ажык үннерниң характеристиказы:
 - адаттынарының аайы-биле (кыска, узун, өк-биле адаар);
 - дылдың одуруунуң аайы-биле (артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак);
 - эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле (эрин-биле адаар, эрин-биле ада-вас);
 - аастың ажыттынарының аайы-биле (делгем, кызаа).
5. Ажык эвес үннерниң характеристиказы:
 - адаарының күженишкениниң аайы-биле (күштүг, кошкак, аяар);
 - ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле (ыткыр, дүлей).

Лексиктиг сайгарылга

1. Чугаа кезээ;
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар;
3. Чаңгыс азы хей уткалы. Хей уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар;
4. Дорт, доора, көжүргөн утказында ажыглаттынганын айтыр;
5. Синоними бар болза, айтыр;
6. Антоним бар болза, айтыр;
7. Омоними бар болза, айтыр;
8. Сөстүң тывылган угунуң аайы-биле бөлүү (ниити түрк, чиңгине тыва, үлегер-леттинген);
9. Сөстүң ажыглалының аайы-биле бөлүү (үргүлчү, ховар азы кызыгаарлыг ажыглалдың).
10. Табу азы хоруглуг сөс болза, ону ойзу адаан эвфемизм болур сөзүн айтыр;

Фразеологизмнерни сайгарары

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр.
2. Фразеологизмниң утказы.
3. Чаңгыс азы хей уткалы.
4. Фразеологизмниң синоними, антоними.
5. Домакта синтаксистиг хүлээлгези.

Морфемниг сайгарылга

1. Чугаа кезээ.
2. Сөстү морфемаларга чарар.
3. Укталбаан, укталган дөстү айтыр, укталган дөс болза, тургустунган аргазы (морфологтуг, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг).
4. Чогаадылга кожумааның шын бижилгезин тайылбырлаар.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.

2. Эге хевири.

3. Доктаамал морфологтуг демдектери:

— ниити азы хуу;

— тодаргай азы туугай;

— укталбаан азы укталганы (укталган аргазы).

4. Доктаамал эвес демдектери:

— бичеледир, чассыдар хевири;

— саны;

— хамаарылга хевири (арын кожумаа);

— падежи.

5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.

2. Укталбаан азы укталганы (укталган аргазы).

3. Утказының аайы-биле бөлүү;

4. Шынарның демдек ады болза, чадазы.

4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.

2. Тургузуунун аайы-биле бөлүү.

3. Утказының аайы-биле бөлүү.

4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ.

2. Эге хевири.

3. Тургузуунун аайы-биле бөлүү (бөдүүн, нарын, составтыг).

4. Кылыг сөзүнүң дөзү, укталбааны азы укталганы (укталган аргазы).

5. Залог хевири.

6. Вид хевири.

7. Наклонениези (болуушкун наклонениези болза, үезин айтыр).

8. Арын, саны.

9. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ.

2. Укталбаан, укталганы (укталган аргазы).

3. Утказының аайы-биле бөлүү.

4. Домакта синтаксистиг хүлээлгези.

Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Эге хевири (бар болза).
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Ат орнунуң арын, сан, падежи (бар болза).
5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Сөс каттыжышкынының сайгарылгазы

1. Домактан сөс каттыжышкынын ушта бижип алыр.
2. Эге хевири.
3. Схемазы.
4. Өзек болгаш чагырткан сөзү кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыр, харылзаалыг айтырыгдан салыр.
5. Тургузуу.
6. Өзек сөзүнүң аайы-биле хевири.
7. Өзек болгаш чагырткан сөстерниң илередип турар уткаларын айтыр.
8. Холбаазы.

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың предикаттыг төвүнүң санының аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын).
2. Чугула кежигүннериниң аайы-биле хевири (чаңгыс азы ийи составтыг).
3. Чаңгыс составтыг болза, домактың хевири.
4. Ийиги черге кежигүннерниң бар-чогунуң аайы-биле хевири (делгерөңгей азы делгерөңгей эвес).
5. Бөдүүн домактың нарынчттынганы (бар болза).
6. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле хевири (медээ, айтырыг, кыйгырыг).
7. Эмоционалдыг аянының аайы-биле хевири (анаа домак, алгы домаа)

ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

А

Аагын угбаан — амыдыралга сы бастырган
Агай — кадын, херээжен киж
Артыш ыяш — тос-карак
Ачы-авыралы — ачы-буяны

Б

Бектээр — дужап-шарып алыр
Белдер ойнаар — балык чыгыр чер, эерем
Булут-биле думаалайланган — булут-биле орааттынган, шыптынган
Бүдүрээш — тептиккеш

Г

Гаучо — Аргентинада аъттарлыг чүк дажыкчылары
Гид — орук айтыкчызы, башка-рыкчызы

Д

Дамдыы албарап — күжү суларап
Демиртең — демир суугу
Докпак - хөм соктаар ыяш
Доскут — кыдыра, чедир бодавас
Думаалайлаттыныпкан — аржыыл-биле (туман-биле) дугланыпкан
Дун — баштайгы, бир дугаар төлү
Дүндерик-дүрзүгүр — коргунчуг

И

Иемдик — ийленчек
Ирем — улгады берген назылыг эр киж

К

Карачал — яды
Каска — ажилдаарда кедер камгалал бөрт
Карьер — каскан ханы оңгар
Килчегер — алчагар, узун

Конгресс — улуг хурал
Колдап — дилеп, диленип
Кордон — достурулга, кызыгаар
Кояаргак — адыыргак
Кулбураан согун — чер кезиир, черлик
Күзүрүм — бок
Күзүңгүленип — көрүнчүктелип, кылаңайнып
Кыр — даг кыры
Кырбак харлыг — чуга быскан харлыг
Кезе дөзээр — олчаан дөзеп алган
Кижиге келген — өгленген, ашакка барган
Келди аарыг (чогаалдың) — чечен чогаалда четпестер, частырыглар
Колдуу (дагның) — даглыг черниң ием чери
Күдүрээ — дыттың адаанда тоглап калган кургаг бүрүзү

М

Малдың хыл-быкты — малдың күжү, деңгели
Мал-биле халбактанчыр — малмаган азыраар
Мугулдур — далай кыдыында ээтпек чер
Мортук — үңгүр
Мул — элчиген

О

Ооруг — черниң хевири
Олча хайып — олча дилеп
Оштаар — даап бодаар, манаар

Ө

Өрүмнекчилер — чер үттекчилери
Өөштүг — черниң хевири

С

Савааш — талдан кылган дүк кагар
чиңгежек ыяш
Сеткилиңге сенчилеп — шыгжап
алыр, сактып алыр
Сөлеп — чедип
Сувуразы — дөгерези
Сценографиязы — сценага көргүзе-
ринге белеткээни
Сыр октар — оттуң чаштанчылары

Т

Таналар — өөктер
Тарааның кудуруу — тараа аразында
чашпан үнүштер
Тарааның кулаа — тарааның чемиш
тырта бергени
Тарааның дош бажы — ажааттыңган
дүжүт
Тос сава, тос хууң — хадың картын-
дан кылган сава
Тоотпалаар — оожум хоюг аялга-би-
ле хойга оглун алзыр, ээлдирер

У

Ужуктарны кадар — даараныр хен-
дирни сиирден белеткээри

Ү

Үдэге — Ыраккы Чөөн чүкте чурттап
чоруур биче буурай чон

Үжүүртевишаан — ам-даа уламчыла-
вышаан

Үргүдүп — ойладып, чорудуп

Х

Хаарыыл — ыяш хоюглаар херексел
Хову турлаа — тараажыларның
дыштаныр, чемненир чери
Хөлүк — хөлүгүр, муңгак
Хөм соктап — кадыг алгы чымчадып

Ч

Чадыкпаан чүрек — амыдыралга
дуржулга албаан
Чаржап доңган — безерек доңа бер-
ген
Чоңгу — ыяштың чонуп каан кезээ
Чучуулаар — оожум хоюг аялга-биле
өшкүге оглун алзыр, ээлдирер

Ш

Шаа баргаш — кедизи барып
Шокарлар — балык ады
Шолук — изиг, дүрген, ажыныычал
Шыңдыва чуглуп бады баар — дески
черже, даг адаанче чуглуру
Шээр чүве — хой, өшкү
Шүүлең — сооксумаар, шык

Э

Эңгиме — кадыр чалым хаялар

ТЫВЫЗЫКТАРНЫҢ ХАРЫЫЛАРЫ

М. 170

Хемниң бажында кегжегер кара
буура,
Дагның бажында талыгыр кара
буура. *(Кара булут)*

Дээринге чоруур аьдым,
Дембилдейлеп ырлаар аьдым,
Кудайынга чоруур аьдым,
Кударадыр киштээр аьдым.
(Диңмирээшкин)

Көвей сыннап келдим,
Хөртүк баштап келдим,
Танды сыннап келдим,
Даш баштап келдим. *(Туман)*

М. 180

Чырык хүндүс-ле
Сыра бажынга сыспыйтыр удуур.
(Үгү)
Танды кырындан тарбыдады. *(Чаъс)*

Адаандан амзаар,
Үстүнден үзээр. *(Эриннер)*

М. 188

Шыгыр-шыгыр чоруктуг, ийи дорзук
хүнезинниг. *(Кавайлыг уруг)*
Кулугурнуң кулаан долгаар, ба-
расканның баарын суйбаар.
(Бызаанчы)

М. 314

Узун шөйбек боттуг, уяланчак куду-
руктуг. *(Бийир)*
Сыгылар чүстүг, чыдар коошпалыг.
(Доңгурак)
Удазын өзектиг, узун хөнү сынныг.
(Лаа)

Арбас, турбас чүгүрүк,
Ай шолбан карактыг. *(Машина)*

Тырылааш ыттыг,
Тырыкы боттуг,
Мөөп-дывылааш,
Бөөлденип чоруптар. *(Хамнаарак)*

Тырыкы хевирлиг,
«Тык-тык» ыттыг,
Стол кыры чурттуг,
Уйгу-дыш чок ажылдыг. *(Стол шагы)*

КЫЗЫРЫЛДАЛАР

ДЫЛДЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ

Фонетика

үж. — үжүк
аж. үн — ажык үн
а/эв. үн — ажык эвес үн
уд. — ударение
инт. — интонация

Лексика

ЛУ — лексиктиг утка

Сөс тургузуу

Кир — дөстүң соонда кожумак бар деп демдек.

Кир=ди=вис — сөстүң морфемаларының кызыгаарын көргүзөр демдек

Морфология

ГУ — грамматиктиг утказы
хам. хев. — хамаарылга хевири
ч.с. — чаңгыстың саны
х.с. — хөйнүң саны
ч.а. — чүве ады
д.а. — демдек ады
ат.о — ат орну
с.а. — сан ады
к.с. — кылыг сөзү
нар. — наречие
эд. — эдеринчи

эв. — эвилел
арт. — артынчы
-ар — кожумактың мурнунда дазыл (дөс) бар дээн.
1-ги ар, ч.с — арын, арын кожумактарынын айыткан.
А.п. — адаарының падежи

Синтаксис

с/к — сөс каттыжыышкыны
БД. — бөдүүн домак
1 с. — чаңгыс составтыг домак
2 с. — ийи составтыг домак
делг. — делгереңгей
д/эв. — делгереңгей эвес
нар-ган — нарынчыттыг домак
нар-маан — нарынчыттыг маан домак
м.д. — медээ домаа
айт.д — айтырыг домаа
кыйг. д. — кыйгырыг домаа
НД. — нарын домак
ЧПНД — чагырышпаан нарын домак
хөй кез. ЧПНД — хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домак
ЧНД — чагырышкан нарын домак
хөй кез. ЧНД — хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домак
НСК — нарын синтаксистиг конструкция

АВТОРЛАР

А.Г. — А. Гайдар
А.Д. — А. Даржай
А.К. — А. Калзан
А.О. — А. Ондар
А.Ф. — А. Федоров
Б.К. — Б. Каң-оол
Б.О. — Б. Ооржак
Д.К. — Д. Күжүгет
Е.Т. — Е. Танова
К.А. — К. Аракчаа
К.Ч. — К. Чамыяң
Л.Ч. — Л. Чадамба

М.Д. — М. Доржу
М.К.-Л. — М. Кенин-Лопсан
М.Кок. — М. Кокышев
М.К. — М. Күжүгет
М.Х. — М. Ховалыг
М.Э. — М. Эргеп
С.Д. — С. Данилов
С.К. — С. Комбу
С.С. — С. Сүрүң-оол
С.Х. — С. Хертек
С. — С. Сарыг-оол
О.К. — О. Кодур-оол

О.С. — О. Саган-оол
П.О. — П. Ойунский
Р.Т. — Р. Тагор
Т.С. — Т. Саая
Ц.Ж. — Ц. Жимбиев
Ц.Ш. — Ц. Шагжин
Ч. Д. — Ч. Доржу
Ч.К. — Ч. Куулар
Ч.Ч. — Ч. Чүлдүм
Ш.К. — Ш. Куулар
Ш.С. — Ш. Суваң
Э.Д. — Э. Донгак
Ю.К. — Ю. Кюнзегеш

ДОПЧУЗУ

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 1. Төрээн дылдарны камгалап-кадагалаары	5
§ 2. Тыва дыл болгаш улустуң аас чогаалы	9
§ 3. Тыва дыл — чечен чогаалдың дылы	14
§ 4. Чечен чогаал стили	17

7 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 5. Кылыг сөзү	22
§ 6. Наречие. Өттүнүг сөстөр	26
§ 7. Дузалал чугаа кезектери	28
§ 8. Сөзүглел	30

СИНТАКСИС

Сөс каттыжыышкыны

§ 9. Сөс каттыжыышкыннарының грамматиктиг уткалары	32
§ 10. Сөс каттыжыышкыннарының өзек сөзүнүң аайы-биле бөлүктери	35
§ 11. Сөс каттыжыышкыннарының холбаалары. Башкарылга холбаазы	39
§ 12. Хамааржылга холбаазы	42
§ 13. Каттыжылга холбаазы.	44
§ 14. Сөс каттыжыышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазы	46

Бөдүүн домак

§ 15. Бөдүүн домак дугайында билиг	48
§ 16. Ийи составтыг домактар	50
§ 17. Кол сөс, ооң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери	52
§ 18. Сөглекчи, ооң илереттинери	56

§ 19. Сөглөкчинин хевирлери. Кылыг сөстүг сөглөкчилер	59
§ 20. Составтыг ат сөстүг сөглөкчилер	63
§ 21. Кол сөс биле сөглөкчинин аразынга тире	66
§ 22. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстөр	69

Домактың ийиги черге кезигүннери

§ 23. Домактың ийиги черге кезигүннери	73
§ 24. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларның илереттинери.....	77
§ 25. Тодарадылга, ооң илереттинери. Капсырылга дугайында билиг	80
§ 26. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктөри.....	84
§ 27. Үениң байдалы, ооң илереттинери	86
§ 28. Кылдыныг аргазының, туруштуң байдалдары, оларның илереттинери	89
§ 29. Чылдагаанның, сорулганың байдалдары, оларның илереттинери.....	93
§ 30. Хемчегниң байдалы, ооң илереттинери	96
§ 31. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар.....	98

Чаңгыс составтыг домактар

§ 32. Чаңгыс составтыг домактар дугайында билиг. Ат домаа	101
§ 33. Тодаргай арынныг домак.....	104
§ 34. Тодаргай эвес арынныг домак. Ниити арынныг домактар	108
§ 35. Арын чок домактар	111
§ 36. Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглелдерге ажыглалы	114
§ 37. Чаңгыс составтыг домактарның синтаксистиг сайгарылгазы	117

ДОЛУ БОЛГАШ ДОЛУ ЭВЕС ДОМАКТАР

§ 38. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Домак сөстөр.....	120
---	-----

НАРЫНЧЫТТЫНГАН ДОМАКТАР

§ 39. Нарынчыттынган домактар дугайында билиг	123
§ 40. Домактың чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биле нарынчыттынары	125
§ 41. Чаңгыс аймак кежигүннерниң илереттинери	127
§ 42. Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыр аргалары	130
§ 43. Чаңгыс аймак кежигүннерге бижик демдектери	132
§ 44. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түннекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери	135
§ 45. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери	137
§ 46. Тускайлаан кежигүннүг домактар, оларның уjur-дузазы	139
§ 47. Домактың делгеренгей кежигүннер-биле нарынчыттынары, оларга бижик демдектери	142
§ 48. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей тодарадылгалар-биле домактың нарынчыттынары	145
§ 49. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей байдал-биле домактың нарынчыттынары	147
§ 50. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кежигүннер-биле домактың нарынчыттынары	149
§ 51. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кежигүннерлиг домактарга бижик демдектери	151
§ 52. Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кежигүннер-биле домактың нарынчыттынары	153
§ 53. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгалар. Домактың адалгалар-биле нарынчыттынары	156
§ 54. Адалгалыг домактарга бижик демдектери	159
§ 55. Киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар дугайында билиг	161
§ 56. Домактың киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар-биле нарынчыттынары, оларга бижик демдектери.....	163
§ 57. Нарынчыттынган домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы	165
§ 58. Нарынчыттынган домактарның синтаксистиг сайгарылгазы ...	169
§ 59. Нарынчыттынган домактарга катаптаашкын	171

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ
БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 60. Чаңгыс кижиниң чугаазының янзылары. Тоожуушкун	174
§ 61. Чурумал	177
§ 62. Угаап боданышкын	180
§ 63. Диалог болгаш чугаа культуразы	185
§ 64. Диалог, полилог болгаш монолог — чугааның хевирлери	190

ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНДЕ ТҮҢНЭЛ КАТАПТААШКЫН

§ 65. Сөс каттыжыышкыны	195
§ 66. Бөдүүн домак. Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннери	196
§ 67. Чаңгыс составтыг домактар	198
§ 68. Нарынчылтыг домактар	200

Учебное издание

КУУЛАР Елена Мандан-ооловна
ООРЖАК Лидия Хорагаевна
ОЮН Тамара Бүүрекчиировна
САРЫГЛАР Чечек Алдын-ооловна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

8 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор издания *Л. А. Ооржак*
Технический редактор *Л. А. Ооржак*
Корректоры *А. Д. Даржаа, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар*
Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак*

Подписано в печать 19.07.2023. Формат 70x90^{1/16}. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Уч.-изд.л. 13,73. Тираж .

ГБНУ Министерства образования РТ «Институт развития национальной
школы», 667001, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52,
e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
e-mail: commerc@pic-ofset.ru